

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ ТА СПОГАДІВ

Число 4

Частина 1

Київ-2000

У VI
С-78

Національна академія наук України
Інститут історії України
Відділ спеціальних історичних дисциплін

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА
МЕТОДИКИ

Збірка наукових праць та спогадів
Число 4
Частина 1

Пам'яті відомого вченого-історика
доктора історичних наук
ОЛЕНИ СТАНІСЛАВІВНИ
КОМΠΑН

КИЇВ - 2000

112789

12
УДК 930.1/2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Збірку присвячено розробці ряду маловивчених проблем спеціальних історичних дисциплін.

Розраховано на фахівців в галузі спеціальних історичних дисциплін, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна колегія: *М.Ф.Дмитрієнко*, (відповідальний редактор), *В.М.Даниленко*, *Я.І.Дзира*, *В.С.Коваль*, *М.Ф.Котляр*, *В.М.Литвин*, *Л.П.Маркітан*, *О.С.Маркова*, *Ю.А.Пінчук*, *О.П.Решет*, *Ю.К.Савчук* (відповідальний секретар).

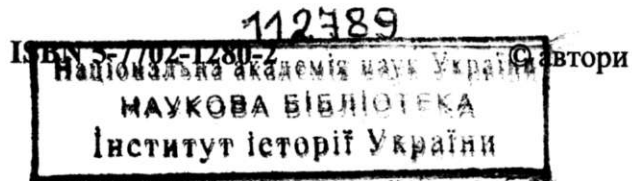
Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *С.В.Віднянський*,
доктор історичних наук, професор *Н.І.Миронець*,
доктор історичних наук, професор *А.Г.Слюсаренко*.

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Упорядник: Ю.К.Савчук.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Четверте число збірки спогадів та наукових праць “Спеціальних історичних дисциплін: питання теорії та методики” автори присвятили пам’яті чудової людини, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан, чуйної і доброзичливої жінки, яка залишилася в пам’яті нащадків творчою особистістю, людиною щедрої душі, що завжди приходила на допомогу всім, хто того потребував. Науковці нашого інституту, представники старшого покоління знали її як новатора, вдумливого дослідника складних проблем середньовічної історії України, знаного фахівця в галузі культури.

Лагідна вдачею, Олена Станіславівна ставала стало твердою, коли йшлося про нашу історичну спадщину, боронила її від руйнації всіма силами, гострим словом, запально захищала її в повсякденні та на різних форумах. Ми пам’ятаємо її проникливі промови й виступи на захист запорозьких святинь й наших храмів. Саме їй ми завдячуємо тим, що три століття нашої історії - XVI-XVIII - вона вперше у вітчизняній історіографії окреслила, як козацьку добу, - назвавши її “козацькою епохою в житті українського народу”.

О.С.Компан широко відома дослідникам середньовіччя, як неперевершений фахівець з урбаністичної тематики, а її численні статті та монографії присвячені містам України XVII ст., - взірць філософського осмислення історичного процесу, де Україна жила своїм державним життям, боронячись від зазіхань на свої споконвічні терени могутніх сусідів.

Відчуття прекрасного було виразно притаманне Олені Станіславівні. Тож проблеми української культури, мистецтва, мови посідали значне місце в її нау-

ковій творчості, як і в житті. Палкий патріот України О.С.Компан глибоко страждала через те, що нашому народу випала гірка доля. Ця надзвичайно вродлива жінка завжди користувалась повагою, викликала захоплення у середовищі покоління, яке тепер названо "шестидесятники". Своєю освіченістю, тактовністю, вмінням розуміти і слухати людей, вона притягала до себе, неначе магніт.

Вона пішла з життя не дочекавшись тих зоряних часів, коли Україна здобула незалежність, стала суверенною державою. Та в цій визначній події є й її частка, долучена до діянь тих, хто, зрештою, здійснив споконвічну мрію українського народу. Бо саме вона завжди провіщала наше державне майбутнє, наближала його прихід своєю невтомною працею вченого, глибоко переконаного в перемозі історичної справедливості.

Ми, її колеги з історичного цеху, віддаємо шану її пам'яті цією скромною збіркою, увінчуючи у такий спосіб Вченого, Творця, Жінку.

Редакційна колегія

**ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК
ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ
ОЛЕНИ СТАНІСЛАВІВНИ КОМПАН
(склав Яроялав Дзира)**

1950

1. Формирование рабочего класса железорудной и металлургической промышленности Юга Украины 80-90 гг. XIX в. Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1950. 22 с. АН УССР Ин-т истории. На правах рукописи.

1951

2. З історії району великих будов комунізму на півдні України (XIX ст.) //Вісник АН УРСР. 1951. № 6. С.59-68.

1953

3. Составитель: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т.3. 1651-1654 годы. (Составители: П.И. Павлюк, Д.И. Мишко, Е.С. Компан, А.А. Бевзо, Т.П. Яковлева). М.: Изд-во АН СССР, 1953. 643 с.

4. До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880-1900). //Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. Т.5. К.: Вид-во АН УРСР, 1953. С.137-155.

5. Економічні та культурні зв'язки українського і російського народів напередодні визвольної війни 1648-1654. (До 300-річчя возз'єднання України з Росією). //Вільне життя. (Тернопіль) 1953, 20 жовт.

6. Переяславська Рада (До 300-річчя возз'єднання України з Росією). //Вінницька правда. 1953. 23 жовт.

1954

7. Значення визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів у Польщі. //Історичне значення возз'єднання України з Росією. К.: Вид-во АН УРСР, 1954. С.90-116.

8. Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. К.: Держполітвидав, 1954. 46 с.

9. Значение освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. для антифеодальных движений в Польше. //Краткие сообщ Ин-та славяноведения АН СССР. М., 1954. Т.13. С.17-27.

10. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. К.: Вид-во АН УРСР, 1954. 112 с. АН УРСР. Ін-т історії (ред. І.О. Гуржій).

11. Цінний подарунок (Історичні документи, одержані АН УРСР від Польської Демократичної республіки). //Рад. жінка. 1954. № 3. С.8.

1955

12. Географічний та іменний покажчик до кн.: Історія Української РСР. Т.1. К.: Вид-во АН УРСР, 1955. С.865-894. (У співавт.).

1957

13. Книги з історії Львова. //Вісник АН УРСР. 1957. № 8.

14. Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої

хронологічний покажчик

половини XVII і початку XVIII ст. //Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. Т.9. К., 1957. С.251-277.

15. Рец.: Млинарський З., Сліш А. Андрій Потебня - борець за спільну справу братніх народів. К.: Вид-во АН УРСР, 1957. //Вітчизна. № 6. С.209-212.

16. Рец.: Нариси історії Львова. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1956; Історія Львова. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1956. - Книги з історії Львова. //Вісник АН УРСР. 1957. № 8. С.69-73. (У співавт.)

1958

17. Перша збірка українських приказок. (Климентія Зинов'єва. Кінець XVII - початок XVIII ст. З додатком прислів'їв та приказок). //Вітчизна. 1958. № 12. С.183-190.

18. Рец.: Голобуцький В.А. Черноморское казачество. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. - Книга про чорноморське козацтво. //УДЖ. 1958. № 2. С.140-143.

19. Рец.: Ломова М. Етнографічна діяльність І.Франка. К., АН УРСР, 1957. //Сов. етнографія. 1958. № 3. С.190-194. (У співавт.).

1959

20. Баранович О.І. //УРЕ. Т.1. С.446.

1960

21. Богуслав. //УРЕ. Т.2. С.5. (У співавт.).

22. До питання про заселення України в XVII ст. //УДЖ. № 1. С.65-77.

23. Ремісники-умільці. //Книга для читання з історії УРСР. Т.1. К., 1960. С.173-181.

24. Устим Кармелюк. (Історико-біографічний нарис). К.: Рад. школа, 1960. 79 с. (У співавт.).

25. Участь міського населення у визвольній війні

1648-1654 рр. //Книга для читання з історії УРСР. Т.1. К., 1960. С.103-107.

26. Рец.: Белоруссия в эпоху феодализма. Т.1. Минск, 1959. - Документи з історії братнього народу. //УІЖ. 1960. № 4. С.138-139.

1961

27. Криворізький скарб. //Книга для читання з історії УРСР. Т.2. К., 1961. С.21-26.

28. Рец.: Федоренко П.К. Рудни Левобережної України в XVII-XVIII вв. М.: Изд-во АН СССР, 1960. - Сторінки з історії промисловості України. //УІЖ. 1961. № 2. С.135-137.

29. Рец.: Довідник з історії Польщі. //УІЖ. 1961. № 4. С.149-150.

1962

30. Незабутній 1812-й. //Рад. освіта. 17 жовт.

31. Рец.: Русское государство в XVII в. М.: Изд-во АН СССР, 1961. - Збірник статей про початок нового періоду в історії Росії. //УІЖ. 1962. № 2. С.125-129.

1963

32. Міста України в другій половині XVII ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 387 с.

33. Рец.: Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. М.: Изд-во АН СССР, 1961. //УІЖ. 1963. № 3. С.144.

34. Рец.: История Белорусской ССР. Т.1,2. Минск: Изд-во АН БССР, 1961. //УІЖ. 1963. № 2. С.142-144 (У співавт.).

1964

35. Створити історію української культури. //УІЖ.

хронологічний покажчик

1964. № 2. С.158 (У співавт.).

36. Рец.: Логвин Г. Украинское искусство X-XVIII вв. М.: Искусство, 1963. //УІЖ. 1964. № 6. С.140-142.

37. Рец.: Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. //История СССР. 1964. № 1. С.174-176.

1965

38. В.И. Ленин о классах, сословиях и классовой борьбе в феодальном обществе. //Тез. док. и сообщ. на всесоюз. науч. сессии "В.И. Ленин и историческая наука". (Київ, 15-18 червня 1965 р.) - К.: Наук. думка, 1965. С.77-80.

39. Демографія в історичному атласі. //УІЖ. № 11. 1965. С.11-112.

40. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. К.: Наук. думка. 827 с. (Одна з упорядників).

41. Культурні зв'язки України в другій половині XVI-XVIII ст. //Тези доп. та повід. Ужгород, 1965. С.91-93.

1966

42. Єдність світового історичного процесу. К.: Знання. 1966. 48 с.

43. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. //Города феодальной России. М., 1966. С.350-362 (У співавт.).

44. Ономастика як допоміжна історична дисципліна. //Історичні джерела та їх використання. Вип.2. К., 1966. С.54-64.

45. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму. //УІЖ. 1966. № 1. С.36-46.

46. Рец.: Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1966. //УДЖ. 1966. № 11. С.147-149.

1967

47. До 80-річчя з дня народження П.В. Клименка. //УДЖ. 1967. № 7. С.135-139. (У співавт.).

48. З історії спільної боротьби селян України, Білорусії, Литви та Польщі проти феодального гніту (XVII-XVIII ст.). //Дружба та співробітництво народів України і Польщі. К., 1967. С.58-79. (У співавт.).

49. Передпролетаріат на Україні в XVII-XVIII ст. //Історія робітничого класу Української РСР. Т.1. К., 1967. С.19-47.

50. Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст. //Історія селянства УРСР. Т.1. К., 1967. С.286-290.

51. Свягиня слов'янської культури. //Літ. Україна. 1967. 20 жовт. (У співавт.).

52. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства. //Літературна Україна. 1967. 17 жовт.

1968

53. В.И. Ленин о классах, сословиях и классовой борьбе в феодальном обществе. //В.И. Ленин и историческая наука. М.: Наука, 1968. С.291-301.

54. Рец.: Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ: Вид-во "Промінь", 1967. //УДЖ. 1968. № 3. С.154-155.

1969

55. Українські словники XVI-XVII ст. як історичне джерело. //Історичні джерела та їх використання.

10

хронологічний покажчик

Вип.4. К., 1969. С.24-37.

56. Дівчина з легенди. //Літературна Україна. 1969. 7 берез. (У співавт.).

57. Рец.: Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - Дослідження з історії збройних сил українського народу. //Архіви України. 1969. № 5. С.90-92.

58. Рец.: Історія українського мистецтва. Т.1-3. К., 1968. - Перші три. //Вітчизна. 1969. № 5. С.178-186.

59. Рец.: Історія українського мистецтва. Т.V. - Мистецтво, народжене революцією. //Рад. Україна. 1969. 21 лют.

60. Рец.: Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII -XIX ст.). //УДЖ. 1969. № 5. С.138-140.

61. Рец.: Пономарев А.Н. Промышленность Украины в XVIII ст. Черновцы, 1968. - Дослідження з історії промисловості України XVIII ст. //Архіви України. 1969. № 4. С.90-92.

1970

62. Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії (матеріали на допомогу лекторові). //Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. К., 1970. 20 с.

63. Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Речі Посполитій і Білорусії. //Коліївщина. К., 1970. С.97-101.

64. Ремісники-умільці. Філософ з народу. //Книга для читання з історії Української РСР. Ч.1. К., 1970. С.81-88; 114-120.

65. Духівництво. //РЕІУ. Т.2. К., 1970. С.111.

66. Місто стольне козацьке. //Пам'ятники України. 1970. № 3. С.39-42. (У співавт.).

67. Рец.: Білецький П.О. Український живописний портрет XVII-XVIII ст. К.: Мистецтво. 1969. - Лице

11

часу. //Вітчизна. 1970. № 6. С.162-169. (У співавт.).

68. Рец.: Історія українського мистецтва в 7 кн. -
Летопись прекрасного//Правда Украины. 1970.12 дек.

1971

69. Общие черты исторического развития
средневековых городов Грузии и Украины.//Из исто-
рии украинско-грузинских связей. К., 1971. С.54-63.

70. Поселення. //РЕІУ. Т.3. К., 1971. С.431.

71. Рец.: Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у
суспільно-політичному русі Росії та України. К.: Вид-
во Київ. ун-ту, 1971. - Монографія про Драгоманова.
//Літ. Україна. 1971. 28 груд.

72. Проблеми українського середньовіччя.
//Середні віки на Україні. Т.1. К., 1971. С.9-19.

73. Рец.: Хижняк З.І. Могилянська академія. К.:
Вид-во Київ. ун-ту, 1970. - Розмова про альма матер.
//Літ. Україна. 1971. 4 трав.

1972

74. Рец.: Маркина В.А. Крестьянство
Правобережной Украины. Конец XVII-60-е годы
XVIII в. К.: Изд-во Киев. ун-та, 1970. //УДЖ. 1972. №
9. С.139-141. (У співавт.).

1986

75. На поклик альбатросів [Про поета XVII ст.
Д.Братковського] //Літературна Україна. 1986. 31
липня.

СПОГАДИ

Олена Апанович

СПОГАДИ ПРО ВИДАТНУ ВЧЕНУ І НЕЗВИЧАЙНУ ОСОБИСТІТЬ

Майже три десятиліття ми були знайомі з пані Оленою. Працювали разом в Інституті історії Академії наук, нас цікавили дуже близькі проблеми історії України, середньовіччя. Разом займалися громадською діяльністю в Українському товаристві охорони пам'яток, намагалися рятувати пам'ятки історії та культури, були однодумцями. Нас спіткала спільна доля. У 1972 році разом звільнили з Інституту історії Академії наук УРСР.

Олена Станіславівна Компан була незвичайною, творчою індивідуальністю. Її головна особливість - історіософське осмислення минувшини. Вона була філософом в історії. Застосовуючи порівняльний метод, прагнула розглядати Україну в контексті європейської і світової історії (Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму. //Український історичний журнал, 1966, № 1).

У невеликій книжці - "Єдність світового історичного процесу" (Київ, 1966) Олена Компан виступає науковим новатором, заперечуючи усталену в радянській історіографії думку про пізній початок буржуазного розвитку в Україні (друга половина XVIII ст.) і відносить його до кінця XVI ст. Вона твердо, науково, доказово відстоює цю концепцію й в інших роботах. Історик пише: "Віднесення початку буржуазного розвитку України лише до другої половини XVIII ст. виглядає мало обґрунтованою... для нього були навіть більш сприятливі умови [в кінці XVI ст.] - широка налагоджена торгівля, більшість непокріпаченого населення, виникнення з XVI ст. світового ринку, на

якому панували капіталістичні відносини".

Автор стверджує, що Національно-визвольна війна українського народу в середині XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького була частиною "тієї великої битви двох сил, двох епох, феодальної і буржуазної, яка мала місце на просторах усїєї Європи".

Зауважуючи визначну роль козацтва у подіях і процесах тих часів, Олена Станіславівна Компан вперше в радянській історіографії називає три століття української історії (XVI - XVIII) - козацькою добою. "Думається, - пише вчена, - що ми можемо говорити про козацьку епоху в житті українського народу".

У 1971 році з'явилася велика стаття О.С. Компан - "Проблеми українського середньовіччя" у збірнику наукових статей "Середні віки на Україні" (випуск 1, "Наукова думка", Київ). Цей збірник започаткував тодішній директор Інституту археології, головний редактор "Українського історичного журналу" Федір Павлович Шевченко, який задумав його як наукове періодичне видання. Цією назвою Ф.П. Шевченко йшов за європейською періодизацією історії (стародавній світ, середньовіччя - раннє, пізнє та новий час) і певною мірою протистояв марксистсько-ленінській тезі, яка вимагала періодизації за формаціями, тобто мусила бути назва "феодалізм".

Стаття О.С. Компан була програмною і концептуальною. Автор доводить, що поняття "середні віки" не повністю збігається з "феодалізмом". Поділ історії за формаціями недостатній для правильної орієнтації в періодизації кожної окремої країни. "Недослідженість конкретного змісту поняття середньовіччя в українській історії - пише Олена Станіславівна - обумовило різнобій думок і термінології", "...Термін середньовіччя майже перестав вживатися дослідниками історії України, - пише далі автор, - Склалося явно ненормальне становище, бо справа не тільки в терміні.

Середні віки не просто відтінок часу між античністю і новою історією. Вони наповнені важливим, тільки їм притаманним змістом".

"Створюється враження, - висловлює своє спостереження Олена Станіславівна, - що історія України стояла поза змінами, які відбувалися в решті європейського світу", тобто таким чином перекреслювалася концепція єдності історичного процесу. Вона робить висновок: "Визначення змісту і хронологічних рамок українського середньовіччя вимагає великої і кропіткої праці". І вона робить дуже вдалу спробу визначити хронологічні межі українського середньовіччя, виділити, поставити і охарактеризувати головні теоретичні і методичні питання, пов'язані з цією важливою науковою проблемою. Серед них було й "питання про глибинні дослідження в усіх деталях тривалого процесу заміни натурального господарства, притаманного середньовіччю товарно-грошовим, характерним для нового часу". В зв'язку з цим, - розмірковує автор, - "важливим завданням є виявлення нових джерел і фактів для дослідження процесу переростання характерних для середньовічної економіки домашньої промисловості і ремесла в просту капіталістичну кооперацію і різні форми мануфактурного виробництва".

Автор розкриває історію реформаційного руху на Україні і вважає, що він був частиною загальноєвропейського реформаційного руху. На Україні реформація проявилася передусім в боротьбі проти ополчення і покатоличення, за православну релігію і сприяла формуванню національного самоусвідомлення українців. О.С. Компан приходять до висновку, що середні віки на Україні мали свій гуманізм і прогресивні сили, які "захищали людину від деспотизму, абсолютного фізичного і духовного поневолення..., підтримували в ній дух непокори і творчості".

Треба зауважити, що для Олени Станіславівни

Компан було притаманне поєднання глобального осмислення історичних процесів і явищ з ретельною проробкою історичних джерел, зокрема і архівних. Блискучим прикладом цього може бути її монографія (вона була її докторською дисертацією): "Міста України в другій половині XVII ст." (Київ, 1963).

Урбаністична тематика певний період була провідною в науковій творчості Олени Станіславівни Компан, зокрема можна назвати таку її роботу: "Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654" (Київ, 1954).

Приділила увагу цій темі вона й у своїй видатній статті: "Проблеми українського середньовіччя". Автор намагається вирішити, як вона сама пише - "загадку" історії українських міст. В той час, коли "інтенсивний розвиток міст і міського стану призвів у Західній Європі до ліквідації феодалізму, на Україні цього не сталося", хоча "на Україні було багато міст з часів Київської Русі". Дуже багато було побудовано міст в Україні у XVI - на початку XVII ст. "Загадка полягає в тому - розмірковує Олена Станіславівна - чому численні українські міста не здатні були вирости в силу, яка б революційним шляхом розчистила дорогу для буржуазного розвитку... Недослідженість цього питання стоїть на заваді з'ясування цілого ряду науково-актуальних проблем. До останніх належить, крім історії пристосування феодального господарства в Україні до вимог буржуазної епохи проблема українського Відродження, реформації і контрреформації, які довгий час навіть не згадувалися в радянській історіографії". І тут автор інтуїтивно робить слушне, справедливе припущення: "Можливо, що з'ясування деяких складних питань з історії українських міст допоможе докладне вивчення процесу формування такої своєрідної соціальної категорії, як козацтво, оскільки останнє в якійсь мірі виконувало ту ж саму місію в розвитку економіки, що й міста". Така інтуїція,

таке осявання послужилося для Олени Станіславівни поштовхом науково зайнятися вивченням історії українського козацтва. Але звільнення з Інституту історії в наступному році, а потім і заборона друкування перешкодило, хоча вона і в таких умовах намагалася продовжувати науково працювати. Тільки після того як Олена Станіславівна відійшла у вічність в липні 1986 року, "Літературна Україна" надрукувала її статтю, яка була спеціально присвячена українському козацтву.

Гостре і високе відчуття прекрасного було виразно притаманне духовній особистості О.Компан. Тому й проблеми української культури, мистецтва займали значне місце в її науковій творчості. Вона виступала з закликом написання історії української культури: "Створити історію української культури" (Український історичний журнал, 1964, № 2, у співавторстві).

Розгляд питань культури, науки, мистецтва знаходимо в "Проблемах українського середньовіччя". Вражає ерудиція автора у висвітленні усіх сфер духовного життя середньовічного українця: хорове і музичне мистецтво, архітектура, живопис, школа-колегія-академія, давньоруська література, полемічна література XVI-XVII століть та ін. Багато імен, назви творів, їх лаконічний аналіз. Набуття цих знань, мабуть, пов'язане з роботою в Історичному музеї (Київ), яка передувала Інституту історії, а також колосальної начитаності Олени Станіславівни.

Виклад матеріалу яскравий, живий. Автор прагне відновити картину життя середньовічного українського міста. "Це життя сповнено суперечностей, лихоліть і водночас принади народних мас, пройняте невичерпною винахідливістю простої людини, її художньою фантазією і смаком, піснями та сміхом мандруючих фіглярів, діяльністю астрологів, що шукали зв'язки між долею людини та зірками, цирульників, які знали секрети цілющого зілля, чаклунів і чарів-

ниць, невтомних списувачів книжок - ченців і літописців. Праця народних мас підготувала ґрунт для епохи українського Передвідродження і Відродження".

Виклад матеріалу про середньовічне мистецтво, культуру здійснюється на ґрунті концепції про складний комплекс зв'язків і впливів та взаємовпливів з іншими країнами, народами. За твердженням Олени Станіславівни Компан - "вплив західно-європейської культури на Україну відноситься, головним чином до пізнього середньовіччя. Західна Європа в епоху раннього середньовіччя сама зазнала впливу високої культури Київської Русі, яка в цей час творчо переробляла здобутки могутньої візантійської культури. До XIII ст. остання стояла попереду культури всіх країн середньовічної Європи. Візантія була спадкоємницею культури античного світу, нерозривно пов'язаною з життєрадісним язичництвом". При цьому Олена Станіславівна зауважує: "народи не повторюють шлях, пройдений іншими, а відштовхуються від їх досягнень". Вона також зазначає, що культурне середовище наших предків стикалося із скіфською та іншими протослов'янськими культурами.

Остаточний висновок автора: "Кожний народ приносить свій вклад у багатство всесвітньої культури, яка є діалектичним синтезом різних культур. В єдиному історичному русі людські суспільства, перебуваючи на різних щаблях розвитку, взаємодіють і рухаються по орбіті, визначеною епохою".

Стаття Олени Станіславівни Компан "Український Ренесанс: роздуми історика" (Літературна Україна, 1967, 17 жовтня) стала визначним явищем у культурному житті України. Але вона не сподобалася партійно-комуністичним можновладцям: який може бути в Україні ренесанс, коли такого не було в Росії? І ЦК КПУ розпорядилося позбавити О.С. Компан роботи в Інституті історії.

Чітко пам'ятаю засідання відділу феодалізму. Завідуючий відділом Вадим Архипович Дядиченко почував себе ніяково перед підлеглими йому науковими співробітниками відділу, але ж ще й колегами. Однак він мусить виконувати наказ --розкритикувати і засудити статтю Олени Станіславівни. Таке рішення відділу буде підставою для її звільнення з Інституту. Тим більше, що по коридору з одного його кінця, де знаходився кабінет відділу, до другого кінця коридору... заступник директора Інституту, який нетерпляче чекав такого рішення, щоб сповістити ЦК.

Але весь відділ повстав на захист Олени Станіславівни, зокрема й аспірант В.А. Дядиченка Олексій Іванович Путро не підтримав свого патрона. У той підлий час навіть таке було проявом мужності.

Підсумовуючи аналіз наукової творчості Олени Станіславівни Компан, слід визначити її домінанту. Це - європейськість української нації. Така ідея стала тепер пануючою не тільки в науці, а й політиці сучасної незалежної Української держави.

Палкий патріот України, Олена Станіславівна розумілася в суті тих соціальних та економічних процесів, що відбувалися в Радянському Союзі і в нашій республіці. Вона рано позбулася ілюзій щодо Сталіна і сталінщини, ще у 18 років, коли її батька, інженера, поляка за походженням, що працював на Донбасі, заарештували і він загинув у таборах, а сама вона, студентка Польського інституту в Києві, ледве врятувалася від репресій.

Природа наділила її гумором, але жорстким, що переходив у сарказм, коли мова йшла про чиновників від нації і партії, нищителів української культури.

Жінка дуже вродлива, гордої пошти, з почуттям власної національної гідності, пані Олена була доброю матір'ю, ніжною турботливою бабусею, самовідданою дружиною.

Її чоловік - видатний письменник Іван Сенченко -

азнав утисків і переслідувань. Деякий час вона сама утримувала сім'ю. Ночами друкувала, вдень писала дисертацію, піклувалася про сина, молодшого брата і сестру.

Дуже щедра. Як тільки поліпшувалося їхнє фінансове становище, вона багатьом допомагала матеріально. Сама із славної плеяди шістдесятників, вона прагнула підтримати тих, хто потрапив у брежнєвські концтабори, а також їхні родини.

Взагалі, мене завжди дивувало і захоплювало, як вона встигла так багато робити в науці і в громадському та особистому житті. Була дуже доброю господаркою, вміла готувати смачні страви, любила частувати ними. Багато працювала на землі у своєму саду на Русанівці, вирощувала неймовірної краси троянди й інші квіти.

З Іваном вони становили гармонійну пару, з особливою взаємовідданістю духовних та інтелектуальних інтересів, з великою любов'ю і повагою один до одного. Відвідуючи їхній дім, завжди відпочивала душею і насичувалась тією їхньою специфічною атмосферою духовної й інтелектуальної наснаги.

Наш тандем з Оленою Станіславівною супроводжували дивні речі. Нас, хоч ми не були зовнішньо схожі, якось плутали, коли спілкувалися з кожною окремо. Її називали "Оленою Михайлівною", а мене "Оленою Станіславівною". Але відбувалося таке не тільки з іменами, а й з нашими науковими працями. Олена Станіславівна розповідала, як вона була в одному товаристві, де її познайомили з добродієм, назвали її ім'я та прізвище. Вони за столом сиділи поруч. Він дуже хвалив її книжку. Їй було приємно чути. Дійсно, її монографія "Міста України в другій половині XVII ст." заслужувала якнайбільшої похвали. І раптом він називає "Збройні сили України". Тоді Олена Станіславівна усвідомила: він думає, що розмовляє з Оленою Михайлівною Апанович.

Я якось зустріла біля університету Сергія Петровича Плачинду. Він кинувся до мене і з великим ентузіазмом й піднесенням почав виговорювати: "Вітаю з чудовою, неперевершеною статтею про український ренесанс", розповідаючи далі докладно про свої враження. Радіючи за Олену Станіславівну, що її стаття має такий добрий розголос, вислухала все, намагаючись буквально запам'ятати, щоб передати їй. Таке чути автору завжди приємно. Коли він закінчив, я звернулася до Плачинди: "Сергію Петровичу, а з ким Ви розмовляєте?" Він пильно подивився на мене і почав вибачатися.

Подібне, наприклад, відбулося з художником В.Вечерським, який, здається, тоді був сусідом з Оленою Компан і Іваном Сенченком. Ми колись з ним зустрілися теж на Володимирській вулиці. Досить довго з ним розмовляли. Це ж були 60-ті роки, громадське життя кипіло, подій багато. І раптом він питає, а як здоров'я Івана Юхимовича. Кінець розмови був подібний ситуації з С.П. Плачиндою.

І таких випадків і зі мною і з Оленою Станіславівною було багато. Ми вирішили виступити вдвох з однією спільною статтею, з метою переконати громадськість, що нас двоє. Так і зробили. В "Літературній Україні" з'явилася наша стаття про Марусю Чурай - "Дівчина з легенди".

Тепер, пишучи ці рядки, я збагнула, що це відбувалося внаслідок того, що ми писали свої книжки, статті, читали лекції з історії України, разом працювали в Товаристві охорони пам'яток історії та культури, брали участь в реалізації постанови Кабінету Міністрів УРСР про увічнення пам'ятних місць та створення історико-меморіального комплексу на острові Хортиця, який оголошувався державним заповідником (1965 р.) та ін; всі роботи, праця, дії, думки і Олени Станіславівни, і мої - були спрямовані з надією на благо України.

Михайло Брайчевський

ПАМ'ЯТІ ОЛЕНИ КОМПАН

Серед дослідників, що виступали найвизначнішими репрезентантами історичної науки в нашій республіці, була Олена Компан, творча індивідуальність якої забезпечила їй особливо привабливе місце в системі української історіографії повоєнного часу. Але, разом з тим, відзначимо для справедливості, та індивідуальність спричинилася до ряду конфліктних ситуацій. Науковий шлях Компан аж ніяк не назвеш рівним і зручним.

Принциповість дослідниці, її непримиренність до будь-яких проявів антинаукового кшталту, до некомпетентності, невігластва, халтури, притрушеної зверху різного роду заохоченнями та формальними знаками уваги й визнання - все це (не кажучи вже про фальсифікаторські вправи) забезпечувало їй відразу, коли не зненависть збоку бюрократичних кіл, ворожих історичній правді. В кінцевому рахунку це завершилося брутальними репресіями часів так званої "маланчуківщини" (1972 р.).

О.Компан була дослідником, що найкраще і найглибше володів теоретичними підвалинами своєї науки - тим, що нині звано історіософією (відзначимо, що цей термін тоді не вживався, та й ще міг би накликати звинувачення у відступі від канонічного марксизму). Дослідниця ґрунтовно засвоїла вчення К.Маркса та Ф.Енгельса, взявши з нього все позитивне і варте уваги.

Нині, у зв'язку з крахом соціалістичної концепції в колишній радянській науці з'явилася тенденція заперечувати і відкидати все, пов'язане з марксизмом, і сама згадка так званих "класиків марксизму" сьогодні вважається за непристойну. На наш погляд ця тенден-

спогади

ція не варта підтримки. Мова повинна йти про щось інше. Для свого часу К.Маркс був видатним ученим, автором ряду добре аргументованих праць; відмова від них завдає відчутних втрат. Зрештою це визнано в світовій науці. І з цим треба рахуватися.

Приймаючи деякі тези марксистської концепції, О.Компан, однак, робила це з суворої позиції розуму та історичної достовірності. Вона прагнула досягти історичну істину, а відтак мусила вступати в конфлікт з офіційно ствердженими положеннями. Реально вона протягом майже усього творчого життя проходила по розряду еретиків. За часів культу особи та стагнації її звинувачено в не досить ретельному дотриманні марксистському канону. В умовах відлиги та перебудови - у схильності до теоретичного догматизму.

Як відомо, філософську суть історичної концепції марксизму становить ствердження пріоритету матеріального виробництва перед всіма іншими формами людської діяльності, - відповідно до того духовне життя було відсунуто на другий план. В дійсності це не зовсім справедливо. О.Компан пощастило відшукати заяву Енгельса, яка поточнює концепцію "класиків": він твердив, що матеріальне виробництво лише в загальному плані впливає на розвиток так званих надбудованих явищ (наука, політика, релігія, мистецтво, право, тощо) - не претендуючи на щось більше.

Головною теоретичною підвалиною історіософської концепції Олени Компан є погляд на суспільний розвиток, як на закономірний процес, важелі якого можуть бути пізнані і поставлені на службу суспільства. У зв'язку з тим на порядок денний стає ряд важливих аспектів. Серед них маємо тезу про єдність історичного поступу; про значення порівняльно-історичного методу в ході реального пізнання; про феномен повторюваності, продиктований діями історичних законів і т.д.

Історію України О.Компан розглядає як елемент

Ойкумени, проектуючи закономірності загальноісторичного плану. Вона приймає вчення про соціально-економічні формації, що яскраво відбивають закономірність історичного поступу. А відтак на авансцену розвитку виступає складна діалектика понять: формація та епоха, формація та уклад, і т.д. А надто - "стики" формацій, що зумовлюють перехід суспільства з одного щабля до іншого, прогресивнішого.

Саме цій проблематиці присвячений найбільш вагомий внесок О.Компан в систему вітчизняної історіографії. І конкретніше - переходу суспільства від феодалізму до капіталізму. Йдеться, отже, про одну з тих бурхливих епох, де закономірність історичного процесу виявляє себе найгостріше і зумовлює відповідні карколомні зрушення в надрах тогочасних колізій. Мова про XVI-XVIII ст.

Аби переконатися в тому, досить звернутися до матеріалів ревізій, зокрема - останньої з них (десятої), що відбулася 1856 р. На той час кріпаки становили заледве 80% сільського населення, а в більш розвинених губерніях - набагато менший відсоток (скажімо, в Київській губернії - 58%, Волинській - 57%, Чернігівській - 38%, Полтавській - 37% і т.д.). Тим часом відсоток пролетаріату на кінець століття не досягував до 10%. Отже, говорити про відсутність демографічної бази для формування робітничого класу не доводиться.

Таким чином маємо підстави стверджувати початки буржуазної системи значно глибше, аніж це здавалося кілька десятиліть тому. Довкола цього питання й сьогодні точиться активна полеміка. Рамки розходжень - два століття (XVI-XVIII ст.). О.Компан репрезентує ранній етап, вбачаючи виразні елементи капіталістичних відносин в XVI ст. в різних сферах соціальної еволюції: активне зростання міст, виникнення та розвиток мануфактурного виробництва, товарний характер латифундального господарства і т. д.

Як відомо, XVI ст. в європейській історії належить

двом епохам - середньовіччю та новій історії - феодалізму та капіталізму. Але слід враховувати наявність нігілістичної тенденції, здатної взагалі заперечувати готику та ренесанс в історичному процесі на сході країни. Зокрема, ренесанс часом розглядається як специфічна форма соціальної організації, притаманна лише для Заходу (Італія, Франція, Англія, Німеччина, Нідерланди та ін.) і абсолютно чужа нашому краю. Там діяв процес "огороджень" (розклад сільського господарства), тут - розвиток аграрного виробництва (переважно зернового), яке забезпечувало збіжжям та іншими сільськогосподарськими продуктами західно-європейські країни.

В цьому проглядається деяка логіка. Справді, ренесанс становить собою ідеологічну надбудову над ранньобуржуазним оазисом. Але той базис в уявленні багатьох дослідників відсутній з міркувань, викладених вище: він з'явився на світ Божий за врядування в Російській імперії Олександра II. Тому шукати ознаки нової формації за два століття до того, справа безнадійна і безперспективна.

Широкі дослідження, здійснені О.Компан, спричинилися до рішучого перегляду звичної схеми. Це, в свою чергу, потребувало нової методики дослідження.

В 1967 р. вийшли з друку два перші томи "Історії українського мистецтва". Загалом це було гарне видання, авторами якого виступив високо компетентний колектив фахівців, згуртованих довкола Миколи Бажана. О.Компан було замовлено рецензію на ці томи. В ній авторка застосувала (здається, вперше в нашій історіографії) нову методику. Доти ми звикли до стандартного погляду на проблему зміни формацій. Виглядало це таким чином. Спочатку подавалася характеристика стану суспільства, що було об'єктом дослідження, спираючися на пріоритет базису, а далі слідує аналіз надбудови.

О.Компан вдалася до теоретичної інверсії. Від-

штовхуючись від реальних матеріалів перехідної доби (XVI-XVIII ст.) вона поставила проблему в зворотньому напрямку - від надбудови до базису.

Справді, дослідження останніх десятиліть (особливо від 60-х років) в сфері образотворчого мистецтва в Україні показали наявність в тогочасній культурі тенденцій явно ренесансного кшталту. Їх багато і всі вони досить красномовні. Це - надбудова в найбільш очевидній формі. Але надбудова, яка породжується базисом, не може виникнути та існувати без того базису. Тому наявність в українському образотворчому мистецтві ренесансних тенденцій є серйозним аргументом на користь концепції О.Компан та її однодумців. Вважаємо, що застосування інверсійного методу обіцяє і в майбутньому неабиякі наукові набутки.

Формування буржуазних відносин становить собою зворотній бік остаточного розкладу відносин феодалних. Демографічна база забезпечувалася в ході втеч кріпаків за межі юрисдикції держави. Селянські втечі - головна й найпоширеніша форма класової боротьби середньовіччя: втікачі були демографічною основою процесу виникнення не лише пролетаріату, а й буржуазії, в тому числі великої.

В західноєвропейських країнах селянські втечі були спрямовані до міст, що користувалися правом самоврядування і тією чи іншою мірою могли забезпечити захист переселенцям. У нас той потік знедолених був спрямований, в основному, на південь - до Нижньої Наддніпряниці, де кристалізувалося знамените запорізьке козацтво, отож, в наших умовах виникнення буржуазного прошарку в двох регіонах двома різними суспільними силами - міщанством та козацтвом. В цьому бачимо головну особливість історичного розвитку нашої країни.

В сучасній історіографії склалася цікава ситуація. Дві жінки, дві Олени - фахівці вищої кондиції - взяли на себе нелегкий тягар дослідження отих двох сил,

що визначали соціальний поступ в Україні: Олена Апанович - визначний історик козацтва, Олена Компан - видатний дослідник бюргерства.

Головною темою для О.Компан стала історія пізньосередньовічного міста. Глибока проробка численних джерел дозволила дослідниці створити принципово нову концепцію українського ренесансу й бароко, сперту на щойно викладені настанови. З'ясувалося, що розвиток українського міста XVI-XVIII ст. досяг набагато вищого рівня, аніж прийнято було думати донедавна. І відповідно, розвиток міського життя в нашій країні мав незмірно глибші наслідки.

Однією з найбільш актуальних проблем, що поставили перед історичною наукою в умовах радянського ладу і зберігали своє напруження протягом усього того часу була (і лишається нині) проблема охорони пам'яток історії та культури. Нищення національної старовини (як фізичне так і моральне) стало візитною карткою, покликаною засвідчити ідейну благонадійність тієї чи іншої людини.

Процес нищення розвивався нерівномірно. Періоди екзальтованої активності чергувалися з періодами відносної стриманості, коли руйнівні тенденції поступалися перед більше спокійними кампаніями. Зокрема, один з найяскравіших спалахів збігся з так званою "хрущовською відлигою" 60-х років нашого століття.

Микита Хрущов був рішучим ненависником історичної минувшини, щиро вважаючи, що зацікавленість старовиною є виявом коли не ворожого і злочинного, то принаймні безглузлого і малокорисного марнотратства.

Антиісторична концепція, про яку мова, знайшла своє відбиття у виступі М.Хрущова на січевому пленумі ЦК КПРС (1961) та в промові З.Сердюка на XXII з'їзді комуністичної партії. Теоретичні викладки коментованого погляду мали, однак, суто практичне застосування. Пам'ятки історії та культури стали офі-

рою деструктивної настанови. Їх десятиліттями не ремонтували, не рятували від дії природних факторів, перетворювали на майстерні, склади тощо, знімали з державної охорони, розбирали на цеглу і т.д. Широкі маси населення обурювалися таким ставленням до культурної спадщини нашого народу, але висловлювати те обурення в тогочасних умовах наважувався далеко не кожний, - це загрожувало серйозними неприємностями. Проблема наближалася до вибуху, який прогрімів 1965-го року.

Перший, хто підніс голос на захист національної старовини, був відомий мистецтвознавець Григорій Логвин. Він належав колись до угруповання української інтелігенції, до якого входила й Олена Компан та її чоловік, письменник Іван Сенченко. Влітку 1965 р. Логвин опублікував у "Літературній Україні" велику статтю, в якій поставив питання про створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Цю ідею підтримав цілий ряд культурних діячів, учених, письменників, художників, кіномитців, архітекторів. Вони утворили ініціативну групу для підготовки Установчого з'їзду майбутнього товариства.

Серед ініціаторів цієї справи було кілька істориків, що гуртувалися в рамках Інституту історії АН УРСР (О.Апанович, М.Брайчевський, Я.Дзира, К.Стецюк), в тому числі й Олена Компан.

Установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток відбувся наприкінці 1966 р. і одразу ж розгорнув широку програму заходів. Внесок О.Компан в справу рятування національної культурно-історичної спадщини був дуже значним - як в сфері організаційної, так і суто наукової. Дослідниці довелося виявити неабияку мужність, оскільки порушена тема подобалася далеко не всім. Особливо, коли директором Інституту історії став щойно обраний академік Андрій Скаба - колишній секретар ЦК, ус-

лавлений на ниві нищення пам'яток.

Тогочасна ситуація визначалася негачією з боку бюрократів, що мали підтримку начальства, таких, як перший секретар КПУ М.Підгорний, завідувач відділом ЦК КПУ Ю.Кондуфор, керівні посадовці з Міністерства культури та партійних органів. Установчий з'їзд створив керівну структуру, покликану забезпечити нормальне функціонування новоствореної громадської організації. До її складу увійшла Олена Компан, посівши посаду завідувачки секції історії досоціалістичних формацій. Ця секція була однією з кращих, в чому бачимо заслугу її голови.

Поряд з секцією, очолюваною О.Компан, існувала секція історії радянського періоду, керівником якої став колишній завідувач відділу ЦК КПУ Ю.Кондуфор. В 1972 р. обидві секції звітували за свою роботу перед Президією Товариства. При цьому з'ясувалося, що досоціалістична секція працювала добре і має солідні наробки. Соціалістична ж не зробила нічого. Здавалося, елементарна логіка і здоровий глузд вимагали піддати критиці Ю.Кондуфора, а Компан привітати з успіхом. Але начальство розсудилося по-своєму. Його реакція була дивовижна: погрому зазнала секція досоціалістичних формацій - мовляв, Товариство надто захоплюється давниною. На щастя, така ухвала не здобула масового визнання і серйозного впливу на дальший хід подій. Такі люди, як О.Компан, будують свою діяльність керуючися виключно історичною правдою та велінням совісті.

Вище була мова про рецензію на перші два томи "Історії українського мистецтва", опубліковані в 1967 р. Ця рецензія, що містила цілий ряд нових настанов та методичних засад, справила глибоке враження на читачів, в тому числі й широкого загалу. Але вона не сподобалася колишньому секретарю ЦК КПУ А. Скабі, щойно позбавленому посади в ЦК і призначеному директором Інституту історії Академії наук. Точніше

кажучи экс-секретар побачив можливість розправитися з недогідливою рецензенткою. Отож завідувачеві відділу феодалізму, в якому працювала О.Компан, В.Дядиченку, було наказано негайно провести у відділі суворе обговорення рецензії і рішуче засудити її за ідейні та ідеологічні хиби. Останніми визнано ту обставину, що в опублікованому тексті відсутній сюжет про розвиток україно-російських стосунків - дарма, що два видатні томи охоплюють хронологію від найдавніших часів до середини XVII ст., а відтак не дають переконливих матеріалів для постанови і розвитку проблеми.

Дізнавшись про задуману провокацію, О.Компан негайно сконтактувалася з М.Бажаном, справедливо вважаючи, що таке обговорення (якщо воно відбудеться), становитиме удар не так по конкретній авторці конкретної рецензії, як по "Історії українського мистецтва" в цілому. Як головний редактор шеститомника, М.Бажан вжив належних заходів, звернувшись безпосередньо до ЦК. Це активно вплинуло на хід справи. Формально обговорення на засіданні відділу відбулося, але очікуваного погрому не сталося: більшість учасників підтримали рецензентку.

Колись, мабуть, буде складений реєстр пам'яток історії та культури, врятованих Товариством і, зокрема, за безпосередньою участю (або й під керівництвом) секції, очоленої О.Компан. Для прикладу можемо згадати історію порятунку Києво-Могилянської академії.

Цей знаменитий архітектурно-історичний комплекс, ушлявлений ще в XVII ст., опинився під загрозою в 60-х роках. Тогочасні господарі ансамблю - Вище військово-морське політичне училище та лікарня Подільського району - надумали здійснити тотальну перебудову історичної садиби. Відповідно до розробленого проекту, знесенню підлягали практично всі старадавні будівлі: так званий Новий навчальний кор-

пус, зведений за проектом архітектора Меленського, ректорський корпус, братський корпус, стара трапезна (потім поварня), нова трапезна. Залишалася лише одна будівля - Старий корпус академії, який мав статус пам'ятки, що перебуває під державною охороною, а відтак користувався правом недоторканості. Але військово-морське училище планувало переобладнати Старий корпус на плавальний басейн (!), що по суті означало його загибель.

Отож, потрібно було вживати термінових і рішучих заходів. І насамперед - апелювати до преси та інших засобів масової інформації. Але в середині 60-х років зробити це було не так просто: діяла інерція частів культу особи. Але допомогла випадковість. Саме в той час журнал "Ранок" надрукував велику статтю про гетьмана Петра Сагайдачного, одного з фундаторів Київського братства та академії. В цій статті автор висловлював обурення тим станом, в якому перебувала братська садиба і зокрема могила достославного діяча.

Отож, з'явилася думка скористатися з ситуації і, відштовхуючись від надрукованої в "Ранку" публікації, зробити проблему предметом обговорення. Тут же написано лист-відгук до редакції журналу, який підписали О.Апанович, М.Брайчевський та О.Компан. Олена Станіславівна до того ж виявила готовність піти разом з М.Брайчевським до головного редактора, яким на той час був В.Коротич; з ним ми обоє були добре знайомі.

Коротич виявив готовність надрукувати наш лист, але попередив, що він в кращому випадку з'явиться через кілька місяців, а справа не терпить зволікань. Він порадив нам звернутися до "Літературної України" - тут наш допис міг потрапити до рук читачів набагато оперативніше.

Не будемо докладно розповідати про перипетії з публікацією протесту та його наслідків. За підтрим-

кою В.Коротича лист було надруковано (правда, в скороченому вигляді) в "Літературній Україні". Він мав широкий резонанс. Редакція одержала понад тисячу листів - цілком одностайних за змістом. На разі пам'ятку було врятовано, але це не звільнило її від дальших поневірянь, аж доки в часи перебудови ухвалено військово-морське училище ліквідувати, а на базі колишньої братської садиби відродити вищий навчальний заклад в кшталті університету - Києво-Могилянську академію, яка вже кілька років існує і здійснює активну просвітницьку роботу.

В справі відродження стародавнього закладу велика роль належала О.Компан, як керівника історичної секції Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Зоя Хижняк

А НА ГРЯДКАХ ЦВІЛИ АНЕМОНИ Й ЧОРНОБРИВЦІ...

До свого роду світової історії, викладеної мудрецем з оповідання А.Франса в словах "народжувались, мучилися, вмирили", для більшої об'єктивності додамо "творили, мріяли і боролись".

Олена Компан
Кипень у "Казані історії"

Зала Українського культурно-освітнього центру Філадельфії (США) була вщерть заповнена святково вбраними статечними й молодими людьми - 8.XI.1998 віншували 35-літній ювілей "Українського

історика" і його провідника проф. Любомира Винара. На той час я вже мала кілька виступів в Америці та Канаді, і ось, на запрошення, я у святковій залі з моїм люб'язним господарем, провідником і перекладачем п. Іваном Даниленком.

Доповідь шановного метра проф. Винара розпочалася. Слухаю і дивуюся. Правомірно поцінувавши вагомий роль "Українського історика" у науковому світі, доповідач приступив до обґрунтування тези про те, що журнал був і залишається єдиним "світлом у вікні" по сьогодні, бо в совітській Україні історична думка була неспроможною і, судячи з останніх подій, (доповідач послався на виступ голови Верховної ради на святкуванні 7-ї річниці незалежної України), такою й залишиться.

Набравшись духу, я попросилась за трибуну... Переді мною один по одному поставали образи шановних істориків, які в ті далекі 60-і - 70-і роки не скорилися долі, залишалися чесними людьми, завдяки чому не згубили свій талант, сформувалися як вчені самі і зуміли передати золоту нитку історії України наступному поколінню молодих науковців: Федір Шевченко, Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Ярослав Дашкевич, Ярослав Дзира та інші. І серед них - Олена Компан.

Познайомились ми з Оленою Станіславівною наприкінці 1960-х на одному із засідань Товариства охорони пам'ятників. Якраз я вступила до аспірантури університету, і діяльний, розумний завідуючий кафедрою "Зарубіжних соціалістичних країн" проф. І.С.Дзюбко на моє наполягання на тому, що я не хочу поривати з історією України XVII - XVIII ст. (то був мій фах і захоплення), після кількох днів роздумів запропонував тему дисертації "Києво-Могилянська академія", а щоб зберегти зв'язок із кафедрою слушно додав: "у міжслов'янських культурних зв'язках".

Найперше я поділилася цією думкою із Оленою

Компан та Оленою Апанович. Погожої осінньої днини під час прогулянки до руїн Михайлівського монастиря відбулося щось на зразок наради з приводу моєї можливої до опрацювання дисертаційної теми. Пам'ятаю, як наводилися найрізноманітніші, й неосягненні тоді ще мною, аспекти цього дослідження, його користь для справи історії України, для розкриття того почесного місця, яке посідала наша вітчизна в Європейському культурному світі.

Бажали мені успіхів, теплом світилися очі Олени Станіславівни. Мене благословляли. Й тут же вирішили просити Ф.П.Шевченка бути моїм науковим керівником. Так воно й сталося.

Олена Станіславівна залишалася доброю порадицею протягом всієї моєї праці над дисертацією. Саме вона підкреслювала, що українська культура природньо жила і функціонувала в координатах європейської культури. Отже, Києво-Могилянська академія була не лише престижним центром освіти й науки, а й осередком, де формувалось нове мислення, нова людина, яка стала носієм нової культури, науки, світської ментальності. Цей погляд на укр. культуру, а ще переконання в спадковості її від культури Київської Русі, проходив червоною ниткою в працях дослідниці і це в той час, коли офіційна наукова еліта молилася на Схід і щільно заплющувала очі на свою українську історію.

Олена Станіславівна не випускала мене з поля зору і блискуче виступила як офіційний опонент на Вченій Раді Київського університету, де 1971 я захищала дисертацію.

Моє становлення як вченого-історика, формування мого світогляду відбувалося, значною мірою, в колі однопідумців Олени Станіславівни, душею якого вона була. Ніхто нічому не вчив, не нав'язував своїх думок, все було природньо. То були люди, які розірвали коло штучно створеного світогляду й нав'язаних ідеологем. Тут, на Ліхачова 8-б, де мешкала Олена Станіславівна,

збиралося товариство, або приходили поодиноці люди зачерпнути знань, отримати підтвердження своїм переконанням, обмінятися думками, укріпити дух. Тут, розбираючи папери біля старенької друкарської машинки, Олена Станіславівна читала нам свої закінчені або лише розпочаті праці, рецензії, прислуховувалася до зауважень. Тут легко й невимушено спливала й висловлювалася думка. А в кріслі, покривши ноги пледом, сидів друг і супутник Олени Станіславівни Іван Сенченко, схвально похитував головою і все погрожував - ось про вас, дорогих моїх, славних жінок, я скоро, ось-ось, напишу. Не судилось...

Наступив 1971, а за ним 1972 рік. Імперія вкотре вже взялась гарячково латати свої форпости русифікації й імперського мислення в Україні. Грубо, під сміхотворними приводами або й без них вилучалися із суспільного життя національно свідомі громадяни. Серед них виявилися й наші провідні історики. Без роботи, без грошей, морально принижені - їхні праці не друкували, імена замовчували, ці люди не зламалися, не втратили волі й високої людської гідності. Олена Станіславівна з подвоєною енергією продовжувала творчу роботу. Саме в 70-х - на початку 80-х рр. були написані нею історіософського змісту праця "Кипень в казані історії", рецензія на роман П.Загребельного "Роксолана" (1981), в якій практично досліджувався відрізок історії двох народів українського й турецького в загальноєвропейському й світовому контексті.

Як і раніше, Олена Станіславівна переливала свою волю, духовність, знання у голівки своїх внуків (не даремно син Ярослав скаже вже про дорослу свою доньку Марту, онуку Олени Станіславівни, - "Геть, мати!", маючи на увазі волю до знань, мислення, світогляд).

Олена Станіславівна не міняла своїх переконань, не відступалася від людей духовно багатих, національно гідних, особливо від тих, що потребували підтримки. Як і раніше під різним приводом або й без

нього збиралися друзі у невеличкій затишній кімнаті Олени Станіславівни. Саме тут я познайомилась з легендарним тоді вже Михайлом Брайчевським і його дружиною. Тут зародилася ідея статті, яку ми спільно з ним і Оленою Апанович написали до "Літературної України" на захист окупованої військовиками Києво-Могилянської академії, яка отримала гарячу підтримку діячів культури, мистецтва, письменників України й Росії, зокрема Івана Семеновича Козловського Маїї Плисецької та ін. Товариство Олени Станіславівни було першим, в якому з'явився з дружиною Мартою Іван Дзюба, тільки-но повернувшись із заслання. Тут я побачила також опального поета, якого "відкрила" Олена Станіславівна і який, повернувшись з Гулагів, жив у чорнобильських нетрях, влаштувавшись лісничим, Данилом Кулиняком, котрий тримав у руках оту ниточку, що пов'язувала його з нашими пращурами, що сиділи ще за сивої давнини біля вогнища аж до спаленої пекельним вогнем чорнобильської землі. Тут переконливо віщав Ярослав Дзира, сильний і мужній, запальний, щедро дарувала свій талант не лише дослідника, а й людини з душею, окриленою поезією й музикою, Олена Апанович. Прикрашала своєю присутністю й своїми творами скромна й духовно багата Людмила Самикіна.

Іноді збирались на Русанівці, на "дачі" Олени Станіславівни, яку можна було віднайти серед десятків подібних на подібних садових вуличках по гарному соняхові, що висвітлювався на дощатій хвіртці. У дворику цвіли, відбиваючи саму особистість господині, ніжні, вишукані анемони й запаморочливо пахучі, правдиві чорнобривці. У кімнаті на нижньому поверсі, прикрашеному українським посудом, стояли лави, покриті ряднами й довгий стіл. А в кімнатах другого поверху панували полиці з книгами. Тут мирно сиділи Михайло Грушевський і Віктор Гюго, Іван Нечуй-Левицький й Сомерсет Моєм, Григорій

Гребінка й Іван Тургенев і ще сотні знайомих і незнайомих авторів, яким було затишно у люблячої їх господині. Незабутніми залишилися в пам'яті проведені тут вечори, як то - вечір при місячному сяйві з музикою і репродукціями Чурльоніса.

Проїшли роки... В пам'яті моїй і досі той сонях. На моїх грядках квітнуть анемони, пересажені з грядок Олени Станіславівни, а з вічності тепло сяють великі темні очі Олени Станіславівни, в яких зачався розум, прагматизм і загострена до щему любов до України.

Мій виступ у Філадельфії скінчився бурхливою піднесеною реакцією зали й довгою чергою бажаючих зі мною поговорити, поділитись наболілим. І там, далеко від Батьківщини, українці зберегли правдиву пам'ять про тих, хто ризикуючи своїм власним добробутом, становищем, долею, виборювали в драконівські часи майбутнє України, нашої України. Чи ж забудемо це?

Ярослав Компан

ВЗІРЕЦЬ МОГО ЖИТТЯ

Це оповідь не про видатного фахівця своєї справи, українського історика, яким була моя мати, - Компан Олена Станіславівна, а про прекрасну людину і жінку, яскраву особистість, якою вона залишилась в пам'яті тих, хто її знав.

Можна безмежно любити близьку тобі людину, але не поважати її. Часто ми шануємо людей, до яких відчуваємо навіть відразу. Більше того, якщо вона має риси характеру і відповідну поведінку, не варту людської шани, то хочеш ти того, чи ні, але, незалежно від інших емоцій, ти не будеш шанувати навіть влас-

ну дитину. Тому що у пошани об'єктивні корені, з яких вона виростає.

Коли я думаю про мою маму, то крім природної любові сина до матері, відчуваю ще й найглибшу до неї повагу. За довгі роки наших взаємин мама не на словах, а своїми справами, власним прикладом демонструвала поведінку, гідну справжньої людини. І там, де багато мужніх чоловіків безпорадно складали руки, мама йшла до кінця. І, якщо вона, мала хоч якийсь шанс виграти, обов'язково перемагала, завдяки блискучим особистим якостям і, перш за все, винятковим цілеспрямованості і силі духу.

Десь, в 70-х роках, соціологи Гарвардського університету провели глибоке дослідження впливу умов дитинства на формування майбутньої особистості. Ними було встановлено, що основні наші життєві орієнтири та ідеали закладаються і формуються в дитячому віці до 10-12 років. Подальше життя "приземлює", вносячи свої поправки, обтяжуючи більшою чи меншою кількістю компромісів.

Одним з найяскравіших моментів маминого дитинства була величезна бібліотека в батьківській оселі. Маленька Льоля, одна з чотирьох дітей сім'ї дореволюційного інженера Станіслава Ейсмонта, з раннього дитинства стала "книжковою" дівчинкою. Герої творів Бусенара, Жаколіо, О'Генрі, По і, особливо, Джека Лондона заповнили її душу, стали лицарями її дитячих мрій. Цей ранній романтизм, поєднаний з подальшими суворими здобутками життєвого досвіду людей її покоління, стали реаліями її майбутньої поведінки. Через все своє перенасичене складними випробуваннями життя Олена Станіславівна пронесла глибоке почуття людяності, віри в лицарство, шляхетність справжньої людини, тонке сприйняття її відчуттів і переживань. І ні безпідставні арешти близьких їй людей, зокрема батька, в 1937 р., ні страхіття воєнного і повоєнного життя, коли молода жінка на своїх

тендітних плечах несла лихоліття тих років і відповідальність в евакуації, під час війни, за старого свекра, молодшого брата та малу дитину, не змінили прекрасних романтичних, але вже й вельми реалістичних уявлень про людину і її покликання.

Величезний життєвий досвід, який вона набула, пішовши 14 річною дівчинкою з батьківської оселі в люди, допомагав їй бачити в них риси улюблених героїв, якими вона захоплювалась з дитячих років. Їй пощастило ввібрати в себе в ранньому дитинстві тремтливо-чуйне, шанобливе ставлення до будь-якої людини, властиве молодій українській інтелігенції кінця минулого - початку нинішнього століття і описане ще І. Нечуєм-Левицьким. І в подальшому житті це ставлення як до Людини з великої літери, не спроможні були змінити чи зламати нелюдські умови життя голодних 30х років, ні лихоліття воєнних і повоєнних часів. Вона сприймала людину такою, як вона є, зі всіма її вадами, хитрощами, часто відвертою брехнею, породженими радянським безбожжям, комуністичною мізантропією, постійними протиріччями брехливої пропаганди і злиденністю людського життя. Вона вірила і, незважаючи на будь-що, пронесла цю віру в органічну порядність людини, в те, що під товстим шаром намулу підступної ідеології жевріє щире людське серце, невмирущі справедливі уявлення про добро і зло. Ніхто, крім неї, з тих кого я знав, не вмів так достукатись до людського серця, як вона, допомогти людині стати над собою, вище буденної мізерії і негараздів, нарешті відчутти себе Людиною, а не ганчіркою для витирання номенклатурних ніг. Я розумію, що сказане далі може бути сприйняте по різному, але спілкування з матір'ю допомогло повірити в себе, повернути втрачену віру в людські цінності, іншими очима подивитись на себе і своє оточення. І ті, хто хоч трішки знав Олену Станіславівну, проймались великою приязню до неї, більшість з них була їй

вдячна за повернену людську гідність, за відновлену віру в вічні цінності, яким вже здається вороття ніколи не буде.

Самостійне доросле життя з початку 30-х років, робота, навчання, раннє одруження та материнство занурили молоду жінку в глибинні шари довоєнного життя українських людей. Як вона мені казала, її, ще майже дитиною, підтримували українська земля і прості люди, що її оточували, давали життєву наснагу, добрим словом і ділом показуючи, що навіть в жахливій радянській дійсності людина не одна, навколо інші люди, серед яких багато порядних і щирих. Тільки в спілкуванні з ними самій треба бути гідною їх приязні, турботливої уваги до себе. Як казала мати, тоді прийшло розуміння, що я невід'ємна частинка цієї землі і її людей. Важливу роль в становленні її, як Людини і української патріотки, відіграло недовге, але насичене, щасливе життя з першим її чоловіком Юрієм Івановичем Компаном. Це була сильна обдарована людина. Він у передвоєнні роки з напівголодного випускника-відмінника Київського політехнічного інституту доріс до головного інженера і директора великого підприємства. Подружнє життя перервала назавжди страшна друга світова війна. Батько, незважаючи на бронь, яка давала йому, як цінному фахівцю, можливість працювати в тилу фронту, добровільно пішов на фронт і загинув в перші місяці війни 1941 р. Прощаючись з матір'ю, на руках якої крім мене залишались старий свекор, і 12 річний її брат, батько просив її бути суворою і справедливою, виховуючи майбутнього громадянина України - їхнього сина.

Після цього була евакуація в Узбекистан, в глухий Маргеланський кишлак. Ще в Україні, на одній із залізничних станцій злодії поцупили все, що у нас було, разом з валізою. Мати залишилась з нами трьома (мені було 3 роки) на незнайомій залізничній станції без будь-яких речей. Далі, на відкритій платформі, разом

з іншими біженцями ми їхали на схід. Мати в літньому платтячку з напівроздягнутою дитиною на руках під вересневим холодним дощем. Серед інших біженців на цій платформі їхав єврей у шкіряній куртці. Ця незнайома нам людина зняла її з себе і передала матері, щоб та загорнула в цю куртку свою дитину, а сам чоловік залишився під осіннім пронизливим дощем в одній сорочці, тим самим зберігши дитині (тобто мені) не тільки здоров'я, а можливо й життя.

Цей приклад людяності і благородства з боку зовсім незнайомої людини мати згадувала, як не поодинокий в своєму житті. Вона часто повторювала, що не треба замикатись у власних проблемах, відгороджуватись від людей. Треба будь-коли бути готовим прийти людям на допомогу.

В узбецькому кишлаку, який прийняв нас, евакуйованих з України, декхани ділились з прибулими останніми кукурудзяними перепічками і самсою. Більше того, кожній сім'ї, залежно від кількості її членів, виділили по пів, або навіть повному самановому будиночку. І все це, незважаючи на те, що кишлак був бідний і людям в ньому, зважаючи на воєнні часи, жилось самим скрутно. При цьому, узбеки перші місяці уважно придивлялись до прибулих. А ті, в свою чергу, - до них і одне до одного. І тут риси характеру, природно властиві матері, її непересічна особистість в поєднанні з набутим з дитинства досвідом спілкування з різними людьми зробили цю молоду 25 річну жінку безперечним лідером "української діаспори" в узбецькому кишлаку. І все це в глухому мусульманському селі, де жінка не мала права піднімати з обличчя паранджу на людях. Думка узбецької жінки в тих умовах нікого не цікавила, її просто ніхто не слухав. Це був безправний, безсловесний додаток до свого чоловіка. І в цих умовах українська жінка змусила узбеків і евакуйованих рахуватись з собою. Більше того, ця молода жінка іде пішки за кілька десятків кі-

шим, часто мало знайомим людям, як правило безпомилково "діагностуючи" людину. І якщо розуміла, що віддати борг людині не під силу, казала, що буде чекати, скільки треба. В подальшому житті просто про нього забувала. Не без того, що деякі люди використовували її великодушність не кращим чином. Але більшість, рано чи пізно реагували на її людяне ставлення зі щирою вдячністю.

Вона і мене, і онуків своїх виховала у глибокій пошані до трудової людини, особливо до чесних трударів, не захищених званнями і привілеями, на яких, як кажуть, цей світ тримається. І тут не робилась навіть найменша відмінність за національними чи майновими ознаками. Вона шанувала Людину в людині такою, яка вона є. Не маючи ні краплини української крові (батько польський литовець, а мати росіянка), але народжена на українській землі і проживши майже все своє життя серед українців, вона була віддана цьому народу і його майбуттю до кінця. Але, при цьому, ще була й переконаною інтернаціоналісткою. І це цілком природньо, бо, якщо ти не шануєш свій народ, свою землю, їх історію, то хіба ти зможеш з належною пошаною ставитись до людей інших національностей і культур.

Для мами все, що пов'язане з людиною, її проблемами, захистом людської гідності, мало принципове значення. І як кажуть, тут дрібниць не було. Вона не сприймала навіть найменших натяків на приниження національної, чи в будь-яких проявах людської гідності. Колись її улюбленець маленький онук бовкнув щось недобре, десь почуте, про негрів. Після чого, його лагідна бабуся Льоля металевим крижаним голосом сказала "Івасику, геть звідси!". І ще б трохи, випхала б дитину в глуху ніч на вулицю. Тільки після наших умовлянь вона дозволила йому залишитись. Але кілька днів з ним не розмовляла. Для неї все, пов'язане з людиною, було святе. При цьому, на другий план від-

ходило особисте. Рівень її принциповості і безкорисливості вражав. Але при цьому вона залишалась люблячою жінкою, матір'ю і бабусею. Скільки душевних сил і любові вона віддавала тому ж таки онуку Івасику! Якимось на вченій раді, на той час директор Інституту історії Касименко Олександр Карпович питає "А де Олена Станіславівна?" На що чує від завідувача відділом Дядиченко Вадима Архиповича незворушливу відповідь "З Івасиком". "А з Івасиком..." з розумінням і повагою до причини відсутності наукової співробітниці повторив директор, якому те ж не бракувало почуття гумору.

В нашій комунальній кімнатці, без будь-яких зручностей, знаходилося завжди вільне місце і що попоїсти для багатьох людей, які цього потребували. Мати забезпечувала їх не тільки дахом над головою і чим Бог послав, але завжди намагалась зробити все від неї залежне, активно, ініціативно у вирішенні життєвих справ, які їх турбували. Вона знаходила вихід чи рішення в найбезнадійніших випадках, ніколи не відступаючи перед будь-якими перешкодами.

Я ще хлопчиком звик, що моя мама в будь-якому товаристві обов'язково опиниться в центрі уваги. Для цього було більш ніж досить підстав. Вона до останнього дня свого життя була напрочуд вродливою жінкою. При цьому, як переважна більшість розумних людей, трималась просто, привітно і з якоюсь уродженою гідністю. Навіть вся її постава, високо піднята голова, вираз красивих карих очей були аристократичні, в кращому розумінні цього слова. Її висловлювання були насичені тонким ненав'язливим гумором, глибоким розумінням того, про що йдеться. Їх майже завжди супроводжувала чарівна, шаноблива до співрозмовників посмішка. І я спочатку маленьким хлопчиком, потім юнаком і поготів дорослою людиною незмінно спостерігав на обличчях її співрозмовників і захоплення і приязнь. А це були Іван Кавалерідзе,

брати Платон і Георгій Майборода, Ліна Костенко, Петро Панч, Павло Тичина, Іван Світличний і багато-багато інших відомих людей і скромних трударів, яких вона зачаровувала своєю вродою, розумом, щирістю доброго, відкритого людям серця. Вона вміла уважно і зацікавлено слухати співрозмовника, влучно реагуючи на почуте. В той же час її ставлення до проблем оточуючих її людей завжди було активно-дійовим. При потребі, її реакція була миттєвою і безпомилковою, а рішення вірні, хоч інколи парадоксальні, властиві тільки їй.

Їй, серйозному вченому-історику були властиві природні артистизм і чарівність. З ким би вона не спілкувалась, люди з перших слів підпадали під чари її особистості, осяйної зачаровуючої посмішки, невідпорної логіки у поєднанні з надзвичайною емоційністю, жвавістю і доброзичливістю. Всі свої оповіді вона майстерно викладала, захоплюючи і інтригуючи слухача, я б сказав, вишуканою оповіддю того чи іншого сюжету. Людям здавалось, що чужі проблеми хвилюють її не менше власних. І це враження повністю відповідало її відчуттям і поведінці в таких випадках. Залишалось тільки дивуватись, де вона бере сили дійово реагувати на незліченні SOS оточуючих її людей. Люди знали про це і безперервно вервечкою йшли зі своїми бідами та radoщами до мами. І навіть в останні роки життя, глибоко хвора, вона з приязною посмішкою зустрічала кожного гостя, пригощаючи обов'язково його їжею, або чаєм, чи кавою. Хоч сама, хворіючи страшним артритом ніг, харчувалась виключно печеними бурячками та морквою. І, як би їй не було важко, людина, після спілкування з мамою, йшла підбадьорена, з просвітленим сприйняттям життя. Вона сама була світлою людиною, тому й іншим біля неї було світліше. Я не знаю ще однієї такої людини, яка б справляла на інших подібне осяйне враження. Кілька годин спілкування незнайомої людини

з мамою залишались в її пам'яті на все життя. Таких прикладів безліч. Це й мої шкільні і студентські друзі, це й мої колеги - науковці, це випадкові мамині знайомі, які, я не знаю винятків, завжди її згадували, як яскраву особистість.

Кажуть, багатогранна, всебічно обдарована людина. Така атестація вже стала штампом, стереотипом, до якого ми призвичаїлись, особливо не вдумуючись в глибинне значення такої характеристики. Поєднання в одній людині якостей, на перший погляд несумісних, переважно сприймається оточенням, як щось неприродне, аномальне. Чи якісь здібності набагато переважають звичайні. В більшості випадків така багатогранність має диспропорційний характер. З одного боку видатні аналітичні властивості, а з другого - переважно у побуті доросла людина поводить себе, як мала дитина - незугарно і безпорадно. Моя мама, маючи багато яскравих обдарувань, гармонійно поєднувала здавалось б не непокєднувані риси характеру. Романтичність і глибокий практицизм, гострий аналітичний розум і не менш загострена жіноча інтуїція, тонке нервове реагування на найменші зміни навколо неї і беззаперечна сміливість і рішучість, чарівна жіночність і неабияка мужність, артистичність, бурхливий темперамент і серйозна врівноваженість. Але в мамі, як це краще сказати, всі ці якості були мов би перебільшені, властиві велетам, а не пересічним смертним. І все це поєднано в одній людині дуже природно і гармонійно. Цілком зрозуміло, що поєднання в одній людині стількох видатних якостей, нанизаних на стрижень справжньої людяності, викликало у тих, хто її знав, захоплення і повагу. Інтелектуальна, емоційна концентрація в одній людині всього цього, при тому, що кількісно все це могло б розподілитись в безлічі звичайних людей.

Їй в повній мірі було властиве вміння приймати миттєві рішення і без зволікань діяти, виявляючи при

цьому, якщо треба, невідпорну сміливість. Восени 1945 року мати нарешті заробила собі на відріз драпу на осінньо-зимове пальто. А зими тих років з біса були холодні, зі снігом і сильними морозами. І от, якось повертаючись з роботи на другий поверх будиночку, де ми мешкали, стикається на сходах з незнайомим чоловіком, який відкрито, перекинувши через руку, виносив її єдиний, важкозароблений відріз тканини для омріяної теплої одежини. І, що ви думаєте?! Мама, не роздумуючи, кидається на крадія, а той, заскочений зненацька нападом цієї молодшої жінки, змушений був поступитись, віддавши їй крадене.

Знаючи по багатьох інших випадках, що мама здатна, коли треба, на будь-які рішучі дії, я вже не знав, за кого мені більше хвилюватись - за сина Івана, що йшов в армію і свого часу міг потрапити в Афганістан, чи за його бабусю, яка твердо сказала: "Хай, якщо треба, служить, але не дай Боже зашлють в Афганістан, то я піду за Івасиком!" І в ці, неймовірні для будь-якої іншої жінки, наміри, я вірив, що вона може - таки спробувати їх здійснити. У тих, хто її добре знав, була тверда впевненість - Олена Станіславівна, якщо схоче, все зможе... І ця вже наскрізь хвора літня жінка останні роки свого життя неодноразово доводила, що здатна на надлюдські зусилля. Якби не її стала лева воля, їй би відмовили через артрит обидві ноги. Мама, не вагаючись, голодує - спочатку по два тижні, а потім - вже по три. Це єдине, що їй допомагало ходити. Але, крім цього, в неї було ще хворе серце і постійні гіпертонічні кризи. Та мама, як і в молоді роки, з ранку до вечора була у справах. Це її робота науковця-історика, це незліченні громадські справи, особисті проблеми безлічі знайомих і незнайомих людей, допомагаючи яким, вона забувала про свої хвороби і негаразди. А скільком з них вона віддавала останні пенсійні копійки, в такі моменти забуваючи про себе?!

Останні роки життя вона майже не спала. Її нерво-

ва система геть була зруйнована нерівним протиборством з ладом, який не тільки не сприймав, а намагався нищити таких, як вона. І я часто себе запитував, бачачи її усміхненою і привітною, звідки ж ці сили, цей запал, якою енергетикою вони живляться? Відповідь була одна - незламною вірою в потрібність її життя людям, необхідність праці вченого-історика прийдешнім поколінням...

І тільки поодинокі близькі їй люди знали, чого варті всі її зусилля, якою вона може бути вимогливою, як до себе, так і до найближчих найдорожчих їй людей. Від "своїх" вона невідпорно вимагала дій і висловлювань гідних достойних людей. При цьому ці вимоги і критерії були незмірно завищені, особливо враховуючи ту толерантність, з якою вона ставилась до всіх інших людей.

Для близьких їй людей вона завжди була і залишається на недосяжному пересічній людині п'єдесталі *Краси, Мудрості, Справедливості і Мужності*. Для мене ж моя мати це взіреть, до якого треба доростати все життя.

Ярослав Дзира

ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ ПОРУЧ

Моя творча співпраця з Оленою Компан: відвертий і щирий обмін думками з цією принциповою дослідницею, непримиренною до будь-яких виявів антинаукового характеру на історичні, наукові, мистецькі, міжнародні, політичні теми, тривала майже чверть століття (1962-1986).

Вихований у школі у національно-християнському дусі, на працях І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, М. Грушевського, В. Кубійовича, 1962 року я, галичанин, будучи переслідуваний в Інституті літератури за

дисертаційне дослідження про Тараса Шевченка, за наказом Президента Академії Наук став працювати в Інституті історії. Тоді шукав собі ідейних однодумців, передусім прислухаючись до тих небагатьох співробітників, які свідомо розмовляли українською мовою. Вихідців із Західної України в той час в інституті не було. Правда, час від часу у відрядженні з'являлися видатні галичани - академік І. Крип'якевич та кандидат історичних наук Ярослав Дашкевич. Вони стали для мене авторитетами. З останнім я підтримую творчі зв'язки й досі, і він залишається для мене зразком дослідника, який продовжує наукові традиції львівської історичної школи і щиро служить українській національній науці.

Мене, філолога за освітою, фахівця з давньої української літератури, привабила в інституті дослідниця українського середньовіччя Олена Компан зокрема тим, що вона була дружиною відомого переслідуваного українського письменника Івана Сенченка (1901-1975). Цей художник слова був добре обізнаний з літературним процесом розстріляного відродження 20-30-х років. Працюючи в Харкові і Києві, дружив з багатьма репресованими письменниками. С. Єфремов у своєму "Щоденнику" називає Сенченка своїм прибічником.

Батько Олени Компан Станіслав Ейсмонт - поляк, за освітою інженер, працював на Донбасі, мав велику бібліотеку світової літератури, на якій в юні роки виховувалася його дочка Олена. 1937 року він був репресований комуністичним режимом, і в цю ж ніч померла її мати. На утриманні Олени Станіславівни залишилися два молодші брати і сестра. Про цей сумний, трагічний для родини час не раз згадувала вона, як і про своє навчання в Київському польському педінституті, який був закритий, а викладачів і частину студентів арештовано. Щоб врятувати свою долю, молода студентка їздила до Кремля. Теплими слова-

ми згадувала вона про тодішніх університетських професорів Києва, куди їй допоміг влаштуватись декан Павло Лавров, зокрема Н. Мірзу-Авак'янц, О. Оглоблина, Штепу та ін.

Юна студентка, яка мешкала в гуртожитку на Володимирській гірці, була свідком зруйнування комуністичними варварами 1934-1935 рр. Золотоверхого Михайлівського монастиря, спорудженого в XI ст. Мені вона розповідала, як під широкий і міцний фундамент цього архітектурного шедеву Київської держави вандала ХХ ст. кілька разів безуспішно закладали міни, доки його не зірвали.

Ділилася своїми спогадами про своє тяжке життя і побут під час Другої світової війни в Узбекистані, куди вона евакуювалася разом із сином, про гостинне ставлення до неї узбеків, які пропонували їй, вродливій жінці, залишитися в Середній Азії, навіть видати її заміж. Її чоловік Юрій Компан у перші місяці війни загинув на фронті. Олена Станіславівна разом із своїм другим чоловіком підтримували теплі зв'язки з батьками свого першого чоловіка, які жили на Солом'янці, й Іван Сенченко написав кілька творів про життя мешканців цієї околиці Києва.

Повернувшись до Києва 1944 року, Компан із сином мешкала на вулиці Коцюбинського у квартирі без побутових зручностей - двері кімнати виходили прямо на вулицю.

Першу школу української культури Олена Станіславівна пройшла, працюючи кілька років в історичному музеї. На прожиток родини вона ще підробляла друкаркою. Передруковуючи рукопис письменника Івана Сенченка, познайомилася із цією інтелігентною людиною і вийшла за нього заміж. Таким чином активно прилучилася до літературного процесу Києва, до життя Спілки Письменників і її рідною мовою на все життя стала українська мова. Ставши бабусею, обожнювала своїх онуків Івася і Мартусю, виховува-

ла їх в українському дусі, купувала книжечки, віддала до українського садочка, елітарної українсько-англійської школи, де вчилися діти української інтелігенції всього Києва, зокрема й внуки секретаря ЦК КП України Петра Шелеста, через що в 70-х роках серед білого дня її спалили. Піклувалася Олена Станіславівна і про вищу освіту своїх онуків.

1959 року родина перебралася жити в будинок Спілки Письменників у трикімнатну квартиру, що на Бульварі Лихачова, 86, кв. 25. Записна книжка Олени Компан рясніє номерами телефонів і адресами її багатьох приятелів і знайомих: істориків, письменників, журналістів, професорів, філософів, художників, музикантів. Серед них композитори брати Майбороди, Іван Світличний, Іван Дзюба, Галя Севрук, Людмила Семикіна та багато ін.

Незабаром як я став працювати в інституті вона подарувала мені книжку "Міста України в другій половині XVII ст.", яку успішно захистила як докторську дисертацію, з таким надписом: "Дослідникові ентузіасту Ярославу Івановичу Дзирі з повагою від автора. 14.VI. 1963 р."

У час деякого короткого політичного потепління початку 60-х років стало можливим цікавитись і ширше та повніше вивчати історію української культури, відкрито захоплюватись мистецтвом, театром, кіномистецтвом, музичними і мистецькими творами, відвертіше висловлювати свої думки, національні погляди, навіть одягатися в традиційний національний одяг, носити вуса. Стало можливим проводити письменницькі і мистецькі вечори, зустрічатися з репресованою інтелігенцією, збиратися біля пам'ятника Шевченка в Києві, збиратися в домашніх помешканнях, на дачах, у лісі. Олена Станіславівна разом з молоддю, репресованими культурними діячами та інтелігенцією брала в них активну участь.

Поряд із творами російського самвидаву, окреми-

ми публікаціями О. Солженіцина, Б. Пастернака, романами В. Астаф'єва, Чінгіза Айтматова та багатьма іншими, у неї на столі були проскрибовані книжки і рукописні списки творів О. Довженка, В. Сосюри, В. Симоненка, Б. Антоненка-Давидовича, О. Гончара, В. Стуса, Р. Іваничука, В. Земляка, Г. Тютюнника, С. Плачинди - словом опозиційна до офіційної ідеології література.

Дуже захоплювалася творами самвидаву, ревізійними працями М. Джіласа, П. Тольятті, польських, угорських та інших ревізійністів, гаряче підтримувала і пропагувала їхні ідеї європейського характеру, передплачувала і читала журнали "Новый мир", "Иностранная литература".

У цьому контексті, на цій хвилі захоплювалася працями І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", М. Брайчевського "Возз'єднання чи приєднання", які поширювалися в численних рукописних списках, статтями І. Світличного, С. Плачинди, що друкувалися в "Літературній газеті", проскрибованими творами С. Плачинди "Неопалима купина", Р. Іваничука "Мальви", О. Гончара "Собор", оповіданнями Григора Тютюнника, віршами І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко та інших.

Найулюбленішою зарубіжною радіостанцією Компан, яку вона постійно слухала безсонними ночами, були передачі "Німецької хвилі". Їхнім змістом вона постійно ділилася зі мною. Подобалися їй й передачі радіостанції Бі-бі-сі.

Письменницьке і журналістське середовище залучило Олену Станіславівну до дисидентського, опозиційного режимові руху опору, який носив у той час ревізійністський, космополітичний характер і був органічно зв'язаний з його центром у Москві, де жили А. Сахаров і О. Солженіцин. В неї вдома бували І. Світличний, І. Дзюба, О. Бердник, В. Іванисенко та інші. Я був свідком як Компан і Брайчевський в Будинку

Письменників підписували на запрошення Зеновії Франко та Івана Світличного заяву-протест на захист репресованих російських письменників Юлія Данієля і Андрія Синявського. Я утримався від підпису, поза-як видавав в інституті наукову серію "Джерела з історії України", зокрема "Літопис Самовидця". Іван Сенченко порадив своїй дружині на другий день уранці викреслити своє ім'я, що вона й зробила наступного ранку. Брайчевського ж, як і багатьох "підписантів" тяжко покарали: його вигнали з Інституту історії і він став безробітним.

Разом з друзями Олена Станіславівна відвідувала вистави, вечори, концерти, ходила як і я до пам'ятника Шевченка в Києві. Компан разом з Брайчевським демонстративно 22 травня 1966 року поставила посуд з тюльпанами до підніжжя пам'ятникові Шевченкові, за що їх розпинали на Вченій раді та партійних зборах, хоч ці дослідники були безпартійними.

У час брежнєвсько-суловських і щербичько-маланчуківських репресій української інтелігенції Івана Світличного після 8-ми місяців ув'язнення випустили 30 квітня 1966 року на волю. Цю радісну подію, як перемогу, ми відзначили в родині Компан та її чоловіка разом з Брайчевським, Ліною Костенко та іншими. У листопаді 1973 року після покаяльного листа і піврічного ув'язнення повернувся на волю Іван Дзюба, і всі цуралися його, а Олена Станіславівна прийняла критику і розповідала мені, що він не покаявся б, якби не його маленька дочка Оленка. Я й сам 17 років не вітався і не розмовляв з Іваном Дзюбою, Зеновією Франко, Миколою Холодним та іншими ув'язненими і репресованими, котрі написали покаяльні листи.

Дуже засмутила Олену Станіславівну трагічна смерть аспіранта інституту, поета Михайла Мельника (1944-1978). Він на інститутському бланку написав віршоване послання до редакції журналу "Вітчизна" з тривогою про початок нової хвилі репресій проти ук-

раїнської інтелігенції. Свій лист-протест він підписав єврейським прізвищем Мойша Мулінер, тобто Михайло Мельник. Незабаром за це його вигнали з Інституту історії і позбавили можливості працювати, організували брутальне цькування. Не витримавши переслідувань і знущань, молодий талановитий дослідник 6 березня покінчив життя самогубством в селі Погреби, що під Києвом, осиротивши двох маленьких дітей.

В цей час був звільнений з посади і директор Інституту археології професор Федір Шевченко. День свого 60-ти річчя він відзначав самотнім, проводив його з родиною у своєму маєтку на Русанівці. Компан, що мала поблизу свій садок, запропонувала мені відвідати ювілянта. І ми серпневого сонячного дня привітали його з цією датою, бачили його засмученим, адже жодна людина і друкований орган не привітали члена-кореспондента Академії Наук України з ювілеєм. У цей сумний для ювілянта день ми були поруч з ним. У постанові ЦК КПУ від 5 вересня 1972 р. з приводу звільнення Шевченка з посади директора інституту звучало звинувачення, що "в науковій діяльності т. Шевченка мали місце випадки відходу від класових, інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій. Тов. Шевченко виявив політичну незрілість, по-примиренському поставився до сіоністських проявів".

Шевченко закликав істориків-українців досліджувати історію України так, як вивчають і пишуть про неї - полька Компан, росіянин Брайчевський і білоруса Апанович.

З 1974 року я став близьким сусідом Компан за місцем проживання. В останнє десятиліття її життя я, безробітний, дуже часто заходив до гостинної хати тепер пенсіонерки Олени Станіславівни. Не встиг я переступити порога і привітатись, як на столі була вже готова гостинна їжа: овочі, фрукти, кава, картоп-

ля з часником і салом тощо. Інколи вона частувала мене і своєю дістою - печеними буряками. Тоді було модне лікування голодом, і вона якось проголодувала кілька тижнів. На Різдво і Великдень вона готувала національні українські страви. Кілька разів вона запрошувала мене в садок за яблуками, вирощеними письменником і доктором історичних наук, а також поллюватись її квітами, які вона так кохала.

Компан як оптимістична особистість була сповнена неймовірною енергією, новими ідеями, працелюбна, безкомпромісна в наукових суперечках і дискусіях. В одному будинку по сусідству з нею мешкала тоді й Ліна Костенко, з якою вона приятелювала. Під час написання роману "Маруся Чурай" історик консультувала поетесу про життя, побут і мораль українського середньовічного міста, зокрема розповідала їй про Полтаву XVII ст., міські майдани, тротуари, дерева тощо. З теплим дарчим надписом Ліна подарувала своєму консультанту, а також і мені свій історичний віршований роман "Маруся Чурай" (1979 р.).

Основне творче життя Олени Станіславівни з 1947 року проходило в Інституті історії. У відділі історії феодалізму, де вона працювала, крім неї, у той час вирізнялися її друзі неукраїнці - росіянин М. Брайчевський і білоруска О. Апанович, які своїми поглядами все більше персходили на позиції української радянської національної історіографії. Супротивниками Компан та її двох друзів виступали представники партійно-шовіністичної ідеології - В. Дядиченко (ніколи не розмовляв навіть українською мовою і звинувачував мене в організації націоналістичної групи істориків), а також Д. Мишко, К. Стецюк, І. Шекера, Г. Сергієнко, які на замовлення парторганізації "критикували" рукописи і друковані праці своїх трьох співробітників відділу.

Ще студенткою й аспіранткою і в наступні роки Олена Станіславівна ґрунтовно простудіювала, кон-

спектуючи, як і вся советська наукова молодь, дослідники, твори вождів марксизму-ленінізму, які залишилися для неї, як і для Брайчевського, на все життя в багатьох питаннях авторитетами. Часто вона зазначала, що історики висмикують з праць вождів окремі цитати, положення, щоб підкріпити свої шовіністичні, великодержавні схеми "вітчизняної" (дожовтневої) і советської, насправді російської історіографії. Не раз цитувала роботи Енгельса, невідомі недосвідченим історикам, де він різко критикує загарбницьку імперіалістичну зовнішню політику Росії, наводила цитати про бюрократизм актуальні для советської дійсності питання тощо.

З особливим пієтетом відгукувалася про багатогранний талант М. Брайчевського, про його книжки і статті, лекції. Кілька разів наголошувала, що книжки найсерйознішого дослідника історії Другої світової війни і німецького фашизму Віктора Савича Ковалю, які вона конспектувала, водночас розкривають і доповнюють історію терору комуністичної партії Советського Союзу. Націонал-соціалістична партія Гітлера копіювала і наслідувала своїх вчителів. Книжки Ковалю мають алегоричний, узагальнюючий характер щодо боротьби комуністів і фашистів зі своїм народом і проведення зовнішньої загарбницької "інтернаціоналістської" політики.

Мої особисті творчі контакти з Оленою Станіславівною найбільше стосувалися української історії, літератури, фольклору, мови, бо я замикався в національні джерела і з пошаною ставився також до націоналістичних культурних і державних діячів, як, скажімо, Виговський, Мазепа, Петлюра, Грушевський, Єфремов, Богдан Лепкий, Степан Бандера і багатьох інших. Однак вона жодного разу не дорікала мені за мої різко націоналістичні погляди, оскільки я намагався їх ставити і розв'язувати як Шевченко, Франко, Міхновський, галицька інтелігенція, ОУН. Інколи

обидві Олени дорікали на мою адресу, що я "обмежена людина" і не цікавлюся космополітичною літературою, за що я не ображався на них, бо це була правда. Адже я відкидав вчення класиків марксизму-ленінізму, як і російських революціонерів-демократів, так як їх інтерпретувала советська історіографія. Про це може свідчити той факт, що я жодного разу на них не покликався і не цитував у своїх працях, хоч витратив марно дуже багато часу на їхнє примусове конспектування. На лекціях вживав графаретну форму, якою користувався і на екзаменах: "Класики марксизму-ленінізму вчать...", "Маркс вчить...", "Маркс пише..." тощо.

У домашній бібліотеці Компан були й праці М. Грушевського, його багатотомна історія, які тоді характеризували у відділі феодалізму: "всюдисущий Грушевський" і користувалися ними, не покликаючись, бо іншого джерела в той час не було.

Мала своїх друзів Компан і з-поміж польських істориків, з якими встановила контакти ще в 50-х роках, коли разом з іншими співробітниками упорядковувала збірник документів про Національно-визвольну війну українського народу 1648-1657 рр. Вона працювала в польських архівах, прекрасно володіла польською мовою, була обізнана з польською літературою і культурою. Якось ця патріотка України сказала мені, що в неї немає й краплини української крові.

Компан кілька років була активним учасником лекторію з історії козацтва і України, який у 1966-1967 роках проводили разом з нею ще троє її друзів з Інституту історії - О. Апанович, М. Брайчевський й автор цих рядків, інколи й К. Стецюк. Цей лекторій збирав до 1000 слухачів, котрі сходилися у суботу й неділю не тільки з Києва, а й далеко з поза його меж. Як правило, після моєї лекції він припиняв свою роботу і я мав неприємності за націоналістичний характер публічного виступу від директора на Вченій раді

і парторганізації, завідувача відділу. Представник парторганізації більше тижня розглядав мій виступ.

Олена Станіславівна не тільки приятелювала із дисидентами, шістдесятниками, учасниками останнього етапу національно-визвольного руху, започаткованого ще кирило-мефодіївцями, котрий завершився проголошенням Української суверенної держави, до дня якого вона, на жаль, не дожила, але й матеріально щомісяця допомагала репресованим та їхнім родинам.

Компан активно разом з Логвином, Брайчевським, Апанович, Силіним, Хижняк та іншими виступала на захист і збереження історичних пам'яток Подолу, Київської Могилянсько-Мазепинської Академії. Їй був притаманний комплексний підхід до вивчення історії, філософське, історіософське осмислення подій і явищ минулого в органічному зв'язку з європейським історичним і культурним процесом.

Розкриваючи свою творчу майстерню, дослідниці освідчувалась мені, що свої праці вона пише і переписує по чотири-п'ять разів, в останній раз - з'являється стилістичний варіант, коли вона викреслює всі зайві слова і повтори.

У вересні 1972 року нас чотирьох - Компан, Апанович, Брайчевського і мене вигнали з роботи. Ми вийшли на Хрещатик, сіли на лавці і жартували. Тільки Михайло Юліанович засмутився, сказавши, що передбачає продовження режимом репресій. Романтичним розумом Компан у всіх створювала оптимістичний настрій. Обидві Олени пішли купувати собі модні капелюшки. Після в такому піднесеному настрою всі пішли до хати Компан, мабуть, не усвідомлюючи трагічності своєї ситуації. Чоловік Олени Станіславівни Іван Сенченко вийшов у сусідню кімнату і заплакав, промовляючи до дружини: "Льолю, Льолю, якби ти знала, як важко жити безробітним!" 56-ти річна доктор історичних наук, в розквіті творчих сил,

сповнена задумами була відправлена на пенсію. Нам було заборонено друкуватись, іншим покликатись на наші праці. Я одинадцять років не працював жодного дня і сімнадцять років не видрукував жодного рядка, не підкорившись погрозам КГБ стати сексотом.

У поневоленій колоніальною системою советській Україні національна історична наука в другій половині XX ст. мала тільки кількох справжніх істориків, які не схильні були до тимчасових кон'юктур, розуміли сутність національного історичного життя в Україні і робили посильні спроби відобразити її у своїх працях.

Олена Станіславівна відвідувала і музичний лекторій, який організувала дружина Бориса Гмирі. Взагалі цікавилась музично-мистецьким життям не тільки сучасної України, а й відроджуваного українського ренесансу, зв'язаного головним чином з Києвом. Розповідала як врятував її М. Бажан від важкого покарання за її рецензію на два томи "Історії українського мистецтва". Справа дійшла до Петра Шелеста і навіть до Кремля, але вона залишилася і далі працювати в Інституті історії.

Приятельські відносини зберігала вона із своїм сусідом, професором Київського університету Михайлом Марченком (1902-1983) та його родиною. Коли Олена Станіславівна 1944 року повернулася до Києва і працювала в Історичному музеї, допомогла безробітній дружині репресованого професора Оксані Іларіонівні, яка мешкала з трьома дітьми біля Михайлівського собору, влаштуватися прибиральницею в цей музей. Професор Марченко, котрий часто заходив до гостинної хати Компан, любив розповідати про свій сповнений репресій життєвий шлях, про зруйнований Межигірський монастир і великих обсягів Євангеліє, яке важило кілька пудів, про те, як він був першим ректором Львівського університету і його світогляд під впливом галицького професорського оточення і літератури став національно-патріотичним, про свій арешт і

ув'язнення в перші дні війни, 1941 року, перебування в Сибіру, як був врятований і повернувся до Києва. Теплим словом згадував свого товариша професора університету Олександра Оглоблина тощо. Покидаючи гостинну хату, після чарки вина, якимось в останній прихід він кинув з порога сумну репліку, гіркі слова, які не давали йому спокою: "Проср...ли ми Україну в 1918 році" і тільки блиск його ясноблакитних очей ще освітлював хату. Олена Станіславівна була серед тих кількох істориків, які разом з репресованим онукою Валерієм Марченком відважилася 24 січня 1983 року супроводжувати тіло професора Марченка на кладовище його рідного села Гатного, що під Києвом. Тоді і я в останнє цілий день провів з Валерієм, яким гордився дідусь: "Читали "Літературну Україну"? Це ж мій онука написав!".

Компан завжди привозила з Москви, де живуть її сестра і брат, знайомі, дисидентські новини. Коли наступили суловсько-маланчуківські репресії в Україні, повернувшись із Москви, на вулиці Дружби народів, біля її хати, вона згадала почуту від брата інформацію про нараду в ЦК КПСС, яку проводив з ідеологічними працівниками Советського Союзу партійний ідеолог М. Сулов у 1972 році. За 15 хвилин він накреслив план тотальної русифікації і знищення національних культур і мов. Цього затятого шовініста особливо драгували популярні в той час пісні Володимира Івасюка і репертуар білоруського колективу "Піснярі", бо, мовляв, яку радіоточку не ввімкнеш, скрізь від Карпат до Сахаліну вловлюється "Червону руту". Через певний час Івасюка не стало.

Читаючи різного змісту літературу, Олена Станіславівна занотувала в своїй записній книжці кільканадцять афоризмів, які розкривають її суспільно-політичні, моральні й естетичні переконання: "Не слід економити доброту", "Шукаю світильник розуму", "Жадаємо 8-ми годинного дня для мислення", "Багато

з тих, хто випередив свій час, мусять чекати на нього в незручних приміщеннях", "По скромності вважав себе графоманом, а насправді був донощиком", "Коли міф стає дійсністю - чия це перемога ідеалістів чи матеріалістів", "В пеклі дідько є позитивною постаттю", "Що я читаю? - Книгу життя в палітурці з власної шкіри", "Карлики завжди б'ють нижче пояса", "Життя дається один раз, зате дитинство двічі", "Уравнительное общество не заинтересовано в талантах и инициаторах", "Справжнє мистецтво само собою стає інтернаціональним", "Багато з тих, хто прагне світла, заважають на ліхтарях", "Все слід принести в жертву людині, тільки не другу людину" тощо.

Насамкінець з вдячністю згадую позитивну рецензію Олени Компан на рукопис мого "націоналістичного" дисертаційного дослідження "Біля джерел Кобзарєвого слова". Підготовлений до друку рукопис в останній момент на вимогу академічних чиновників І. Білодіда та М. Шамоти було знято з виробництва в академічному видавництві "Наукова думка" і двічі в "Дніпрі". І він майже сорок років зберігається в рукописі. Наводжу зміст рецензії.

Рецензія

На рукопис праці Я.І. Дзири
"Біля джерел Кобзарєвого слова"

Тема дослідження Я.І. Дзири - вплив українських літописів XVII-XVIII ст. на творчість Т.Г. Шевченка - поставлена і розв'язана в радянській історіографії вперше.

У праці на документальному матеріалі переконливо доведено факт знайомства Т.Г. Шевченка з рукописом С. Величка, а також показано вплив цього літопису на формування історичних поглядів Шевченка.

Дослідження Я.І. Дзири проливає нове світло на цілий ряд історичних творів Шевченка, зокрема на такі, як "Чигрине, Чигрине", "І мертвим, і живим", "Великий льох", "Заступила чорна хмара", та ряд інших.

У рецензованій праці висвітлено зв'язок між літературознавством та історіографією, підкреслено глибоке знання Шевченка в галузі історії та його великий інтерес до історичних джерел. Автор показує, що Шевченко аналізував досліджувані ним історичні джерела з позицій революційної історіографії.

На прикладах, взятих з літопису Величка і творів Т.Г. Шевченка, Я.І. Дзира розкриває велике значення давньої української літератури і суспільно-політичної думки. Він доводить закономірність і органічність розвитку літератури на Україні XVII - першої половини XIX ст.

Працю Я.І. Дзири "Біля джерел Кобзарєвого слова" рекомендую до друку як науково важливу.

*Доктор історичних наук
старший науковий співробітник
Інституту історії АН УРСР
О. Компан*

Ганна Ігнатенко

МИ ЛЮБИЛИ ЙІ...

Далекі, а, здається, учора те діялося, шестидесяті роки.

Новозбудований будинок, так звана "хрущовка", що по вулиці Бульвар Лихачова, 8-б, де знайшли притулок безквартирні письменники, нагадував вулик, який після зимівлі оживав і роївся.

Виразно бачу, як у надвечірок сходилося біля середнього під'їзду чоловіче товариство. Лагідно усмі-

хався вусатий красень Іван Рябокляч, щось розповідав йому Микола Сиротюк, на хвилинку зупинявся біля них Анатолій Шиян, минаючи свій під'їзд приєднувалися до гурту Анатолій Дрофань, Михайло Лихота, повертаючися з роботи, стишували свій крок Сашко Стаєцький, Анатолій Коваль, Олександр Петровський, Роман Чумак... Сходилися, бесідували, раділи і печалилися, обмінювалися новинами. А новини ті звідусіль набігали, тривожили, спонукали до якоїсь дії.

Привітавшись, поспішила до свого першого під'їзду Ліна Костенко.

- Спом'яніть моє слово, шановне товариство, - сказав Іван Рябокляч, задумливо дивлячися їй вслід, - колись ми з гордістю згадуватимемо час, коли мешкали під одним дахом, були добрими сусідами з цією геніальною поетесою.

- Якщо їй не переб'ють ноги наші "добродчинники", - стиха докинув Анатолій Дрофань.

- А не дідуть, - спалахнув Сашко Стаєцький, - часи, здається, вже не ті...

- Поживемо-побачимо, - сумно зітхнувши, мовби сам до себе, - мовив Толя Коваль.

Розчинилося вікно квартири № 25, що на другому поверсі. Спершись на підвіконня, з'явився в ньому досить кремезний із настовбурченими бровами над розумними, що, здавалось, усе бачать і все розуміють, очима чарівник слова Іван Юхимович Сенченко. Він дослухався до розмови сусідів, зрідка докидав якусь репліку і час від часу стурбовано поглядав на дорогу, що вела від десятого номера тролейбуса. Мабуть, на когось чекав... Нарешті побачив здаля постать жінки, яка наближалася до будинку. І одразу обличчя Іван Юхимовича заясніло, мовби аж помолодшало: поверталася з бібліотеки його дружина Олена Станіславівна. Чоловіки, шанобливо вклоняючись, розступилися перед нею, а вона усміхнулася їм якоюсь особливою усмішкою і поспішила на другий поверх.

- Мабуть, і нам час по своїх домівках, - мовив Іван Панасович, - он уже Ганна Степанівна кілька разів подає мені знак із вікна.

- Романе, вечеряти! - почувся жіночий голос.

Почало сутеніти. У вікнах другого поверху засвітилось: господиня повернулася додому.

- Стомилася, Льолю? Відпочинь, розслабся, а ми з Івасиком подивимося "Вечірню казку".

І стільки в тому стишеному голосі було теплоти і ласки...

Невелике трикімнатне помешкання - дві маленькі і одна, метрів 16-18, - більшенька. Звичайне умеблювання, типове для родин інтелігенції тих часів: боженківський круглий стіл посередині кімнати, книжкові шафи остінь і сила-силенна книг, журналів, рукописів, які не могли вміститися на полицях і знайшли пристанище на столі, на стільцях, поверх шаф.

За столом обідали, приймали гостей, які не переводилися у цій родині і яким завжди були раді. Сюди торував стежку ще молодий Ярослав Дзира і знаходив тут слово поради і розради, колеги і однодумці господині - Олена Михайлівна Апанович, Михайло Юліанович Брайчевський і його дружина Ірина Миколаївна, закохана до самозречення у свою справу архітектор Валентина Шевченко, невтомний дослідник давньої літератури Вікторія Колосова, молоді письменники - Наталка Околітенко, Данило Кулиняк, Микола Шудря, В'ячеслав Брюховецький, до яких Олена Станіславівна ставилася особливо прихильно. Розмовляли, дискутували, сперечалися, намагалися дійти істини. Вони були різні за вдачею, уподобаннями, але їх єднало - порядність, високий інтелект, а головне, - українство. І кожного з них, один за одним, позбувалось як "неудобних" академічне начальство. Ні, їх не арештовували, як пізніше цілу когорту шестидесятників, їх просто намагалися викреслити із наукового чи літературного процесу, як виключили із СПУ геніального поета-перек-

ладача Миколу Лукаша... І можна лише дивуватися багатолітності засобів боротьби з інакомислієм, що впродовж кількох століть вироблялась і накопичувалась правлячим режимом...

А покищо за тим же круглим столом вечорами, допізна працювала Олена Станіславівна Компан. Саме там були написані її дослідження з соціально-економічних питань середньовічної історії України, як то - "Проблеми українського середньовіччя", "Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект досліджень пізнього феодалізму" (1966), "Український ренесанс і роздуми історика" (1967) та ін. Своєрідністю названих розвідок є те, що автор, філософськи осмислюючи історію, з позицій єдності світового історичного процесу розглядає окремі історичні постаті, події і певні з'яви життя в Україні.

Широкий діапазон наукових зацікавлень Олени Станіславівни Компан засвідчують її окремі статті і дослідження ("Створити історію української культури", "Перша збірка українських приказок", вступна стаття Олени Компан в якій характеризуються творчість Климентія Зинов'єва і тексти 190, зібраних ним приказок).

На превеликий жаль, далеко не все із творчого доробку вченого історика, філософа, літературознавця було опубліковано, а задуми, актуальні й сьогодні, залишилися нереалізованими...

Олена Станіславівна любила свята і охоче відвідувала товариські вечірки. Одного разу, на різдво, у мене зібралися друзі. Того вечора ми багато співали і, звичайно ж, колядували. Олена Станіславівна була у піднесеному настрої. Вона підспівувала нам, сміялася, жартувала. І мовби скинула з себе десяток років. Увага всіх мимоволі була прикута до неї...

Коли ж Олена Станіславівна, мабуть, стомившись, на англійський манер, непомітно, попрощавшись зі мною у передпокої, пішла додому, - Петро Володимирович Жур, який щойно приїхав із Ленінграду і дещо

запізнився на наші посиденьки, запитав:

- Скажіть, хто ця чарівна жінка, що так непомітно вивтікала од нас?

- Це відомий дослідник історії України Олена Станіславівна Компан.

- То це була вона? Я чув про неї і мав нагоду познайомитися із деякими її статтями, надзвичайно цікавими і глибокими...

- Що й казати, - підтримав Микола Лукаш.

- Коли б ви знали, Петре Володимировичу, якою вона була красунею в молодості, - радіючи за свою подругу, перепинила я його.

- А чому, Ганнусе, "була"? Вона і є надзвичайно вродливою... Рідкісне поєднання розуму і краси.

Я розгубилася від свого мимовільного нетакту і одразу перехопила глузливий погляд Лукаша: "А що - маєш? Думати треба, голубонько, думати..."

Чи була Олена Станіславівна щасливою? Безперечно: вона мала родину, якій до самозречення віддавала любов і відданість дружини, матері, бабусі. Треба було бачити, як усміхалася Олена Станіславівна, коли повертався зі школи Івасик, а пізніше - Мартуся. Її усмішка була особливою, багатою на відтінки - чи тоді, коли розмовляла з онуками, чи намагалася лагідно стишити якісь дрібні непорозуміння в родині і перевести все на жарт. Вона ставилася до своєї невістки як до рідної. Мені не доводилося зустрічати такої доброзичливої свекрухи. Коли ж занедужав Іван Юхимович, намагаючись підбадьорити чоловіка, повернути йому волю до життя, усміхалася до нього, лагідним словом пробувала стишити біль хворого. Вона боролася до останнього за життя дорогої їй людини, друга і порадника, який багато зробив для розширення і поглиблення її літературно-естетичних обріїв, становлення її як громадянина. Вони були єдині у поглядах на суспільні з'яви життя, світ, що їх оточував, а, головне, - у ставленні до України, її історії і сьогодення. Гармонійність у стосунках,

щирість і взаємоповага, мабуть, і створювали навколо них неповторну ауру доброти і людяності, що вабила, була своєрідним приворотним зіллям для порядних, мислячих людей, що оточували їх. Та й не дивно: ні у Олени Станіславівни, ні у Івана Юхимовича не було й тіні зверхності, якоїсь примітивної пихатості, егоїзму, що мов короста, роз'їдає душу багатьох літераторів, митців і науковців. І не лише графоманів, а й талановитих особистостей, що, зрештою, позбавляє їх права називатися інтелігентними людьми.

Олена Станіславівна й Іван Юхимович мали рідкісний, неоцінений дар - радіти радощам друзів, допомагати їм наскільки це було можливо і навіть, здавалося б, неможливо, навіть всупереч власним інтересам. І робили це радісно, мабуть, не усвідомлюючи, що чинять комусь послугу, витрачають свій дорогоцінний час. Просто, інакше не могли.

Пригадую, як одного разу я похвалилася Олені Станіславівні, що написала автобіографічну повість. І одразу почула:

- Рукопис з вами?
- Ні.

- То збігайте додому і принесіть. Іван Юхимович прочитає.

Я розгубилася. Щиро кажучи злякалась отак, одразу віддати до рук такого неперевершеного стиліста, як Іван Юхимович, моє ще непричесане дитя. А увечері подзвонила Олена Станіславівна:

- Галю, швиденько приходьте до нас.

І вже чекала на мене біля відчинених дверей, усміхнена, радісна:

- Іванові Юхимовичу сподобалася ваша повість, він чекає на вас у кабінеті.

Перше відчуття, що охопило мене, - величезна полегкість, вивільнення від мук очікування присуду шанованого мною письменника і, звичайно ж, радість, яку я відчула дещо пізніше. А тоді мені здалося, що

Олена Станіславівна більше за мене радіє тому, що сталося. Такою вже вона була: уміла радіти радощами ближніх, навіть прощати дрібні, необачні вчинки людей, намагалася зрозуміти і розглядати їх через призму іронії чи просто комедійності ситуацій. Однак, це аж ніяк не свідчило про те, що вона була такою собі добренькою всепрощенкою. Коли йшлося про моральні злочини, особливо ж про зраду національній ідеї - Олена Станіславівна була категоричною. І тяжко переживала від содіяного кимось ганебного вчинку. Бо ж її серце, відкрите на добро, було дуже вразливим. Воно, те серце, відлунювалося, вбирало в себе людське горе.

І тоді, коли вона переймалася долею сина, намагаючися захистити його від прикрих випробувань, пишалася його успіхами; намагалася зарадити родині сестри Анни Станіславівни, коли її спіткали якись негаразди, а чи поспішити до Москви, щоб рятувати тяжко хворого брата.

Пам'ятаю, як ми поверталися додому із поховання Алли Горської. Їхали і мовчали. Я глянула на Олену Станіславівну і жахнулася: вродливе обличчя людини осунулось, мов після тяжкої хвороби, вона постаріла одразу на багато літ. Увечері з Оленою Станіславівною стався серцевий напад.

Вона любила людей і її любили люди. Особливо ж тепло ставилася Олена Станіславівна до Ліни Костенко і її, тоді ще дівчинки-школярки, Оксанки. Яюсь, коли вже почалися арешти шестидесятників, а Ліна Василівна продовжувала тримати себе з гідністю, незалежно і дошкуляла керівним товаришам відвертими виступами на захист своїх друзів і можна було чекати, що і її також візьмуть під варту, - Олена Станіславівна мені сказала, що пообіцяла собі: якщо з Ліною Василівною щось трапиться, вона візьме Оксанку до себе і прихистить її. І це не були красиві слова. Переконана, що вона так би й вчинила... Любов цієї жінки

була дійвою, а не споглядальною...

На все життя запам'ятався мені березневий надвечір 1986 року, коли за тим же круглим столом, у колі друзів, відзначали семидесятирічний ювілей Олени Станіславівни. Бажали, жартували, сподівалися... Якою ж вродливою того вечора була господиня!.. Вона вірувала в прийдешнє, у здійснення мрій її і покійного вже Івана Юхимовича. І вселяла ту віру в наші серця.

А через місяць сталася світова трагедія, що нагло забрала і ще буде забирати життя наших співвітчизників... Відгукнулася вона болем у вразливому серці Олени Станіславівни і воно невдовзі перестало битися...

Я з вдячністю пам'ятатиму про вас, Олено Станіславівно й Іване Юхимовичу. І, переконана, усі хто знав вас, до кого доторкнулася ваша усмішка, ваше щире слово, не раз спом'януть про вченого-філософа, історика, чарівну жінку і її вірного супутника у складний і суперечливий час нашої незалежності, про яку ви так мріяли і стільки зробили для її наближення. І так хотілося б почути ваше мудре слово. Нам так не вистачає вас сьогодні...

Микола Шудря

СУЦВІТТЯ, БИТЕ ХОЛОДАМИ

Зненацька скрипнули важкі різьблені двері. Нудьгуючи, задля ввічливості, кинув збайдужа: "Будь ласка!" - та поріг переступила неприхованої вроди й водночас ахматовської величі з голубливою ніжністю й тендітним усміхом гостя. Я мимохіть підвівся їй на зустріч, заворожений. "Проходьте!" - й підставив стільця. Вона скромно відрекомендувалась: "Олена Компан..."

Вона дістала - ні, ні, не з модного тоді ридикюля, а мало не з "авоськи" блакитнясту течку з текстом і, без найменшого запобігання, передала її до моїх рук: "Ось".

Від статті я не міг відвести зору: читав, прицмокував та іноді зітхав од задоволення. А потім не втримався: "Сюди пасує назва - "Український Ренесанс..." - "Але ж у мене по-іншому: "Роздуми..." - "Нічого. Вони стануть підзаголовком: "Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства".

Навидовижу, ця царственої краси і світлого розуму вчена погодилась зі мною без найменшого спротиву, й це, мабуть, ще більше зблизило наші думки, погляди, переконання. Я, щиро розкошуючи серед свіжих, не затертих міркувань, уголос проказав мало не цілий уривок.

Для мене письмо Олени Компан було взірцем наукової публіцистичності, що межувала з художньою образністю; мовної довершеності думки, яка сягала рівня гейнівського вислову - "проміння, загорнутого в папір", краси мудрого стилю, де добірне слово спалахувало своєю найяснішою гранню.

"Літературка" вийшла 17 жовтня. Видно, в четвер. А о другій половині того ж дня зателефонувала Олена Станіславівна Компан і подякувала за "оперативність". Крім того, натякнула, що директор Інституту історії академік Скаба - колишній ідеолог ЦК КПУ, вже цікавився її публікацією; навіть йому принесли з кіоска газету. Десь надвечір і мене покликав редактор до кабінету й, витираючи долонею спітніле чоло, скрушно сказав: "Прощапили ми з тобою, Миколо..."

Події розігралися з наступного тижня. Мене, певна річ, трохи покарали в редакції та зауважили під час летучки. А в стінах Інституту зчинилася справжня буча. Як сповістила мені Олена Станіславівна, газету в них усі читають, вивчають і мало що не переглядають на світло; мовляв, вишукують протягування націона-

лістичних поглядів... Однак нещодавно був телефонний дзвінок од Миколи Платоновича Бажана з "Енциклопедії" - вітав із виходом у світ ґрунтовної рецензії. А він, знаний політичний боягуз, не міг не рахуватись із виниклими обставинами?!!

Справді, скоїлось щось неймовірне. Перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест урочисто вручив генсеку Брежнєву енциклопедичні томи "Історії українського мистецтва", і тоді ж хтось із кремлівських клерків необачно спитав, чи була вже преса на це, як висловлювались, історичне видання. І тут запобігливо подали рецензію... Олени Компан із "Літературної України". Після цієї "придибенції" довелося давати відбій у Києві. Тож, і вберіг випадок сумлінну і вдумливу дослідницю українського Середньовіччя від партійного самосуду. Щоправда, меч Дамокла, занесений над нею, й надалі загрожував її науковій кар'єрі.

Відтоді ми й заприятимися з Оленою Станіславівною. Я ніколи не сподівався, що "найукраїнніша з українців" виросла на Донеччині в сім'ї польського інженера Ейсмонга й росіянки Любові Миколаївни з купецького роду. Батько приїхав до Єнакієва, коли йому виповнилося десь під п'ятдесят, матір же доля з Поволжя закинула у вугільний край. Подружжя жило в мирі та злагоді, виховувало четверо дітей: двох синів - В'ячеслава і Євгена та двох доньок - Олену й Ганну.

Студенткою зустрів Олену вихованець КПШ Юрій Компан. Побралися вони, коли їй сповнилося дев'ятнадцять. Працювати у школі не випало. Чоловіка послали на роботу в щойно приєднані Чернівці. Там подружжя пробуло два роки й десь напередодні війни повернулося до столиці. В сім'ї панували щастя і взаємопорозуміння. Плекали вони свого первінця сина Ярослава. Та несподівано, вдосвіта, на місто впали фашистські бомби. Юрій, маючи відстрочку, все-таки добровільно випросився на фронт і загинув у бою першого ж року війни. А дружина з молодшим бра-

том Євгеном, старим батьком чоловіка та з маленьким Ярчиком на руках, слідом за біженцями, кинулась у глибокий тил, до Середньої Азії. Там, в Узбекистані, за місяць прилаштувалися в бавовнярському кишлаку в долині Фергани. Поруч із місцевими дехканами, Олена, як справжній землероб, розбивала каменем важке, спечене на сонці суглинисте ґруддя. По війні голова сільськогосподарського колективу не відпускав Льолі-хан додому, обіцяючи їй незабаром відступити навіть свою посаду. Але перемогло відчуття рідної землі. І вона взимку сорок третього року - знову в Києві.

Мати померла від "вибуху крові" після арешту чоловіка. Батько ж, якого в тридцять сьомому році заборали за "шпіонаж", усе-таки повернувся з неволі, бодай і з підточеним здоров'ям, і помер на руках у дочки. Юрій так і не подав із фронту жодної вісточки - обізвався сумною похоронкою... А жити треба, не для себе - хоча б для сина. Добрі люди поселили в комунальній квартирі на вулиці Михайла Коцюбинського. Шукала заробітку, де могла. Працювала друкаркою. Водила екскурсії по місту. Потім досвідченого гіда запросили на роботу до Державного історичного музею.

Зрештою спробувала себе на творчій ниві. Через сестру, яка викладала українську мову й літературу в школі, запізналася з геніальним скульптором і кінорежисером Іваном Кавалерідзе. Написала для нього, ґнаного й переслідуваного, але незламного духом, літературний сценарій про український фарфор (порцеляну). На жаль, поставити його не пощастило. А отже, робота на вітер - без оплати. Але чого варте було це знайомство з такою людиною - митцем і філософом! У його майстерні Олена зустрілася із визначним-таки письменником - новелістом і романістом - Іваном Сенченком. Він був старший від неї на п'ятнадцять років, та з іменем і досвідом у літературі. А щойно на-

писаний широкозасяжний твір "Його покоління" мав прекрасний розголос; до того ж, пропонували за нього чергову Сталінську премію. Іван й Олена поборалися. Тільки замість лауреатства - інфаркт серцевого м'яза, письменницька знедоля, тавро політичного закляття. Довелося відкласти на "потім" свої творчі задуми, а жити з перекладу.

Отак і йшли пліч-о-пліч ці двоє чесних і мудрих людей - розважливо-поміrkований Іван Юхимович, та невгамовна, войовничо-справедлива Олена Станіславівна, вірне, віддане мистецтву подружжя. Після пережитої недуги письменник уже ніколи не брався за розгорнуті соціальні теми, але все, що писав, належало до золотого фонду національної класики.

1947 року Олена Станіславівна стала аспіранткою Інституту історії Академії наук України. Під час вступних іспитів, коли їй хотіли накинути четвірку, тобто провалити, вона запряглась "усе надолужити, навіть знати більше". Й, не гаючись, одразу поринула в наукові дослідження, щоб дотримати слова. Вона з успіхом захистила кандидатську дисертацію, а потім упоралась і з завданням докторанта. За це її називали в колективі, разом з іншою Оленою, Апанович, - козаком. Але ці дві жінки-історики присвятили себе, здавалося б, різним темам, а в суті одній-єдиній - Українське Середньовіччя. 1963 року Олена Компан видала свою монографію "Міста України в другій половині XVII століття", а десять років раніше вийшла з друку впорядкована нею й п'ятьма іншими істориками "цеглина", більша, як на 800 сторінок - "Документи про визвольну війну українського народу 1648-1654".

Тепер потрібно було відписатись "для публіки". За картотекою Інституту історії, дослідниці належать численні розвідки з доби пізнього феодалізму на Україні, біографії старих міст, складені нею; рецензії на всю поточну наукову літературу з фаху тощо. Спільно з істориком мистецтва Григорієм Логвином та лі-

тературознавцем Миколою Ткаченком Олена Компан публікує в УІЖі статтю з промовистою назвою "створити історію української культури" (1964). Музично й мистецьки освічена людина, вона прагнула оволодіти знаннями навколишніх, чи, як тоді казали, допоміжних історичних дисциплін: топоніміки, ономастики, мистецтвознавства. І ось та, пам'ятна, її стаття в "Літературній Україні".

Відділ феодалізму, очолюваний в Інституті історії Вадимом Дядиченком, з-поміж себе співпрацівники називали "кафедрою козацької доби". Так сталося, що в інституті зібралися науковці, віддані не лише своїм заняттям, а й незрадливі поборники української державності. Серед них - дослідник Київської Русі, сьогочасний Нестор, Михайло Брайчевський; дві Олени - медієвіст Компан і архівіст Апанович, "літописець" Ярослав Дзира. Виник справді "Могутній гурт". І, бодай кожен із них мав свою, вузьку, царину досліджень, вони спілкувалися між собою, радилися, ділилися своїми знаннями й, основне, були однодумцями.

Українське Середньовіччя й, особливо Доба пізнього феодалізму, на їхнє переконання, на відміну від Європи, не сприймалось як суцільна безпросвітня ніч. Навпаки, її осявали не тільки заграви бунтів і повстань, а й козацькі смолоскипи на чатах у південних степах. Лицарство, що заснувало за Дніпровими порогами своєрідну християнсько-демократичну республіку, прославило Україну в усьому світі. Низове військо знали не лише польські королі, а й уряди інших країн - Туреччини, Швеції, Австрії, Франції, Іспанії, Італії... Запорожці виокремлювали своїми діями українську історію із усесвітніх анналів. Невсипущий Брайчевський, що зі своїм "парадоксальним мисленням" завжди вдирався в чужі простори, підкинув думку пошукати інтелектуальних коренів козацтва ще в надрах київського бродництва. І, отже, "єдність світового історичного процесу" стала ковінькою на

руку історикам нового покоління, що обстоювали самостійність і незалежність українського народу.

Першим, кого залишили поза штатом відділу феодалізму, був "сеньйор" Михайло Брайчевський, учений із широким зачерпом знань; та він зумів вийти з політичної осади: повернутися на археолога.

Дісталось від сильних світу сього й Олені Апанович, яка видала свою працю "Збройні сили України" (1969). Та найгустіші хмари скупчувалися над головою Олени Станіславівни. І хай, попервах, Боже провидіння відвернуло напасть од неї, однак, уже не позбавило її небезпеки з появою в Інституті наказу № 152 від 12 вересня 1972 року. За пропозицією Президії Академії наук УРСР (а насправді - сірого кардинала Суслова та його великодержавницької свити на Україні) мали на чотири відсотки зменшити кошторис на утримання інститутського штату та... "з метою вдосконалення тематичної спрямованості роботи, впорядкування структури та кадрового складу закладу" - скоротити цілком відділ феодалізму, тобто власне історії України. Михайла Брайчевського "дістали" і в Інституті археології; Апанович працевлаштували в... бібліотеці, серед рукописів; Дзиру, щойно переобраного за конкурсом, вигнали в три шиї (знайшов собі аж після 11 років безробіття місце з дипломом кандидата філологічних наук у вечірній школі робітничої молоді). А "середньовічна дама" Компан, доктор наук, завчасно, в 56 років, опинилась без діла, на "заслуженому відпочинку". Вже згодом, майже через чверть століття, з'являється два томи "Історії українського середньовіччя. Козацька доба", де пролетиться світло на гніт, спрямований проти свідомої національної інтелігенції.

Найгіршою видалась доля "пенсіонерки" Олени Компан. Вона весь час, безперервно, трудилася в Інституті, звісно, не задля стажу, а більше для наукового престижу і, ставши просто дружиною підупалого на здоров'ї, хоча й "видатного" (чи друкованого) пись-

менника, та бабусею двох онучат - Івасика й Марти, не змирилась зі своїм домонтарюванням; їй захотілося писати, розповідати людям правду, будити серця до самовідданої праці в ім'я рідної України.

Пригадую: мені, учасникові молодіжного клубу "Сонячні кларнети", що збирався в Жовтневому палаці, доручили на черговий вечір запросити когось із "най-най"... Я, не вагаючись, назвав ім'я Олени Станіславівни, й вона з радістю пристала на мою пропозицію й виступила перед зворушеною аудиторією - гарна, піднесена, світлодумна. Розповідала щось з історії архітектури давніх українських міст, закликала берегти неповторні будівлі нашого середньовіччя - замки, мури, вежі, оздоби. Слухачі довго не відпустили її з трибуни, а потім у залі вибухли оплески й "Анна Ахматова" (так вони були зовнішньо схожі між собою!) геть потонула у квітах. Мабуть, це була остання, така незабутня зустріч з Оленою Компан.

Потім бачилися ми з нею випадково, поспіхом, десь на вулиці. А то здибались, пам'ятаю, якось несподівано біля Бессарабки. Трохи розповніла, але все ж така чепурна, моложава, з променистим усміхом; може, тільки більше пружків залягло понадбрів'ю та смуток ув очах... "Знаєте, з Іваном Юхимовичем погано..." Це було бабиного літа, а в листопаді письменника не стало.

Залишилась Олена Станіславівна, як вона сказала по телефону, "в одній особі". Але їй не судилася надокучлива старість: бавила внучат, знаходила в собі сили працювати. До останнього дня підтримувала стосунки з друзями-однодумцями, на громадських засадах заступала голову Українського товариства охорони пам'яток історії й архітектури, розбирала літературний архів І.Ю. Сенченка... Зоріла постаттю мало не з легенди. І мені до обурення боляче, коли у виданні "Жінки України" не названо її імені. А вона заслужила на це, може, більше, аніж молодіці далеко не з

її кола.

Людське життя вимірюється не вченістю й заможеністю, а твоєю вагою в суспільстві, спілкуванням з оточенням. Істинно: скажи, хто твій друг, і я знатиму, хто ти...

А на шляху в Олені Станіславівни були різні зустрічі, та вона вмiла вибирати собі лише тих, хто відповiдав їй серцю, прагненням, iдеаловi. В мережі чарiвної жiнки заплутався й генiальний Иван Кавалерiдзе на ґрунті творчої співпраці, й талановито-самовiдданий Иван Сенченко, з яким вони звили родинне гнiздiв'я; й цiлий вiддiл iнститутських iсторикiв-українiстiв, що спiльно обстоювали не тiльки честь науки, а й українську iдею (та їх, як i її, спiткала однакова, лиха, доля).

Та от без поетеси Лiни Костенко це дружнє коло було б звужене й занадто розпорошене. Адже їх називали посестрами. А заприятинилися вони з поселенням в одному будинку на бульварі Лихачова, 8а. Кожна з них мала свої клопоти й заняття, але в односторонній повсякчас знаходилася спiльна розмова, i їм доводилося, остерiгаючись "жучкiв" i "механiчних слухавок" у кiмнатах, виходити на вулицю й прогулюватись за бесiдою.

Лiна читала вiршi, яких не пропускала цензура; вона дiлилася з iсториком виношеними задумами "Марусi Чурай" i "Берестечка", що їх можна було довiрити хiба що найнерозлучнiшiй подрузi... А скiльки iсторичних сцен i епiзодiв виникало в пам'ятi Оленi! Знаннями з доби лiтературних героiв вона володiла досконало, як фахiвець. До речi, знала не лише перебiг тогочасних подiй, а й подробицi з життя. Здавалося, запитай у неї про якусь дрiбницю - i вмить заяскавiє в уявi якась барвиста, невідступно карбована картина вiдшумiлих епох i днiв. Але не обов'язково iз "власної" царини - дослiдницi були пiдвладнi й iншi надбання науки й культури: з мистецтвознавства, му-

зики, ономастики, архiтектури, мовознавства.

Якось фантазiя привела поетесу з Марусею Чурай на полтавський майдан. Забудову сучасної Полтави Лiна оглянула пiд час подорожi до мiста на березi Ворскли. Але їй потрiбно було знати, чим вистеляли вулицi за гетьманства Хмельницького. Брукiвкою, цеглою, чи, може, яким iншим матерiалом? Ця деталь мала стати iсторичною достовiрнiстю, якою дихала поема-роман.

I саме вiд Оленi Станiславiвни поетеса довiдалася: дошками! Тож i ступала героїня перед стратою не на холодний камiнь, не на гладеньку цеглину, а на вичогваний тисячами пiдошв дерев'яний настил.

Для образного ладу та рими в драмі "Берестечко" Лiна Василiвна облюбувала назву нинi поширеної в нас рослини, квітки України - соняшника. Але як з'ясувалося в розмовi з Оленою Станiславiвною, нацiональний символ з'явився в наших краях далеко пiзнiше; тодi його тримали за сiмома замками в королiвських садах Європи!

Тож, i стала "перша читачка" Лiниних творiв Олена Компан "спiвавтором" генiальних поем, де вiдзеркалилася не тiльки iсторiя України, а й доля цiлого поколiння поетеси, а отже, i її, задушевної подруги.

У виданнi "Марусi Чурай" 1979 року Лiна Костенко засвiдчила свою вдячнiсть за спiльнi тривоги й переживання над живими сторiнками народної невпokoри: "Дорогiй Оленi Станiславiвнi - з любов'ю i пошаною. 15.III.1980".

Добра зав'язь iз приморожених суцвiть, що вирoсла з болю та муки, стала не тiльки способом життя, а й кришталево-дзвiнкою поезiєю правди, чесними iсторичними розвiдками-статтями, нездоланною українською iдеєю, що виколосилася у самостiйну незалежнiсть нацiональної держави.

ІСТОРИОГРАФІЯ
ТА
ДЖЕРЕЛОВІЗНАВСТВО

Володимир Гаврилов

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПІСЛЯВОЄННОГО СЕЛЯНСТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ

Довгий час історія українського повоєнного села розглядалась в історіографії крізь призму виконання планових показників по відбудові аграрного сектора економіки держави. Радянські публікації про той час говорили лише про досягнення у відбудові колгоспів, популяризували успіхи передовиків соціалістичного змагання. Такий однобокий підхід до висвітлення життя на селі не може задовольнити зростаючого попиту суспільства на засвоєння історичної правди.

Новітні дослідження з цієї проблеми значно розширили обсяг знань про становище селян - колгоспників. Досить яскраво висвітлена в історичній літературі тема останнього радянського голодомору 1946 - 1947 рр. Увага істориків в основному була звернена до тих регіонів, які постраждали більше за інших, тобто до південно-східних областей України. Таким чином, з'ясування всієї повноти становища українського села в часи першої повоєнної п'ятирічки неможливе без урахування регіональних особливостей. Наприклад, відомо, що посуха 1946 р. позначилась на Чернігівщині не так, як на основних зерносіючих областях України. Як наслідок, загальна врожайність зернових в Чернігівській та сусідній Сумській областях, хоч це і не традиційно зернові регіони, була найвищою. Та населення цих областей також потерпало від нестачі харчів, оскільки воно поряд з виконанням планових завдань поставок сільгосппродукції мало забезпечити надходження харчового зерна до голоду-

ючих районів, забезпечити їх насінням на посів.

Документи, які зберігаються в державних обласних архівах, можуть допомогти історикам більш детально проаналізувати це явище, а відтак сприяти глибшому розумінню відбудовчих процесів взагалі.

Для прикладу можна виділити кілька фондів з державного архіву Чернігівської області, які містять найбільше матеріалів з порушеної проблеми: Ф. 470 (Чернігівський обласний комітет компартії України), Ф. 526 (Обласне управління сільського господарства), Ф. 5036 (Виконавчий комітет Чернігівської обласної ради депутатів трудящих), Фонд 5226 (Чернігівське облстатуправління), Ф. 69 (Чернігівський райвиконком), Ф. 76 (Менський райвиконком), Ф. 84 (Тупичівський райвиконком), Ф. 5196 (Холминський райвиконком) та ін.

Наявні в архівах документи доцільно згрупувати за місцем їх виникнення. Це документи, що відображають діяльність органів влади, силових структур та пресові матеріали.

Для подальшої систематизації джерел доцільно використати тематичний принцип. Документи стосовно теми дослідження, що утворилися в системі рад та партійних органів, можна умовно поділити на дві великі групи: ті, які відображають становище в колгоспах, і документи фінансового та податкового характеру. Перші з них свідчать про економічний стан колгоспів області після війни, розкривають на місцевому рівні плани відтворення колгоспної системи, заготівель сільськогосподарської продукції тощо. Окрім того, ця група документів фіксує численні порушення статуту сільськогосподарської артілі, що мали місце в колгоспах, та заходи щодо їх подолання. Досить цікавими і багатими є також документи, про плани мобілізації робочої сили з сіл до промислових районів на відбудову зруйнованих підприємств, а серед них матеріали про примусові набори сільської молоді до

різву молоді на навчання до ФЗН. З усієї області тільки виконком Холминської райради наслідився просити про зниження рознарядок плану призову до ФЗН, зважаючи на майже повну відсутність молоді на селі. Принагідно зазначимо, що за три роки окупації з району до Німеччини було вивезено 1300 чоловік молоді. Але план облвиконкому невмолимо вимагав доставки з району в першому кварталі 1944 року 1000 чоловік молоді, а голова Холминської райради Заболотний був попереджений про особисту відповідальність у випадку невиконання планів мобілізації.

Трагічною була ситуація з керівниками рад низового рівня. Документи свідчать, що невиконання розпоряджень керівних органів загрожувало їм не лише зняттям з роботи, штрафом, й судовим переслідуванням та тюремним ув'язненням¹.

Наявні джерела дають можливість з повною впевненістю стверджувати про провал планів колгоспного "будівництва". Реальний економічний стан колгоспів і колгоспників після війни є яскравим свідченням злочинної політики держави, яка призвела сільськогосподарське виробництво до цілковитого краху, а селянство до напівголодного існування.

Внаслідок безоплатної праці в колгоспах усі надії на виживання селяни покладали на присадибні господарства. Але тотальний податковий гніт не давав можливості використати продукцію, вирощену на власних городах, бо окрім натуральних поставок до різних фондів селяни мали ще сплачувати готівкою безліч податків, а також вносити гроші по кількох державних позиках, які часто йшли одна за однією.

Автентичність фактів, що наводяться в джерелах не викликає сумніву, оскільки вони є типовими і присутні у всіх без винятку документах даного типу як в цілому по області, так і по окремих районах і сільрадах.

Наявні в архівах документи дозволяють поглянути під іншим кутом зору на ще одну малодосліджену

сторінку історії селянства тієї доби. Це заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах. Раніше вони розглядалися виключно з позиції повернення до "колгоспних фондів" великої кількості землі, якою почали користуватись селяни під час війни внаслідок самозахоплення². Тут зробимо наголос на поверненні землі саме до колгоспних фондів, а не до використання в колгоспах, оскільки в селян відрізали досить маленькі ділянки, і розташовувались ці клапті землі, як правило, в малоприсадибних для виробничих потреб колгоспів місцях. Доходило навіть до того, що вилучали ділянки менші 0,01 га. Наприклад, в колгоспі "Червоний Жовтень" Олішівського району зареєстровано 3 випадки порушення землекористування загальною площею 0,05 га., в колгоспі "Нова праця" - 4 випадки на загальну площу 0,28 га³.

Але в офіційних повідомленнях зовсім відсутня інформація про цілковиту безгосподарність в колгоспах, безконтрольне і безоплатне розбазарювання продукції, махінації з нарахуванням трудоднів. Так, в деяких колгоспах замість 8% загальної кількості трудоднів, які могли бути витрачені на управлінський персонал колгоспів деякі правління витрачали більше 16%⁴.

Про критичне становище в колгоспах післявоєнної доби свідчить також інший блок документів - архівні справи силових структур. Важливе місце серед них посідають узагальнюючі документи про наслідки роботи відомств, що надходили до партійних органів. Достовірність цих документів також не викликає сумніву, бо направлялися вони на ім'я першого секретаря обкому під грифом "цілком таємно" і були призначені виключно для внутрішнього користування.

Одним із джерел, звідки МДБ черпало інформацію про незадовільний стан колгоспів, були листи селян, котрі піддавались цензурі. Серед кореспонденції, що адресувалась військовослужбовцям Червоної Армії з Чернігівської області, за період з 15.XI. до 9.XII.1949 р.

було виявлено 93 листи з гострою критикою колгоспів та колгоспного керівництва. Селяни твердили, що "безгосподарність панує кругом"⁵. До цього зазначимо, що географія Чернігівщини в них представлена дуже широко, і це унеможливило припущення про локальність проблем, які в них порушувалися.

Нещадна експлуатація, позбавлення засобів до існування не могли не викликати спротив владі, який виявлявся у різних формах - від скарг до збройної боротьби, яка часто мала кримінальне забарвлення. Стихийні прояви невдоволення знаходили вираз у грабунках та підпалах магазинів, сільських споживчих товариств, колгоспних комор та тваринницьких ферм. Але поряд з цим досить частими були напади на сільради, як конкретні уособлення державної влади. Наприкінці 40-х років подібні акції вже майже не зустрічаються, оскільки терористичні групи швидко локалізувалися і знищувалися підрозділами МДБ. Як свідчить доповідна записка про результати проведеної роботи по боротьбі з бандитизмом на території Чернігівської області за період з 1 жовтня 1948 р. до 1 жовтня 1949 р. "було ліквідовано 22 бандгрупи із загальною кількістю учасників в них 100 чоловік і 10 "банд-одиночок"⁶.

Інша справа була зі спробами організованого опору. Попри всі намагання партійних та радянських органів відгородити в інформаційному відношенні східні та центральні регіони України від подій в Західній Україні, якась правда не тільки просочувалась, й сприяла використанню вже випробуваних форм і методів боротьби, що було реакцією на нестерпне, безперспективне становище селян в колгоспах.

Яскравою ілюстрацією цього твердження є існування молодіжної організації ОУН в с. Кінашівка Борзнянського району Чернігівської області. Слідча справа ПФ - 14611, яка зберігається в архіві управління СБУ по Чернігівській області, розповідає про людей, які взяли за безнадійно важку справу. Звинувачення стосов-

но членів організації побудоване на основі зібраних слідством документів про контакти із структурами ОУН в Західній Україні, отримання націоналістичної літератури, діяльність по її розповсюдженню тощо. На слідстві деякі арештовані визнавали безперспективність тактики індивідуального терору проти керівництва колгоспів та сільрад, але заявляли про готовність взяти участь у великому повстанні проти радянської влади⁷. Серед головних причин, які спонукали кінашівців до активних дій у ході слідства були виявлені такі: невдоволення політикою радянської влади на селі, цілковите безправ'я селян перед державою.

Аналіз судово-слідчих матеріалів того часу дає можливість глибше проникнути у суть самої системи, зрозуміти передумови і причини виникнення опозиційних настроїв у сільського населення, простежити конкретні дії опору. Подібні матеріали є дзеркалом суспільних відносин.

На відміну від них пресові матеріали, які були рупором офіційних властей, свідчать про протилежне. Використовуючи газети як інструмент політичної пропаганди, влада намагалася згладити гострі кути та протиріччя, які існували в системі. Не маючи можливості ухилитися від реакції на катастрофічне становище в колгоспах, преса звинувачує, як правило, рядових колгоспників або окремих керівників, зображуючи їх неробами та безгосподарниками. Не тільки характер, тематика публікацій районної та обласної преси були ідентичними. До "районки" постійно перекочувували публікації з обласної "Деснянської правди". Особливо це стосувалося гучних викривальних статей або свого роду рекламних матеріалів. Прикладом можуть слугувати листи від учнів шкіл ФЗН, котрі були призвані з Чернігівської області, які в них закликали молодь виїжджати на навчання до промислових центрів, аргументуючи це високими заробітками і взагалі гарним життям⁸. Що ж до дійсного стану речей в школах ФЗН, то його яск-

раво ілюструє звіт про проведення облпрокуратурою перевірки матеріально-технічних умов шкіл ФЗН, "де були виявлені факти кричущих порушень рішень партії і уряду з цього питання"⁹

Багато місця в пресі виділялося висвітленню досягнень окремих передовиків сільського господарства. Та поряд з цим районна преса інколи гостро критикує захоплення ударництвом, бо передовикам завжди дають кращі землі, гарне насіння, і тому в них пристойний урожай, хоча часто буває, що план по колгоспу в цілому не виконується. Але подібні публікації трапляються вкрай рідко.

Районна та обласна преса розрахована в своїй масі на село виконувала покладену на неї функцію тотальної обробки умів.

Як бачимо, існує широка джерельна база для глибокого вивчення історії селянства післявоєнного періоду. Краєзнавчий підхід тут має свої переваги і особливості, оскільки дає можливість, окрім загальних цифр, визначень, прослідкувати реалізацію державної аграрної політики у низових господарчих структурах, виявити регіональні особливості у становищі селянства.

ПРИМІТКИ

- 1 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). Ф. 69. Оп. 15. Спр. 14. Арк. 73.
- 2 Історія Української РСР. У 8 т.- 10 Кн. К., 1979. Т. 8. Кн. 1. С. 52.
- 3 ДАЧО. Ф. 2634. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 138.
- 4 ДАЧО. Фр. 69. Оп. 15. Спр. 13. Арк. 99.
- 5 ДАЧО. Ф. 470. Оп. 11. Спр. 4/1. Арк. 306.
- 6 Там само. Арк. 218.
- 7 Архів Чернігівського управління СБУ. Спр. 14611. Арк. 71.
- 8 Деснянська правда. 1948. 13 червня; Колгоспник Борзенщини. 1948. 28 червня.
- 9 ДАЧО. Ф. 5036. Оп. 4. Спр. 348. Арк. 74.

Олександр Ресніт

СТАН СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ: РЕГРЕС ЧИ ВІХА ПОСТУПУ?

Ця стаття є продовженням статті "Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект" (Див.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 3. К., 1999. С.68-87). В ній автор намагався критично оцінити стан сучасних історичних досліджень в Україні, розглянув актуальні проблеми джерелознавства, а також понятійного апарату історії. З огляду на це автором було проаналізовано герменевтичний та лінгвістичний (в інтерпретації відповідно М.Хайдеггера та Ф.Ніцше) підходи щодо критики мови науки. Приділено увагу і деяким концепціям історичної евристики: синергетичі, окремим, відносно новим, напрямкам методологічних пошуків українських істориків.

У представленому тут розширеному варіанті статті автор мотивує необхідність посиленої уваги до історичної науки, робить акцент не тільки на наукових проблемах, але й тих чинниках, що мають опосередкований вплив на гуманітаризацію науки, історії в тому числі.

На зламі століть людство активно намагається осмислити подоланий шлях, оцінити зайняті рубежі й зазирнути в майбутнє. Очевидно саме з інтенсивністю і глибиною подібних спроб пов'язане гостре усвідомлення кризових явищ в різних проявах суспільного життя. Подвійне навантаження в даній ситуації відчують історики, філософи, соціологи, економісти, оскільки вони вирішують не тільки суто наукові, фундаментальні проблеми своїх наук, а й виконують соці-

альний запит громадськості та держави, накреслюючи на підставі досвіду минулого і сучасного орієнтири на далеку і близьку перспективу.

У 60-ті роки в Радянському Союзі, в середовищі наукової еліти відбулася дискусія між т.з. "фізиками і ліриками", об'єктом якої стала альтернатива вибору між технократичною і гуманітарною орієнтацією. На фоні сьогодення, коли мова йде про виживання української науки, та полеміка здається просто інтелектуальною грою, дозволеною владою, аби дати вихід енергії науковців. У наш час навіть високорозвинуті країни вибірково субсидують різні напрями фундаментальних досліджень. В Україні ж декому здається, що на підтримку заслуговують тільки ті сфери наукових розробок, які мають безпосередній вихід на економічний результат. При цьому зовсім ігнорується, або відводиться на другий план той факт, що без стимуляції гуманітарної сфери чисто прикладні галузі знань не дадуть очікуваного ефекту. З гуманітарними науками пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів та потреб, стійкість інтересів суспільства, морально-правовий клімат в державі. На відміну від прикладних наукових дисциплін, ефективність розробок яких відчутна здебільшого відразу, роль гуманітарних в організації життєдіяльності людської спільноти менш помітна. Це пов'язано з особливостями оцінки результатів наукової праці, механізмом реалізації гуманітарних ідей, дія якого залежить від традицій, національної та соціальної психології, існуючого політичного й соціально-економічного устрою. Необхідність посиленої уваги до гуманітарних знань диктується також певними їх особливостями. До них, зокрема, слід віднести описовий характер наукової продукції, що вимагає суттєвих видавничих затрат, відсутність потреби у дорогому устаткуванні й обладнанні. Оскільки в гуманітарному циклі наук більш розмита межа між фундаментальними й прикладними

дослідженнями, це істотно впливає на його статус в державі. Разом з тим, гуманітарні дослідження мають значно масштабніше суспільне відлуння в порівнянні з природничими і точними науковими зусиллями.

З огляду на сказане, вважаємо за потрібне зупинитися не тільки на суто наукових проблемах, але й тих фактах, що мають опосередкований вплив на гуманітарні науки, історію в тому числі.

Ліквідація тоталітарних режимів у центрально- та східноєвропейських країнах, розпад СРСР поставив гуманітаріїв цих держав перед необхідністю переосмислити своє місце в суспільстві, свої творчі здобутки, зокрема, що важливо - вироблення наукової стратегії на майбутнє. При цьому суспільствознавці посткомуністичних країн опинилися в більш складному становищі, ніж їх колеги в країнах буржуазної демократії. "Залізна завеса", яка ускладнювала науковий обмін, спілкування, тиск партійної цензури, репресії щодо науковців - це все на кілька десятиліть загальмувало природний, не обмежений державним втручанням пошук нових форм дослідницької роботи, вдосконалення методології, генерування новітніх ідей. Тому західна історіографія й філософія осмислюють кризові явища не в своєму науковому середовищі, а в суспільстві, в той час як спеціалісти різних галузей суспільствознавства на посткомуністичному просторі працюють на "два фронти": долають багаторічні "звалища" і вигрібають "авгієві стайні" від ідеологізованих нашарувань, а також намагаються осмислити процеси, які відбуваються в їх країнах протягом останнього десятиріччя.

Найбільш помітні кроки в цьому напрямку роблять вчені Польщі та Росії, де полеміка з приводу стану та завдань сучасних суспільних наук набула загальнодержавних масштабів. Ще в 1994 р. у Російській Федерації в рамках реформування науково-технічної сфери було створено Російський гуманітарний

науковий фонд (РГНФ). Базуючись на державному фінансуванні, ця інституція до лютого 1998 р. прийняла на експертизу 13300 наукових проектів. Понад 4700 з них в ході конкурсів відібрали та профінансували. Гранти фонду одержало до 20 тис. вчених з більш як 500 наукових організацій 68 регіонів Росії.

РГНФ проводить два спільні конкурси з іноземними науковими установами, що дало додаткові фінансові надходження.

Одним з важливих напрямів роботи фонду - фінансування на підтримку інформаційних систем та розвиток наукових телекомунікацій. Тим самим РГНФ включився у здійснення реформи робочих місць вчених-гуманітаріїв, у подолання інформаційної ізоляції російської гуманітарної науки, розвиток електронної форми публікації результатів наукових досліджень.

Гранти фонду дозволили здійснити систематизацію, обробку, аналіз великих суцільних блоків архівних документів радянського періоду історії, що принципово важливі для об'єктивної оцінки новітньої історії Росії. Адже до недавнього часу більшість з них залишалася закритою для дослідників.

Діяльність наших російських колег в напрямі пошуку нових організаційних форм забезпечення умов діяльності гуманітарних та суспільно-політичних наук вимагає уважного ознайомлення, а в разі, коли досвід виявиться корисним, то і запозичення. Російські вчені активно працюють також над виробленням нових теоретико-методологічних засад. У 1995 р. у Російській Федерації вийшов № 1 "Исторических записок", в якому вміщено статті провідних російських істориків, тематично об'єднані прагненням знайти вихід з не простої ситуації, в якій опинилася наука кінця ХХ ст.

За словами професора М.Емара, радянська історична наука постійно вводила людей в оману, поступово вгрюзаючись в трясовину власної непослідов-

ності та спроб мімікріюватись під режим. Кризу науки М.Емар пов'язує з кількома проявами. По-перше, радянська історіографія орієнтувалася на прогрес як мету розвитку цивілізації, змушуючи себе вивчати сучасне через минуле. Тому вона виявилася безпорадною в розумінні таких явищ сьогодення, як націоналізм, расизм, нетерпимість у різних проявах, тероризм. По-друге, цілком визріла необхідність з'ясування міждисциплінарних змін в самій науці. Це стосується, в першу чергу, оновлення її змісту та корінного перегляду методологічних засад. Внаслідок того, що звичні теоретичні побудови стосовно соціально-економічних систем не витримали випробування часом (як-то соціалізм, система державного планування, соціальна модель американського зразка), й, навпаки, з'явилися нові життєздатні утворення, які теоретично не моделювалися (незалежні держави на пострадянському просторі, "Шангенський простір" і т.д.), історична наука втратила кілька стратегічних позицій, з яких пояснювалися суть і напрями цивілізаційного поступу. Істотно змінилися також погляди на саме історичне джерело, як носій інформації, а також звичне розмежування сфер інтересів та дослідницьких завдань між різними дисциплінами та застосовуваною ними методологією.

Член-кореспондент Російської академії наук О.О.Чубар'ян вважає запорукою розвитку гуманітарних наук саме синтез методів дослідження різних наукових дисциплін, обрання нових орієнтирів та підходів при вираженні суто дисциплінарних завдань. Головна особливість поступу ХХ ст., на його думку, полягає в дихотомії, наявності полярних процесів й тенденцій при зростанні єдності світу. До числа таких дихотомій він відносить зіткнення націоналізму й інтернаціоналізму, існування в суспільстві різноспрямованих векторів на дроблення і консолідацію, протистояння між тоталітаризмом і демократією, капіта-

лізмом й соціалізмом.

Теоретичну розгубленість російської історичної науки констатував професор А.Я.Гуревич у статті "Історична наука і наукова міфотворчість (критичні замітки)". Показуючи негативний вплив окремих міфологем на методологію та кінцевий результат наукового пошуку, автор зупинився на проблемі визначення стратегічних, підходів до вивчення культури. Культура, на його думку, традиційно розглядалася як історія шедеврів, досягнень художньої творчості, вищих проявів філософської думки тощо. При такому ракурсі культура різних часів і країн вивчалась істориками як хід думок окремого письменника, митця, філософа, релігійного діяча. Історія культури, відтак, відривалася від соціального життя і поставала як представницький ряд, що складався з поетів, мислителів, художників, які вивищувалися над "безмовною більшістю". А.Я.Гуревич пропонує звернути увагу на інший принцип вивчення - соціально-культурно-антропологічний, базований на використанні дослідниками колосального етнологічного матеріалу.

В Україні на сьогодні обговорення назрілих наукових проблем суспільствознавчого циклу носить спонтанний характер і ще не набуло критичної маси, яка дає поштовх для якісного стрибка. Вочевидь дається взнаки застарілий синдром "молодшого брата", тавро меншовартості, провінціалізму, який закріплювався не тільки організаційними заходами центру в радянські часи, але й навіюваннями громадської та наукової думки. Спробуємо розібратися в чому це виявляється особливо відчутно?

Порівняно невеликий досвід національного державотворення переконливо довів, що технократичні підходи до вирішення проблем, які стоять перед Україною, є безплідними. Гуманітарне здичавіння породжує ланцюгову реакцію загальної деградації та соціальні антагонізми, що перетворюються на своєрідні

"метастази" з далеко сягаючими наслідками. Одне з головних завдань сьогодні - повернути суспільство і державу обличчям до гуманітарних проблем, обґрунтувати і засвідчити їх безсумнівні пріоритети.

Гуманітарна сфера налічує за кадастром до 40 наукових дисциплін, серед яких історія з її численними розгалуженнями має найбільший вік та науковий потенціал. Криза сучасної історичної науки співпала в часі з кардинальними політичними й соціально-економічними змінами в Україні. Фінансова скрута не дозволяє сьогодні організувати цілеспрямоване фінансування багатьох цікавих і перспективних наукових проблем. Що там говорити про масштабні акції, коли для більшості периферійних науковців складає важкоподолану проблему отримати відрядження до столиці, де знаходяться основні архівосховища й бібліотечні збірки. Ось і "варяться у власному соку" дослідчені вчені й здібна молодь, зустрічаючись хіба-що на регіональних конференціях, що з полігону перевірки авангардних ідей перетворюються у навколонукову "тусовку". Ще важче вітчизняним дослідникам вибратися до архівних установ Росії. Адже це вимагає принаймні на порядок вищих витрат. Крім того, існує проблема доступності джерел. Зосередивши у своїх руках значні масиви документів, відповідні російські органи монополізували їх використання і забезпечують пріоритетні інтереси своїх науковців.

У радянський період на сторінках наукової періодики час від часу виникали дискусії навколо вузлових проблем, в яких брали участь представники різних республік Союзу. Навіть пам'ятаючи про їх певну запрограмованість і підконтрольність відповідним органам, слід визнати їх беззаперечну цінність при визначенні стратегії і напрямів пошуку, обрання рішень щодо розробки складних проблем. Єдине профільне видання істориків України вже давно не ставало ареною наукової полеміки, хоча його редколегія в

будь-який час готова надати сторінки "Українського історичного журналу" для учасників вартої уваги дискусії. Ситуація, що склалася, викликає тривогу, оскільки означає занепад культури наукової полеміки, якою вигідно вирізнялася наша дореволюційна історична наука. Це позначається й на жанровій розмаїтості наукових публікацій.

Розширення видавничих можливостей тепер спрощує оприлюднення наукових наслідків досліджень. Проте, ця обставина дозволяє деяким авторам унікати, бодай формальної, наукової експертизи, що негативно позначається на якості значної кількості праць. Не закликаючи до повернення цензури, дозволимо собі зауважити, що навіть зрілим профі не завдають компетентні поради чи рекомендації колег.

Звернемося до такого продукту наукової творчості як дисертаційні дослідження. Серед дисертацій, які захищалися, наприклад, в Інституті історії України НАН України протягом останнього десятиріччя, за окремими винятками немає таких, які присвячувалися б проблемам методологічного характеру, концептуального пошуку, розробці та удосконаленню термінологічно-категоріального апарату. Тільки окремі дослідники (скажімо, доктор іст. наук В.М.Ткаченко, до праць якого ми ще звернемося) час від часу роблять спроби вирватися з поля дії інерції, створити праці, що дають наскрізний аналіз історичного буття України, або ж пропонують авангардні, проривні методологічні новації при вивченні традиційних проблем.

Фрагменти багатьох дисертацій, присвячені методологічним засадам дослідження, рясніють словосполученнями, значення яких інколи важко поєднати, а то і зрозуміти. Здебільшого пошуковці сором'язливо обмовляються про принципи "історизму", "об'єктивності", "структурно-хронологічного, конкретно-історичного" підходів, причому у залежності від теми формулюються вони вже після написання тексту ди-

сертації. Мало хто з нинішніх молодих дослідників чітко усвідомлює, в якій методологічній ніші він працює. Більшість дисертантів у якості ключових понять наводять чимало таких, які несуть спотворене змістовне навантаження і не відображають досліджуваних явищ та подій у всій їх багатоманітності й складності. Інколи має місце підміна понять, викликана їх поверховим розумінням, або неправильною інтерпретацією. Слід констатувати наявність ще однієї риси, притаманної багатьом дисертаційним працям: в них еkleктично поєднуються застарілі поняття й модні неологізми. Здебільшого пріоритет віддається фактам, а їх концептуальне осмислення відходить на другий план.

Вказані риси характеризують і решту жанрів наукової продукції. Коріння вказаних явищ сягає в систему освіти. Сьогодні учні середньої школи позбавлені можливості знайомитися з основами хоча б кількох гуманітарних наук (соціології, політекономії, політології тощо). У радянські часи дану функцію виконувало "суспільствознавство". Можливо, комусь здається, що його викладання приносило більше шкоди, аніж користі, та вдумливий і мислячий вчитель міг забезпечити учням певний мінімум знань про механізми функціонування людського суспільства й держави, дати перелік суттєво важливих понять і категорій, якими вони мали користуватися на майбутніх освітніх щаблях. "Виплеснувши з водою дитину", ми не змогли нічого корисного запропонувати середній школі. До того ж, значно ускладнився сам процес викладання історії, оскільки учні не мають елементарного базового термінологічного, понятійного запасу, а програмою не передбачений додатковий час на його засвоєння.

Своїми особливостями позначається ситуація у вузах. Тільки одиниці з них займаються цілеспрямованою підготовкою майбутніх дослідників з фаху. Більшість колишніх студентів приходять у науку без спеціальної, вузькофахової підготовки. Та й звідки їй

взятися, якщо на більшості історичних факультетів хіба-що такі предметні напрями, як археологія та спеціальні історичні дисципліни знайомлять студентів з найпростішими дослідницькими операціями. Зокрема методикою роботи з джерелами! Епізодичні походи в музеї, архівосховища, відділи стародруків у бібліотеках здебільшого мають екскурсійно-ознайомлювальний характер.

Діяльність студентських наукових товариств, як колись, так і тепер найчастіше орієнтована на кінцевий результат - студентські наукові конференції, де оприлюднюється незріла, компілятивна, еkleктична продукція реферативного характеру. Слід визнати, що справжньою школою наукової майстерності СНТ не стали, хоча слід віддати належне тим поодиноким викладачам, спілкування з якими стає для студентів першим щаблем на шляху формування особистості науковця.

У переважній більшості випускники вузів недостатньо володіють знаннями іноземних мов, не мають уяви про елементарний інструментарій історичного пошуку, накопичення, систематизації та обробки, не кажучи вже про аналіз фактологічного матеріалу, його теоретичного осмислення й узагальнення. Повсюди відчувається занижений рівень ерудиції. Навіть те, з чим студент працював щодня протягом перебування у вузі - книга - як джерело інформації сприймається ним надто примітивно. Годі вже й казати про інші види історичних джерел, робота з якими вимагає спеціальних навичок і вмінь. Надолужувати прогаєне більшості доводиться вже в аспірантурі, в ході підготовки дисертаційного дослідження.

Після набуття Україною незалежності науковцям стали доступними колись засекречені архівні комплекси, зник тиск з боку партійно-ідеологічної цензури на обрання тематики, визначення її актуальності. Це викликало значне розширення тематичного поля,

постановку нових проблем та спроби їх нетрадиційного вирішення. Разом з тим, з'явився ухил в бік націоналістичних побудов, які можна сприймати як "хворобу росту" і природну реакцію на десятиріччя дискримінації щодо національної тематики. Треба констатувати, що період "первісного нагромадження" емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся. Історики, в переважній більшості, не наважуються переступити межі конкретно-історичних досліджень, полишаючи царину історіософського осягнення історії людства філософам, соціологам, етнографам, економістам. Це надзвичайно збіднює палітру наукового пошуку, наперед програмує передбачувані результати, звужує евристичний потенціал історичної науки.

В Інституті філософії НАН України вже кілька років здійснюється дослідження планової теми "Тенденції розвитку сучасної методології науки". Спеціалісти, залучені до її виконання, розробляють систему засобів формального та змістовного опису предметних галузей методологічних дисциплін, що інтенсивно розвиваються. Здійснюється широке вивчення сучасних методик природничих, соціальних та гуманітарних наук у діапазоні від формального та структурного підходів - до змістовних засобів модельного, архетипного, герменевтичного і феноменологічного аналізу; розширення і збагачення поняття методу через узагальнення практичного досвіду наукового програмування, проектування, конструювання та реалізації великих наукових і соціальних проектів. Мусимо визнати, що історики комплексно подібну тематику не розробляють.

Поява багатьох наукоподібних праць, перетворення історіографії на різновид елітарної публіцистики підмиває підмурки фундаментальних досліджень, які залишаються такими до того часу, доки є відстороненими від політичної кон'юнктури і соціального замов-

лення, зберігають і збагачують оригінальний методологічний інструментарій та понятійний апарат.

Слід усе ж мати на увазі, що криза охопила всі етапи історичних досліджень, а не тільки їх останню фазу, пов'язану з концептуальним оформленням їх результатів і теоретичних узагальнень. Тому необхідно сказати кілька слів про джерелознавчий аспект проблеми.

Серйозний історик, на який би рівень абстрагувань і наукових спекуляцій він не підіймався, ніколи не стане ігнорувати роль фактичного фундаменту своїх пошуків. Тому для нього завжди актуальним залишається питання достовірності джерел, можливостей пошуку, накопичення та обробки емпіричного матеріалу.

Радянські науковці закидали своїм західним опонентам нездатність створити єдину систему методів наукової критики джерел, в той час як марксистська методологія опрацювання і вивчення джерельних масивів вважалася безгрішною та ефективною.

Сьогодні немає сенсу говорити про те, що кожна джерелознавча школа має право на існування. Тепер вже не відмітають твердження Ш.Лангула і Ш.Сеньобоса, які відстоювали інтуїтивне проникнення в сутність джерела, в його "буття". Рациональне зерно уважний дослідник знайде і в суб'єктивістській концепції, сповідуваній А.І.Марру, Р.Коллінгвудом, Е.Дарделем, А.Рікером, згідно з якою можливість досягнення об'єктивного пізнання минулого засобами історичної науки ставиться під сумнів.

Особливо плідними нетрадиційні методології виявилися у процесі роботи над суто індивідуальними, специфічними джерелами, до яких важко, а іноді й зовсім неможливо підібрати ключі з наявного загальноприйнятого інструментарію.

Марксистське джерелознавство охоплювало два головних аспекти у вивченні історичного джерела: а) дослідження його зв'язків з історичним процесом; б) встановлення зв'язків історика з джерелом, яке він

вивчає. Першочергова роль відводилася першому напрямку, а якість, глибина, спосіб інтерпретації джерела дослідником відходили на другий план.

Ще у середині 70-х років джерелознавці продемонстрували усвідомлення важливості розробки методологічних проблем природи історичного джерела для правильної постановки питання теорії експертизи цінності документів. Однак, принципи джерелознавчих підходів до з'ясування вартісних характеристик документальних матеріалів трактувалися і застосовувалися вибірково, їх зв'язок з проблемами природи історичного джерела розкривався далеко не повною мірою. Центральною віссю теоретичного джерелознавства в той час стали об'єктивні властивості змісту і форми історичного джерела, його інформативний потенціал і властивості. Натомість, суб'єктивні характеристики документу якщо й не ігнорувалися, то вважалися другорядними.

Практично тоді ж були сформульовані завдання теоретичного джерелознавства: 1) переосмислення змісту категорій та способів їх використання (наприклад, діалектики суб'єктивного й об'єктивного в історичному пізнанні, категорії СЕФ, класового підходу до аналізу історичних явищ тощо); 2) вдосконалення методів одержання інформації про соціальні процеси (пошук джерел, методів конкретно-соціологічних досліджень, безпосереднє спостереження й обробка їх результатів, прийоми критики джерел, перевірка їх достовірності, засоби роботи з джерелами різних видів (періодична преса, статистика, законодавство, рукописи, аудіо візуальні джерела тощо); 3) пошук методики аналізу суспільних явищ (фактичних основ соціального дослідження, застосування статистичного, порівняльно-історичного та інших методів); 4) питання історичного знання, в тому числі джерелознавчі, що вимагають узгодження з теорією перебігу історичного процесу¹.

У кінці 80-х років на сторінках журналу "Вопросы истории КПСС" розгорнулася дискусія, присвячена теоретичним проблемам джерелознавства. Її учасники розглянули основні напрямки розробки в теоретично-методологічному плані питань класифікації джерел, закономірностей їх виникнення та відображення в них об'єктивної дійсності, відбору й синтезу фактологічного матеріалу в дослідницькій роботі і т.п.

Проте наукова полеміка відображала як стан джерелознавства, так й всієї історичної науки, на конкретному етапі її розвитку. Сучасні умови диктують необхідність генерування нових технологій джерелознавчого, теоретико-аналітичного пошуку, який має супроводжуватися копіткою щоденною роботою по створенню оновленого понятійного апарату джерелознавства.

Те, що зрушення в цьому напрямку почалися, засвідчили учасники V Всесоюзної наукової конференції "Перебудова в історичній науці та проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін" (травень-червень 1990 р.). Рубіж 80-х і 90-х років ознаменувався смугою бурхливих соціально-політичних подій, які дістали широкий резонанс в суспільстві. Це наклало свій відбиток на актуалізацію ряду теоретико-методологічних проблем, оскільки швидко поповнені раніше недоступними документальними масивами історичні джерела стали одним з важливих факторів формування суспільної свідомості, способу політичного мислення. Як відзначила у своїй доповіді московський вчений С.В.Воронкова, за умов, що склалися, "розробка проблем історичної критики джерел, в тому числі питань оцінки їх достовірності, адекватності, сприйняття реальних процесів дійсності творцями джерел, виявляється надзвичайно політизованою та ідеологізованою. Це ускладнює вирішення питань вироблення науково-обґрунтованих критеріїв джерелознавчого аналізу документів". Принагід-

но зауважимо, що проблема подолання заангажованості в ході джерелознавчих досліджень не тільки не втратила своєї актуальності в незалежній Україні, а й, навпаки, ще більш загострилась.

Професор С.В.Воронкова наголосила, що теоретико-методологічні аспекти проблеми вдосконалення наукової критики джерел вимагають більш прискіпливої уваги до таких понять як види історичних джерел. У сучасному ж джерелознавстві, як правило, відсутнє конкретне визначення видових ознак тих чи інших груп пам'яток, характерних рис властивих етапів та їх еволюції. Доповідач зосередилась також на таких питаннях як адекватність джерельної бази та досліджуваного явища, шляхи й методи подолання "білих плям" у джерелах, нові історичні концепції та їх джерельне забезпечення. При цьому наголошено, що вказані проблеми знаходять концентрований вираз у розвитку джерелознавства масових джерел, як найбільш ефективного шляху в пізнанні основних історичних закономірностей².

Поширення комп'ютерних технологій не обійшло стороною історичну науку, давши поштовх пошуку й апробації нових методичних прийомів вивчення джерел, систематизації фактографічного матеріалу, моделюванню суспільних процесів. На V Всесоюзній конференції працювала секція "Комп'ютер та історія". Доповідачі, на її засіданні й ознайомили колег з можливостями таких методик як контент-аналіз, регресія, імітаційне моделювання, обробка й аналіз зображень, застосування комп'ютерно-інформативних систем в палеографії та кодикології, накопиченні бази даних тощо.

З почуттям жалю треба констатувати, що цікаві думки з приводу використання комп'ютерної техніки в джерелознавстві звучали переважно з вуст наших російських колег. Це не означає, що вітчизняні дослідники не готові до освоєння нових наукових напрямків. Цікаві розробки проблеми документальних

джерел наукової інформації (ДДНІ) здійснює київський дослідник С.Г.Кулешов³. Незважаючи на значну кількість спеціальних праць, присвячених документальним інформаційним потокам, система ДДНІ фактично не сприймалася і не розглядалася вченими як цілісність. Як вважає С.Г.Кулешов, реалізація такого підходу необхідна у зв'язку з процесами диференціації та інтеграції, що відбувається в самій системі документів, та необхідністю узгодження даної системи з комп'ютерною науковою комунікацією. Водночас оцінка сучасного стану і перспектив розвитку ДДНІ неможлива без розгляду процесу їх еволюції, етапів формування системи документів з позицій історико-типологічного аналізу.

Дослідник трактує ДДНІ як текст, в якому домінує наукова інформація. У свою чергу, наукова інформація визначається як наукові знання, що передаються. Запропонований авторами підхід має і слабкі, вразливі місця. Серед них, зокрема, фактичне виведення за обсягу ДДНІ безлічі неписаних джерел, а також те, що формування системи ДДНІ здійснюється за відсутності єдиного критерію відбору джерел. Крім того, існують труднощі у визначенні того, наукову, чи тільки пізнавальну інформацію несе те чи інше джерело. Втім, типологізація ДДНІ на підставі жанрового критерію, запропонована С.Г.Кулешовим, має право на існування навіть за цих умов.

Одним з найбільш рельєфних виявів кризи сучасної історичної науки є проблеми, що стосуються її методології, основних категорій і сутності базових понять.

Історична наука оперує кількома видами понять: загальнонауковими (процес, явище, прогрес), міжнауковими (конфлікт, етногенез, культура, соціум), конкретно-науковими (суспільство, революція, влада, держава, війна). За винятком понять, що складають перший вид, всі інші різною мірою мають тенденцію втратити первинний зміст, девальвувати че-

рез що вимагають корекції, наповнення новим змістом. Якщо бути точним, то слід вказати, що з абстрактної точки зору всі терміни, якими позначаються ті чи інші історичні явища й події, є відносними, бо не відбивають їх дзеркально у всій багатоманітності проявів, наслідків і причинних зв'язків. Разом з тим, категоріально-понятійний апарат постійно наповнюється новим змістом, вдосконалюється. При цьому кризовий стан стосовно всього комплексу історичних понять і категорій можна вважати перманентним, оскільки з часом більшість з них зазнає істотних змін, або втрачає сенс. І якщо полеміка навколо реального наповнення, скажімо, терміну "азіатський спосіб виробництва" чи понять, в яких відбиваються процеси складання ранньофеодальної держави Київська Русь, тривають кілька століть, то терміни "імперіалізм", "соціалізм", "держава диктатури пролетаріату", "нова спільнота - радянський народ" стали предметом переосмислення порівняно нещодавно. Взагалі ж, розпад "соціалістичної системи" і СРСР поставив перед науковцями різних галузей проблему критичної сепарації законів, категорій, понять, які характеризували явища, пов'язані з існуванням цієї системи. Проблема ця набуває методологічного спрямування, оскільки продукування "нової мови" історичної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів.

Наявність значної кількості історичних концепцій породила проблему варіативності значення однозвучних понять і термінів. Так, наприклад, поняття "клас" в історичному матеріалізмі й вітчизняній історіографії базується на відомому ленінському визначенні, тоді як західна дифініція відштовхується від інших критеріїв, зокрема майнових. Подібне можна сказати про такі терміни як "демократія", "суспільний прогрес", "соціалізм", "закономірності розвитку суспільства", "капіталізм" та інші, що несли швидко ідеоло-

гічне, ніж науково-пізнавальне навантаження. Оперування подібними поняттями без відповідних застережень вихолощує живу динаміку історичних явищ, нівелює їх взаємозв'язок та обумовленість. Вочевидь, певну обережність слід виявляти тоді, коли доводиться залучати різні теоретичні побудови сучасних істориків та суспільствознавців, оскільки вони часто також грішать потягом до демонстративних, невинуватих неологізмів, творення власного понятійного апарату.

Вербальна інтерпретація явищ минулого на підставі різних концептуальних підходів (цивілізаційного, формаційного, ірраціонально-провіденційного і т.п.) породила дивну суміш понять і термінів, з одного боку, переобтяжених традиційними, усталеними уявленнями про хід історичного процесу, а з іншого - таких, що не увійшли до широкого вжитку і не визнані переважаючою більшістю дослідників. Видатний філософ М.Мамардашвілі писав, що "філософія - це мова, яка має свої іманентні закони розвитку"⁴. За аналогією скажемо: історія - має власну самобутню мову з притаманними будь-якій системі закономірностями. А закономірності передбачають повторюваність окремих елементів й суцільних наскрізних явищ суспільного процесу, що дозволяє закріплювати порівняно стійкі змістовно-сміслові семантичні структури - поняття і категорії та будувати на їх основі наукові концепції.

Та чи існують чітко окреслені критерії історичних понять, наскільки вони вкладаються в алгоритм загальноприйнятих правил чи методологій окремих "шкіл"? Яке співвідношення раціонального та ірраціонального, інтуїтивного у наповненні понятійних структур змістом, що адекватно відбиває дійсність? Філософи, які досі випереджають істориків, виробили кілька таких підходів: лінгвістичний, феноменолого-герменевтичний постмодерністський, неопрагматичний. Щоб уявити собі, наскільки складною та різноманітною є сьогодні палітра критеріїв термінології історії, філософії, со-

ціології, порівняємо герменевтичний та лінгвістичний (в інтерпретації відповідно М.Хайдеггера та Ф.Ніцше) підходи до критики мови науки.

Герменевтика - є мистецтво правильно розуміти мову іншої людини, зокрема письмовий текст. (Див. Специальные исторические дисциплины. Учеб. пособ. - К., 1992. - С.99). Завдання герменевтики полягає в тому, щоб з'ясувати справжній зміст слів, який наповнювався віками. При цьому герменевтика передбачає їх переосмислення, нове чуттєве сприйняття, переживання. Тому Хайдеггер відстоює для мислення право на незрозумілість, тобто, безпонятійність. Понятійний спосіб виразу, як він стверджує, - істотна риса метафізики (в даному випадку цей термін означає філософське, чітко наукове осмислення суспільних процесів - автор), а з переходом від метафізики до герменевтики поняття лишуються остронь, а ті слова, які традиційно були поняттями, глибоко переосмислюються. Герменевтика пропонує людині власними силами пережити, пропустивши через себе все те, що знаходить вираз у поняттях. Це дає практику переживання сутності мови, тобто встановлення співвідношення, взаємозв'язку слова і речі (явища, події).

Як давньогрецький бог Гермес на думку його сучасників ніс звістку божественної істини людям, тобто тлумачив її для людей, так і людина несе в собі істину буття: людина в самому своєму існуванні постійно виходить за межі свого внутрішнього світу до навколишнього буття. При цьому людина дає буттю власне слово, яке може бути передане у світ. І саме це слово дозволяє події чи явищу стати тим, чим вони є. Саме таке, якщо не розуміння, то відчуття слова, за Хайдеггером, було притаманне давньогрецькому сприйманню мови як логоса.

Можна знайти чимало контраргументів, що поставлять під сумнів науковість такого підходу до творення і розуміння понять, адже наукову термінологію

від побутової навіть літературної мови характеризує якраз певний, чітко визначений зміст, який вкладається в той чи інший термін чи категорію. Та чи варто відмовляти досліднику у праві включати, образно кажучи, додаткові рецептори сприймання й пізнання? До того ж і у Хайдеггера завдяки специфічному розумінню акту інтерпретації, який лягає в основу не лише гносеології, але й онтології, герменевтика набуває фундаменту філософського (а значить наукового) статусу⁵.

Ф. Ніцше вважав, що "словами і поняттями... ми не тільки позначаємо речі, ми думаємо з їх допомогою вловити початкову сутність речей". Однак "слова і поняття постійно спокушують нас... У мові прихована філософська міфологія, що постійно виявляється, як би ми не намагалися бути обережними"⁶. Німецький філософ писав, що "зовнішній щодо внутрішнього змісту мислення бік справи, лінгвістична "оболонка", вислизаючи з-під уваги і критики, слугує останнім оплотом міфологічних мрій".

Таким чином, згідно Ніцше, явище оточуючого життя, пропускаючись і трансформуючись через лінгвістичне препарування, часто набувають уявних, міфологічних, ідеологічних аксесуарів. Базові поняття і терміни, якими оперує наука, зокрема історична, протягом тривалого часу залишаються константними і тяжіють до первісної, примітивізованої передачі змісту явищ, зовні схожих між собою, однотипних, але щоразу особливих у своїй глибинній динаміці та зовнішніх асоціаціях. З цією частиною ніцшеанських міркувань важко не погодитись. Скажімо, термін "пострадянська держава" стосовно України 90-х років є далеким від того, щоб відбивати справжню суть механізму влади, який не тільки за формою, але і за змістом недалеко відійшов від свого прообразу 60-80-х рр. Так, даний термін відбиває не сутнісну характеристику явища, а тільки його місце в часі ("Post" - після радянський). Такою ж малоприматною для означення

умов діяльності третьої влади, правової ситуації в сучасній Україні є дефініція "правова держава". Тут може мова йти швидше про квазіправову державу. Подібних прикладів підміни понять, їх перевантаження бажаним, а не дійсним, існує чимало. Сучасні суспільні науки продукують безліч неологізмів, значну частину яких складають модернізовані забобони, а ще якусь - аморфні, претензійні зліпки з абстрактно-філологічних вправ доколонукової богемі.

Та повернемося до Ніцше, який підкреслював, що людина живе у світі ілюзій, фантазій, фікцій, слів, понять, звичок, які оточують його ніби "сферою", "сіткою", "павутинням". Однак людина може вирватися з цього кола й обрати для себе адекватний спосіб існування, для чого вона повинна змінювати свою мову. "Діючий світ" як сприймає його Ніцше, не співпадає, з нашою понятійною матрицею: "...Світ ще раз став для нас "нескінченим": оскільки ми не можемо заперечувати тієї можливості, що він приховує в собі незліченні тлумачення". Підкреслюючи обмеженість можливостей мови у відображенні дійсності, її самореферуючий характер (що з логічної точки зору є небажаною властивістю, адже приводить до семантичних парадоксів), зкутість свідомості і недосконаліми мовними, побудовами, філософ разом з тим, закликає: "Давайте говорити..., хоч це і виходить погано. Мовчання ще гірше: всі істини, про які замовчують, стають отруйними". Ніцше скептично оцінює спроби відтворення реальних подій у наукових термінах, розвиває думку про те, що "вимоги адекватних засобів відображення позбавлена сенсу". Він говорить, що інтуїтивне розуміння дійсності, прямий доступ до реальності може здійснюватися лише через "текст-явище", який сам ще потребує інтерпретації. Тому потрібно говорити не про реальність речі, а про реальність тексту, який є інтерпретованим уявленням, формою нашого тлумачення. "І це - не видимість, не об-

мана, а шифр, з допомогою якого виявляє себе невідоме щось..., - цей шифр нам цілком зрозумілий, він створений для нас, він є наша людська точка зору на речі". "Мистецтво читати" - так філософ сформулював історичне значення філологічної роботи для концептуалізації пізнавального процесу. Однак, він відмовляється бачити в науці знаряддя здобуття істини, інструмент пізнання у власному розумінні слова. Всі її "факти", "закони", на його думку, є парафразами, перекладом на формалізовану мову деякого первісного змісту, що знаходять у стародавній міфології". Те, що Ніцше перебільшує значення тлумачення тих чи інших закономірностей природних та суспільних процесів, приводить його до нівелювання ролі понятійних структур як засобів пізнання.

Що ж, навіть прийнявши аксіому про те, що мова не може бути стовідсотково точним відбитком дійсності, що їй властиві певні "дефекти" й відхилення, ми все ж змушені будемо визнати, що іншого інструменту пізнання людство ще не винайшло. То ж йдеться не про нігілістичне ставлення до спроб творення наукової термінології, а про її максимальне наближення до свого об'єкту. Те, що ми визнаємо систему критеріїв оцінки понять, категорій, законів відносними, а методику їх творення й інтерпретації далекою від досконалої, зовсім не означає, що слід заперечувати всі наслідки тисячолітніх зусиль людства в досягненні свого поступу. Навпаки, це має стимулювати пошукові зусилля на підставі позитивного закріплення досягнутих результатів. Інакше наука, як сфера людської, діяльності саморуйнується.

Серйозній науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. Навіть суворя регламентація партійної цензури не змогла його заглушити. Інша річ, що саме у цій сфері тоталітарна система дозволяла найменше варіацій, обмежуючи рамки можливих коливань методологічної думки. Од-

нією з ілюстрацій такого становища став збірник "Методологічні проблеми суспільствознавчих наук" (К., Наукова думка, 1985), авторами якого стали провідні філософи й історики. Відмовляючись від визначення методології як вчення про методи та обговорення під її виглядом теоретичних питань спеціальних наук (історії, політекономії, соціології), автори запропонували інший підхід до з'ясування особливостей і змісту методології. Він передбачає "розгляд методології як системи, але не методів, а принципів формулювання і практичного застосування методів пізнання і перетворення дійсності". Такий погляд являвся авторам більш продуктивним, оскільки "дозволяє включати у визначення методології момент не тільки дослідження, але і її зміни. У фокусі методологічного вивчення виявляється завдяки цьому як процес пізнання, так і практична реалізація його результатів. Подібне, дещо надумане, розширення функцій методології історичної науки на практиці означає змішування методології наукового пошуку та методології впровадження його результатів у життя, а це, погодьтеся, досить різні функціональні операції. Спроба вчених відгукнутися на соціальне замовлення (потреби "соціалістичного будівництва") вилилася в чергову обережну інтерпретацію марксистських методологічних схем.

Претензії марксизму радянського зразка на знання абсолютної істини породжували хибну методологію. Так, перевірку істинності знань пропонувалося здійснювати шляхом співставлення висновків про ту чи іншу історичну подію з наступним ходом історичного процесу. Зрозуміло, що такий спосіб досягнення істини вже від початку ґрунтувався на підтасуванні фактів, їх підтягуванні, ретушуванні, замовчуванні, перекрученні, аби тільки вони не випадали з каркасу відомих формул. При цьому з порогу відкидалася думка про релятивний характер пізнання й віднос-

ність істини. У подібному руслі тлумачилася дихотомія "закономірність - випадковість". Радянські ідеологи взагалі надали їй статусу стратегічної, оскільки шляхом спрощених маніпуляцій штампами-аксіомами доводилася закономірність процесів, що відбувалися в СРСР і які вперто насаджувалися в "країнах народної демократії". На жаль, сила інерції ще настільки відчутна, що багато вчених не бажать визнати необхідність рівнозначного осмислення обох складових вказаної дихотомії. Без нових технологій пізнання ми так і не зможемо пояснити величезну кількість історичних явищ, які випадають з м'якого ложа закономірних і чітко детермінованих.

Наріжним каменем радянської історіографії було марксистське вчення про суспільно-економічні формації (СЕФ) та механізм їх зміни. Кінець 80-х років ознаменувався активними спробами істориків вирватися з пут марксистських схем, появою концепцій, що прагнули модифікувати теорію формацій, або зовсім поставити її під сумнів. Так, автори праці "Теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу"⁷ ввели критерії "соціально-формаційної" характеристики суспільств з метою диференціації різних етапів розвитку в межах однієї СЕФ. При цьому під формацією розуміється "основа, внутрішня суттєва закономірність виробничих і соціально-економічних процесів", а під укладом - "конкретне виявлення, розкриття цих закономірностей". Автори сприймають уклад як "конкретну стадію окремої формації". Але ж змістове значення поняття "стадія" розкривається через дію явища, протягом певного проміжку часу, тоді як уклади (поміщицьке господарство, мануфактура, розвинене фабрично-заводське виробництво, державно-монополістичний капіталізм) є категоріями більш-менш статичними. Змішувати терміни "уклад" і "стадія" недоцільно ще й тому, що у певні уклади "перекочовують" не лише з

однієї стадії СЕФ до іншої, але й з однієї СЕФ до іншої (якщо користуватися цією термінологією).

Спираючись на термін "стадіально-регіональний метод" у трактуванні авторів, можна визначити типологію не всього зрізу конкретного суспільства на певному хронологічному відрізку, а тільки фрагмент, обмежений одним укладом. Відтворення ж загальної картини вимагає комплексного дослідження кожного укладу у їх взаємодії та розвитку.

Думається, що вся ця термінологічна шарада придумана для того, щоб завуалювати методологічну недолугість формаційного підходу вивчення цілісних суспільних систем. За поняттями "стадіально-хронологічний розрив", "міжстадіальні та міжформаційні зрушення" проглядається дещо незграбна спроба охопити всю складну динаміку соціально-економічних явищ, спонтанних імпульсів окремих груп людей, цілком свідомих компенсаторних і регулятивних заходів держави, сумарна дія яких визначає напрямок історичного поступу.

Автори колективної фундаментальної 2-томної праці "История Востока" (М.: Восточная литература, 1997) базують періодизацію світової історії на теорії формацій, хоча й визнають необхідність її модернізації. Вони виступають проти штучного протиставлення цивілізаційного і стадіального (формаційного) підходів, вважаючи їх різними вимірами цілісного історичного процесу.

Відмовляючись від концепції "азіатського способу виробництва", дослідники користуються розпливчатою категорією "типологічна відмінність". Те, що Схід з точки зору "азіатського способу виробництва" протиставлявся Заходу, сприймається ними як його випадання з процесу зміни СЕФ, "руйнування цілісності людства", що є для цієї групи дослідників, за їх виразом, "непорушним поступом".

Та як не хочуть того визнавати деякі вчені, розрив,

дисонанс між різними способами виробництва, формами соціальної орієнтації, певної ізольованості соціально-економічних процесів окремих регіонів і народів сьогодні заперечити неможливо. Це зовсім не торкається штучної проблеми "цілісності людства", адже не лише у стародавні часи, але й у середні віки цивілізаційні потоки на різних континентах і материках мали свої особливості і були достатньо мірою незалежними.

Автор іншого оригінального дослідження - 2-томної "Истории Востока (М.: Высшая школа, 1998) Л.С.Васильев зовсім відмовляє категорії СЕФ у праві на існування і користується терміном "структурна модифікація" (антична, феодальна, капіталістична). Переконливо аргументуючи свою позицію, дослідник показує, що характерною рисою даних "структурних модифікацій" була приватновласницька ініціатива, хоча у початковій фазі феодалізму вона дещо відступала на задній план. Не можна не погодитися з автором цікавої, наповненої оригінальними, нетрадиційними підходами праці, у тому, що чистих типів організації суспільства не буває. У надрах одного й того ж суспільства одночасно діє кілька підсистем, одні з яких відмирають, інші продовжують розвиватися і домінують, а деякі лише пробиваються до життя.

Ряд нетривіальних думок висловили російські вчені А.Данилов і А.Шаповалов (відповідно керівник і виконавець проекту "Радянське суспільство як історико-цивілізаційний феномен. 1917-1991")⁸. За їх влучним висловом "криза очевидностей і зростання неочевидностей" пов'язані з розкладом старого ідеологічного каркасу суспільствознавства. Неefективність марксистського методологічного інструментарію, побудованого на матеріалістично-наслідкових схемах, у поясненні багатьох історичних явищ усе більше актуалізує питання, які важко з наскоку вирішити раціональними засобами. На думку науковців,

методологічна еклектика тільки на перший погляд виглядає цілковито негативним фактом, що ілюструє неспроможність вітчизняних вчених спертися на єдину методологічну платформу. Насправді ж методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології.

Нестандартні рішення пропонує автор капітальної 3-томної праці "Модерна світова система" (англійською мовою) І.Валлерстайн. У цьому виданні та інших публікаціях відомий вчений відстоює думку, що категорія "історична система" є найбільш продуктивним елементом аналізу минулого. Провідною ознакою цієї категорії він вважає "розподіл праці, що розвивається", а межі пропонує визначити емпірично. Незважаючи на вразливість окремих положень теорії Валлерстайна, вона має раціональне зерно. Якщо доповнити його головну ознаку "історичної системи" іншими, можна з достатнім рівнем вірогідності ідентифікувати історичну систему й культурно-історичний тип. За допомогою ж прийомів хронософії можна простежити взаємообумовленість і кумулятивні зв'язки "історичних систем", їх вдосконалення і розквіт.

Валлерстайн висловлює сумнів з приводу можливості пізнання всього складного механізму генези системи, правил, за якими вона діє. Рушіями історичної системи виступають способи її функціонування: якщо вони досконалі - система діє, якщо ні - вона занепадає чи гине. Зміну феодальної системи у Західній Європі дослідник пов'язує з колапсом трьох ключових інститутів, на яких вона базувалася: сеньйоріальної влади, держави і церкви.

Користуючись методами Валлерстайна, було б цікаво проаналізувати, як аналогічні процеси відбувалися в Україні, настільки відхід від західноєвропей-

ського сценарію відкоригував нашу історію.

Торкаючись проблеми альтернатив у розвитку людського суспільства, Валлерстайн відзначає: "Історичний вибір у часи кінця історичних систем - завжди моральний вибір. Сьогодні його можна прояснити з допомогою соціального аналізу, який сприяє нашій інтелектуальній та моральній відповідальності⁹. З приводу даної тези слід зауважити, що для подій порівняно недавніх цей засіб годиться безумовно. Стосовно ж явищ і процесів давнього минулого його застосування передбачає якомога повнішого знання системи тогочасних моральних цінностей, з точки зору яких і можна давати оцінку діяльності людей того часу. Спроби прикладати події глибокої давнини на сучасну етичну матрицю (загальнолюдські цінності, визнані міжнародною спільнотою) видаються науково некоректними. Універсальні моральні імперативи виявляють свою повну неспроможність, коли йдеться про такі явища, як, скажімо, велике переселення народів і "похід на Схід" гітлерівських полчищ, хоча в їх основі лежала одна мета - пошук життєвого простору.

Цікаві думки з приводу кризових явищ у сучасному суспільствознавстві висловлює дніпропетровський вчений Г. Заїченко. Серед рис, які є виявом кризи історичного пізнання, він називає, по-перше, відсутність вимоги глибинних, авангардних прозрінь і проривів у теоретичній сфері, а, по-друге, ігнорування евристичних методологічних прийомів, гіпотез, історіософських побудов. Але суспільство, що претендує на високий рівень самоорганізації, не може обійтися без узагальнених історичних досліджень, оскільки їх результати у вигляді універсальних історичних положень і категорій здатні окреслити наявність чи відсутність закономірностей окремих епізодів у загальноісторичному контексті. А така робота вимагає відповідної мови історичної науки.

Історичне знання, як і решта галузей знань, має два

виміри - змістовний та операційний. Тому, на думку Г. Заїченка, критерієм істинності історичних положень можуть стати: відповідність наявних й історичних теоретичних побудов ідей, що відповідають реальному стану речей, а також ефективність, результат операціонально-комунікативної діяльності в ході доказу істинності загальноісторичних теоретичних положень. Історик на теоретико-узагальнюючому рівні має шукати чи виробляти таку систему категорій та нових ідей, реалізованих у них, які дадуть змогу вийти на нові концептуальні рішення. У зв'язку з цим формулюється надзавдання фундаментальної історичної науки: обґрунтувати такий понятійний апарат, який стане феноменом, здатним здійснити на якісно новому рівні методологічний, світоглядний синтез сучасного пізнання і розуміння.

Звертаючись до творчої спадщини М. Хайдеггера, Г. Заїченко підкреслює, що шлях видатного філософа - це шлях осягнення, розуміння, а не пізнання, в тому рахунку наукового, яке при всій своїй звичущості саме по собі однобічне. Картина світу і людини в науці - результат однобокого, неповноцінного мислення. Але наукове мислення, очищення від цих деформацій, - не є антиподом ні розумінню, ні мисленню в більш широкому хайдеггерівському розумінні. Хайдеггер залишає для процесу пізнання не тільки точний інструментарій математичних викладів, аксіоматичних парадигм, але й почуттєво-інтуїтивні рефлексії: "Є речі, які я зовсім не схоплюю, коли я роблю їх предметом понятійного уявлення. ... Отже, суворості науки властиво, що вона у своєму проєкті та методі приміряна до речі. Але не кожна строга наука є точною наукою. Точність - тільки певна форма строгості науки, оскільки точність є лише там, де висновок наперед передбачуваний, як щось вираховане. Якщо ж реалії, які за своєю натурою чинять спротив вирахованості, то будь-яка спроба пристосувати їх визначен-

ня до методу точної науки виявиться нереальною¹⁰. "Але якщо понятійність науки, очищена від неадекватної і нав'язаної їй претензійності універсального законодавця та пізнання і розуміння світу, знаходить своє законне місце у загальній, але різноякісній за своїми складниками системі осягнення світу, то про який ірраціоналізм герменевтики Хайдеггера може йти мова?" - слушно ставить риторичне питання Г.Заїченко¹¹. Отже, "наукове" і "розуміюче" мислення комплементарні і дозволяють інтенсифікувати процес осмислення людського буття.

Сучасні інтеграційні процеси, зближення і переплетіння інтересів та історичної долі різних країн і народів спонукають вчених до пошуку того, що є спільним, закономірним для них на шляху історичного поступу. Спроб створити концепції, теорії, які б давали каркас історичного процесу, було чимало в різні часи. Московський вчений Ю.І.Семенов умовно поділив їх на унітарні та плюралістські. Представники першої групи виходили з поступального циклічного розвитку історії, коли народи проходять різні етапи генези, зрілості, розквіту, занепаду, після чого все повторюється, але вже на іншому рівні й за інших умов. Це - Гесіод, Платон, Арістотель, Геродот, Фулідід, Августин Блаженний, Ібн-Халдун, Ніколо Макіавеллі, Фандан де Віко та інші. Суть цього підходу було покладено в основу марксистського історичного матеріалізму. Плюралістські позиції відстоювали М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі та інші. М.Данилевський, наприклад, виділив 10 культурно-історичних типів, вважаючи, що тільки народи, які складали ці типи, були позитивними діячами в історії людства. А.Тойнбі також виступав проти теорії єдності цивілізацій, висунувши близько 30 культурно-історичних типів.

Вказуючи на недоліки обох підходів, Ю.Семенов зауважує, що людство існує і розвивається не тільки в

часі, але й в просторі. Тому слід враховувати як хронологічний, так і географічний фактор. Перша передбачає вивчення історії у часовій послідовності, друга - вплив просторового середовища на формування нових суспільних відносин. Ю.Семенов назвав запропонований ним підхід унітарно-естафетно-стадіальним.

Останнім часом чимало прихильників здобула нова галузь дослідження природних і соціальних процесів - синергетика, яка виходить з того, що характер сучасного поступу людства визначають не порядок, стабільність і прогнозованість, а навпаки - відсутність рівноваги, збалансованості, передбачуваності напрямів розвитку суспільства. У праці представників так званої Брюссельської школи І.Пригожина та І.Стенгерс "Порядок із хаосу" (М., 1986) історичні процеси подаються в такий спосіб, який відкидає запрограмованість і надає великого значення випадковостям. Складні динамічні системи, до яких відноситься і людське суспільство, час від часу потрапляють до смуги нестабільності, знаходячись певний період у "точці біфуркації". Незбалансована система здійснює пошук шляхів виходу з кризи. При цьому діапазон вірогідних варіантів є надзвичайно широким: від виходу на вищий ступінь самоорганізації до занепаду й деградації. Пригожин і Стенгерс вважають, що в "точці біфуркації" принципово неможливо передбачити, в який стан система перейде. Однак після подолання динамічною системою своєрідного "рубикону" в свої права знову вступає принцип причинності - до часу нових спонтанних змін.

Українські дослідники також плідно працюють в руслі синергетики. Так, Ю.В.Павленко вважає цей загальнометодологічний погляд більш прийнятним для історика, ніж традиційний детермінізм, оскільки "він дає можливість враховувати в якості однієї з найважливіших обставин руху людства чи його дискретних спільнот (цивілізацій, держав, окремих народів) сво-

боду волі та вибір окремих індивідів та їх груп"¹². У зв'язку з цим В.Л.Храмова наголошує, що історія, в якій мають місце не лише об'єктивні фактори, але й індивідуальна свобода вибору, не може бути зрозумілою в рамках категоріальної структури: причина - наслідок - необхідність. Більш адекватно вона реконструюється на основі універсальної необхідності, випадковості, можливості та дійсності¹³.

Останнім часом підхід, базований на вивченні "точок біфуркації" знайшов оформлення в цілому ряді публікацій. Група московських вчених (Б.Кобрин, С.Миرونенко, К.Шацилла та ін.) під кутом зору нерезалізованих можливостей проаналізувала найбільш драматичні, переломні моменти історії Росії в книзі "История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв.". (М., 1991).

В Україні відносно новий напрямок наукового пошуку плідно розробляє ряд вчених. У працях В.М.Ткаченка¹⁴ проводиться думка про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо-притаманної суспільству стихії, як свого роду віртуальної енергії, яка служить рушійною силою розвитку суспільства і базовою інфраструктурою його самоорганізації. "Соціальна організація суспільства" (СОС) як специфічна динамічна підсистема забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження і координації різноспрямованої активності елементів суспільства. У процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори: усвідомлення історичного досвіду та правильного розуміння суспільного інтересу. Під таким кутом зору розглядається історія українського народу та його держави.

Аналогічні теоретичні засади лягли в основу інших праць, створених В.Ткаченком у співавторстві¹⁵.

Плідними результатами позначені методологічні

пошуки Ю.В.Павленка. Дослідник вважає, що розуміння соціокультурного розвитку людства передбачає необхідність виходити, принаймні, з трьох методологічних засад: з ідей стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності розвитку людства. І хоч кожна з них має власну історію, вчений твердить, що сьогодні на перший план висувається завдання синтезу їх евристичних можливостей, що дасть можливість відтворити багатомірну картину історії людства. "Стадійний підхід та розгляд історичного процесу з погляду ідеї полілінійності вдало доповнюють один одного. Працюючи в цих системах координат і використовуючи відповідний понятійний апарат, маємо можливість зафіксувати і пояснити глобальні явища всесвітньої історії в їх основних, типізованих формах. Але навіть поєднуючи парадигми стадійності та полілінійності, ми залишаємося ще на суто філософсько-історичному рівні, у сфері чистої теорії, далекої від емпіричних реалій. Для того, щоб наблизитися до них, необхідно ввести свого роду теорію "середнього рівня", а саме: теорію структури, функціонування та взаємодії із зовнішнім світом окремих цивілізаційних систем як відносно самодостатніх і автономних соціокультурних реалій, як унікальних надетнічних феноменів, що самовідтворюються, саморозвиваються і мають визначені позиції у просторі і часі"¹⁶. Детальніше ці проблеми розглянуті дослідником у монографіях "Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу" та "Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства". (К., 1996). У відповідному методологічному ключі подаються окремі періоди вітчизняної історії¹⁷.

Визначаючи місце України в минулому і сьогодні, деякі вчені випускають з уваги, що окремі її регіони розвивалися за різних умов: східні перебували під впливом Росії, західні - Литви, Польщі, й Австро-Угорщини, а південно-західні - Туреччини. Все це вит-

ворювало мозаїчну етносоціальну, економічну і політичну картину, формувало неоднорідну ментальність населення України. Сьогодні говорять про євразійський феномен Росії. Ще складніше однозначно визначити ті домінуючі риси, які б характеризували особливості історичного поступу України. Зрозуміло одне: тут недоречна ані надмірна орієнтація на російську історичну модель, ані модерна вестернізація. Очевидно, найбільш плідним буде системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення симбіозу різнобічних впливів на генезу, державотворення, соціально-економічні умови розвитку українського народу протягом віків. Якщо ж взяти за основу тільки цивілізаційний підхід, то ряд країн і народів випадають за окреслені межі вказаних цивілізацій. Так, минуле народу України не співпадає з західноєвропейською цивілізацією і водночас за рядом параметрів виходить за межі російської євразійської моделі. Скажімо, специфічно українськими можна вважати такі риси історичного розвитку:

1) аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо;

2) проблема політичної еліти, що простежується на різних етапах вітчизняної історії;

3) провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення, порівняно пізні організаційні (на відміну від ідейно-теоретичного) оформлення корінних інтересів нації, аморфність політичних партій, відсутність традицій політичної, парламентської боротьби, дріб'язковий характер протистояння між українськими національними партіями на рубежі XIX-XX ст.;

4) перенесення центру ваги націотворчої діяльності за кордон, в середовище української еміграції.

Вже цей, далеко не повний перелік, пересвідчує, в тому, що вивчення вітчизняної історії вимагає нестандартних, творчих підходів. Безоглядна орієнтація на концепції західних вчених може виявитися не тільки неефективною в наших умовах, але й шкідливою, оскільки гальмуватиме пошук і вироблення власних методологічних прийомів і засад, адекватних історичній конкретиці. Іншу небезпеку становлять спроби консервації закамуфльованої віджилої методології радянських часів, орієнтовані на вульгаризовані псевдоцінності "загальної рівності й справедливості".

З огляду на викладене вище можна окреслити коло питань, які потребують особливої уваги організаторів вітчизняної науки, вчених, викладачів, усіх, кому не байдужа наша історія і наше майбутнє.

У теоретико-методологічному плані одним з найбільш складних і багатообіцяючих напрямів є виділення архетипів (першосхем), які склалися в різних галузях життя та в різні періоди історії України. Це дозволить ідентифікувати з максимальною достовірністю окремі елементи й ознаки суспільного буття українців, у тому числі й ті, що раніше не бралися до уваги, або вважалися другорядними. При цьому плідних результатів можна очікувати від вдалої трансплантації в історичний арсенал випробуваних методологічних рішень з суміжних і споріднених наукових дисциплін: соціології, філософії, герменевтики, етнографії, релігієзнавства, психології та ін.

Відчувається нагальна потреба у більш активному і всебічному використанні потенціалу спеціальних історичних дисциплін. Так, для дослідника середньовіччя надзвичайно важливим є знання основ текстології, палеографії, етимології, лексикології. З огляду на розвинуту синонімічність, лексичну варіативність та полісемантичність мови середньовічних слов'янських текстів, складність соціально-економічних та ідейно-політичних умов, у яких вони творилися, важ-

ко переоцінити вироблені вказаними дисциплінами прийоми і методи опрацювання письмових джерел. Не вдаючись до перелічення інших СІД, констатуємо, тільки, що сучасний стан історичної науки тільки актуалізує їх розвиток. Це недвозначно чітко доводять і результати праці групи науковців Інституту історії України НАН України на чолі з професором М.Ф.Дмитрієнко.

Вульгарно-матеріалістичне розуміння історії, засноване на поєднанні ультрараціоналістичних підходів з утопічно-абстрактними схемами та їх безапеляційною апологією. За радянських часів чуттєва форма пізнання, заснована на багатому й різноманітному досвіді, асоціаціях, переживаннях, була витіснена з суспільних наук і прагматично-ідеологічних міркувань. Тим часом Л.Фейєрбах, якого при нагоді полюбили цитувати марксистки, сприймав волно, мислення, почуття не просто як властивості людини, а "сили", обумовлені людською природою, метою і засобами її існування. "Вони складають корінні елементи, що обґрунтовують його сутність... Це сили, що оживляють, визначають, панують, це божественні, абсолютні сили, яким людина не може протистояти", писав він¹⁸. З ним перекликалося твердження Ф.Енгельса, який вважав: "Історія - не що інше, як діяльність людини, що переслідує власні цілі"¹⁹. Отже, саме людина у всіх її багатоманітних виявах і зв'язках має стати центральним об'єктом історичного дослідження. Увага до ролі особи в історії, мотивації її вчинків, факторів, що оптимізували чи ускладнювали її самовияв і вплив на суспільні процеси (всього того, що применшувалося радянською доктриною) має повернутися дослідникам сторницею через вагомості, хоча інколи й несподівані, результати.

Особливих зусиль вимагає з'ясування комплексу рушіїв суспільного поступу, причин дискретності у

розвитку як цивілізації, так і окремих народів та держав. Ця надскладна, фундаментальна проблема відзначається не тільки своєю науковою, теоретичною привабливістю, але й прагматичним потенціалом, що має безпосередній зв'язок з потребами сьогодення. Реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні. Тим самим, теоретична історіографія, що займається виокремленням загальних тенденцій розвитку історичного об'єкту, може дати розуміння тих механізмів, які рухають суспільні процеси у певному, бажаному напрямі.

Пріоритетними напрямками вітчизняної історичної науки залишаються питання, пов'язані з етногенезом, формуванням станів та верств українського суспільства, особливостями соціально-економічних відносин, національно-визвольними рухами, державотворчими процесами. У центрі уваги дослідників лишаються етнополітичні, міжнаціональні, міжконфесійні відносини в Україні, стосунки між церквою та державою. Зовсім неосвоєною цариною є проблема формування такого соціокультурного генотипу як "радянська людина", його взаємовідносини з радянським політичним режимом, засоби самореалізації і т.ін. Своєрідність геополітичного становища України диктує більш уважне і ретельне вивчення історії наших континентальних сусідів, з'ясування специфічних і загальних, спільних рис розвитку тих держав і народів, доля яких в різні часи була пов'язана з долею народу України.

Традиційно у дослідницькому фокусі перебуватимуть періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями. Перехідні етапи історії завжди приховують в собі невичерпні пізнавальні можли-

вості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов.

Сьогодні, як ніколи, актуальним є дослідження історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникнення та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій.

Інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створює нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України.

Сталим напрямом досліджень залишаються також міжнародні й міждержавні зв'язки України.

Призначення фундаментальних наукових досліджень полягає в тому, щоб вчасно відділяти "зерна від половин", нагромаджувати життєспроможну термінологічно-концептуальну базу, позбавляючись всього, що віджило й застаріло. Такій дії закону "заперечення заперечень" не можна відмовити в існуванні. У такий спосіб час від часу з'являються революціонізуючі ідеї, що порушують відносний спокій, викликають спалахи дискусій, спонукають до нових пошуків та інколи дають початок несподіваним і перспективним напрямам наукових досліджень.

Саме в цьому руслі можна розглядати роботу вчених Інституту історії України над створенням "Малого словника історії України" (К., 1997) та 5-томної "Енциклопедії історії України". Підготовка цих видань сприяє кристалізації нових, сучасних підходів до визначення основного спектру понять, якими оперує сьогодні історична наука, сепарації віджилих, ідеологізованих дефініцій, що не витримали перевірки часом, наповненню новим змістом тих, які адекватно відбивають певні явища і процеси.

В Інституті розгортається робота щодо створення багатотомної "Історії українського народу", серії книг "Реабілітовані історією". Науковці інституту

беруть активну участь у підготовці "Зводу пам'яток історії і культури України", 5-томної "Історії української культури", археографічних і довідкових видань, нового покоління підручників та хрестоматій.

Керівництво Інституту історії України, усвідомлюючи свою відповідальність перед державою і народом, спрямовує свою діяльність на вдосконалення структури провідної наукової установи історичного профілю, організацією дослідницької і видавничої діяльності. З метою раціонального використання наукового потенціалу співробітників інституту, його концентрації на визначальних, пріоритетних напрямках історичних досліджень передбачається структурна реорганізація установи. Послідовно здійснюється курс на омолодження колективу науковців, Вченої ради та Спеціалізованої ради по захисту дисертацій, редакційної колегії "Українського історичного журналу".

Окремі відділи вже сьогодні працюють над госпрозрахунковими і грантовими темами, залучаючи позабюджетні кошти. Все це має прискорити вихід з кризової ситуації, в якій опинилася вся наукова сфера.

На сучасному етапі історична наука не може обійти стороною свого самообґрунтування, самоідентифікації. Без філософської та методологічної рефлексії історичні дослідження тупцюватимуть на місці, поступово перетворюючись на царину навколонукавого нарцисизму й провінційної самодостатності.

Нас має втішати думка, що поле теоретико-методологічного осмислення історії людства давно перестало бути цілиною. Пошук нових магістральних шляхів розвитку історичної науки, вдосконалення її операційного арсеналу не припиняється ні на мить. Українські вчені не повинні знаходитись осторонь, адже їм є що сказати. Варто тільки пам'ятати, що

кризові явища в науці - процес логічний і вони ніколи не можуть характеризуватися виключно від'ємними величинами і негативними оцінками. Криза будь-якої діючої системи є однією з фаз її поступальної ходи. Сподіватимемося на те, що кроки вітчизняної наукової еліти по шляху пізнання будуть дедалі впевненішими, а результати фундаментальних досліджень - вагомішими.

Література

1. Див.: Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения: Автореф. дис ... док. ист. наук. М., 1975. С.8-9.
2. Воронкова С.В. Актуальные теоретико-методологические проблемы источниковедения. //Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. (Тез. докл. и сооб. V Всесоюз. конф. 30 мая - 1 июня 1990 г.). К., 1990. С.10.
3. Кулешов С.Г. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). К., 1990. Препринт № 1 та ін. праці.
4. Мамардашвили М.К. Современная европейская философия (XX век). //Логос. М., 1991. № 2. С.117.
5. Див.: Фалев Е.В. Германевтический метод М.Хайдеггера в применении к стихотворению Стефана Георгия "Слово". //Вестник Моск. ун-та. Сер.7. Философия. 1997. № 1. С.94-105.
6. Тут і далі цит. за: "Лаврова А.А. Критика разума как критика языка. (Философско-лингвистический аспект творчества Ф.Ницше). //Вестн. Моск. ун-та. Сер.7. Философия. 1997. № 2. С.58-72.
7. Жуков Е.М., Берг М.А., Черняк Е.Б., Павлов В.И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. М., 1979.

8. Данилов А.А., Шаповалов А.И. "Советское" как историческая система. //Вест. РГНФ. 1997. № 3. С.75-87.
9. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? //Социологические исследования. 1997. № 1. С.21.
10. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме //Логос. 1991. № 2. С.124.
11. Заиченко Георгий. Философия языка и язык философии. Статья вторая. //Философская и социологическая мысль. 1996. № 7-8. С.81.
12. Павленко Ю.В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблема их синтеза. //Философия и общество. 1997. № 3. С.102.
13. Храмова В.Л. Целостность духовной культуры. К., 1995. С.224.
14. Ткаченко В.М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення. К., 1993; його ж: Україна: історіософія самоорганізації. К., 1994.
15. Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політичні розвідки). К., 1995; Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: Альтернативи поступу. (Критика історичного досвіду). К., 1996.
16. Павленко Юрій. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу. //Сучасність. 1996. № 5. С.118.
17. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. К., 1995.
18. Фейербах Л. Сущность христианства. Избр. произв.: В 2-х т. М., 1955. Т.2. С.39.
19. Энгельс Ф. Святое семейство или критика критической критики. - Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. М., 1957. Т.2. С.102.

Валентин Коваль

ЗАХИСТ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ НА БРЕСТСЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1918 р.

Різного часу історики, пишучи про Брестську мирну конференцію, зверталися головним чином до політичних і менше до територіальних питань, хоч і вони досліджені ще недостатньо. Тим самим, по суті, залишається невисвітленою дипломатична боротьба делегації Центральної Ради на конференції. Такий важливий аспект, як економічна сторона переговорів української делегації з представниками Центральних держав, взагалі залишився поза увагою дослідників.

Радянська історіографія завжди звинувачувала Брестський договір, укладений Центральною Радою, у тому, що він був нібито економічно невігідним і кабальним для УНР. Розібратися в ступені необгрунтованості цієї тези допоможуть матеріали самої конференції, яких вперто цуралася фальсифікаторська комуністична історіографія.

* * *

Після визнання 10 січня 1918 р. радянською Росією, а 12-го усім Четверним союзом української делегації самостійним дипломатичним представництвом УНР на мирній конференції у Бресті, сама конференція розділилася на дві. Перша проходила між Росією та Четверним союзом, друга-між УНР та Четверним союзом, за якого виступали Німеччина й Австро-Угорщина.

Ще 11 січня, тобто за день до визнання Четверним союзом делегації УНР, міністеріаль-директор Йоганнес, шеф департаменту економічних зв'язків МЗС Ні-

меччини, повідомляв з Бресту до Берліна: "Присутні тут представники українського уряду виявили велику зацікавленість до народногосподарських питань, і вони привезли з собою спеціального експерта в цій галузі в особі викладача інституту торгівлі професора Остапенка з Києва і Харкова"[1]. Проте, як свідчать стенограми брестської конференції, справжні переговори між сторонами з економічних питань розпочалися тільки 17 січня. Затримка була викликана тим, що сторони не могли дійти згоди під час напружених засідань, на яких обговорювалися політичні і територіальні питання. Результатів тоді досягнуто не було. 15 січня, на засіданні делегацій Австро-Угорщини та УНР, голова української делегації Вс. Голубович дав зрозуміти своїм партнерам, що від вирішення політичних і територіальних питань безпосередньо залежатиме розв'язання питань економічних.

Австрія перебувала тоді у надзвичайно скрутному становищі, викликаному голодом у країні. Отримати продукти харчування ніде, крім України, вона не могла. З свого боку, українці вимагали прилучення до УНР Холмщини, на яку претендували поляки, українських земель, які перебували у складі Австро-Угорщини. Остання вимога зустріла рішучу відмову австрійців, але 16 січня австро-угорський міністр закордонних справ О. Чернін був змушений піти на компроміс. "Українці вже не ведуть переговорів, вони диктують", записав він того дня у своєму щоденнику[2]. Після австрійської поступки у політичних і територіальних питаннях зрушила з місця і справа в питаннях економічних. Вони інтенсивно обговорювалися економічною комісією трьох держав, в яку крім професора С. Остапенка, входили експерти д-р Гратц (Австро-Угорщина) та д-р Кернер (Німеччина).

На засіданні комісії, яке відбулося 17 січня, український представник виклав чотири пункти, на базі яких, на його думку, мусили будуватися майбутні

господарські відносини між Україною та Німеччиною й Австро-Угорщиною. За основу було взято договір між Німеччиною та Росією.

Перший пункт передбачав перегляд статей укладеної в 1904 р. додаткової конвенції до російсько-німецького договору про торгівлю та мореплавство 1894 р. Згадана додаткова конвенція була не вигідною для Росії. Терплячи поразки у війні з Японією, Росія змушена була укласти її для отримання німецької позики. Український представник наголосив, що статті конвенції, які стосувалися регулювання торговельних та господарських відносин, потребують корекції, усунення усіх пунктів, які ставили б УНР у не вигідне становище. Далі в ході засідання було названо усі неприйнятні для неї частини конвенції.

Зміст другого пункту, висунутого професором Остапенком, полягав у тому, щоб замінити торгівлю без митних обмежень, як це було у старому договорі, принципом контингентування взаємних поставок товарів на протязі певного часу.

Третій пункт передбачав, що старий принцип найбільшого сприяння буде замінено принципом взаємності з тим, щоб жодна з договірних сторін не могла надати якійсь третій стороні будь-які переваги, не вигідні партнерам.

У четвертому пункті йшлося про те, що уся зовнішня торгівля мусить провадитися державою, перебувати під наглядом такої її установи, яка була породжена державними потребами у війні і вже існувала або мала бути створена ближчим часом. Іншими словами, це був прояв соціалістичних поглядів, яких тоді трималися українські лідери.

Такі умови, на думку українського представника, слід було покласти в основу майбутнього торговельного договору. На цій основі, за словами Остапенка, сторони могли розпочати переговори про двосторонній товарообмін на період від укладення мирного до-

говору до 1 січня 1920 р. Він підкреслив, що викладені пропозиції не можуть розглядатися як остаточні, оскільки останнє слово залишається за урядом, зв'язок з яким для нього був ускладнений.

На засіданні 19 січня було продовжено обговорення економічних питань. До свого першого пункту професор Остапенко додав, що умови тимчасової торговельної угоди можуть бути у майбутньому включені до постійного договору.

В ході переговорів погляди сторін загалом збігалися. Стосовно зауваження Кернера, одного з авторів додаткової конвенції 1904 р., про принципи контингентування та митних бар'єрів, Остапенко заявив, що перший можна вважати прийнятним, але ці принципи сторони сприймають по-різному. "На мою думку, принцип контингентування за своєю суттю якраз перекривається ідеєю митних бар'єрів і досягає тієї самої мети, задля якої, звичайно, вводиться митний бар'єр. Це розходження у тлумаченні має бути усунено з самого початку наших переговорів"[3].

Далі Остапенко запропонував додаткові пункти, які, на його думку, мали бути покладені в основу довготривалого торговельного договору між Німеччиною та Україною:

"1) Економічні системи обох сторін та напрямки розвитку найважливіших галузей національних економік обох сторін. Термін початку переговорів про довготривалий договір буде встановлено за спільною домовленістю сторін.

2) Тимчасовий торговельний договір буде укладено на період до 1 січня 1920 р.

3) Зараз, і невідкладно, розпочнуться обговорення та вироблення принципів та форми тимчасового торговельного договору, основою якого будуть пропозиції, зроблені українською делегацією на засіданні 17 січня о п'ятій годині вечора"[4].

Кернер відповів принциповою згодою на пропози-

цію Остапенка, проте далі зробив свої зауваження. За його словами, не у кожному випадку контингентування виключає необхідність митного бар'єру. У колишньому російсько-німецькому договорі цей принцип застосовувався до ввезення живих свиней з Росії до Німеччини. Про деталі слід буде домовлятися у майбутньому.

Другим його пунктом, зазначив Кернер, є відносини між принципами взаємності та найбільшого сприяння. Німецький представник висловив думку, що для розгляду цього питання також потрібно буде провести окреме засідання.

Він приєднався до позиції професора Остапенка про те, що тривалий торговельний договір має бути вироблений та вступити у дію після закінчення терміну тимчасової угоди. Далі сторони погодилися, що постійний торговельний договір має бути розроблений до 1 січня 1920 р. та вступити у дію з цієї дати.

Український представник поцікавився, чому німці наполягають на найшвидшому укладенні торговельного договору. Кернер пояснив, що цьому договору надається надзвичайно важливе значення, бо він впливатиме на подальший розвиток найважливіших галузей економік обох країн.

Після того сторони погодилися, що настав сприятливий час для вироблення умов тимчасової торговельної угоди, яка діятиме до 1 січня 1920 р.

Внаслідок твердої позиції, зайнятої українською стороною, яка на засіданні 17 січня відкинула невідповідні для себе умови додаткової російсько-німецької конвенції 1904 р., Кернер на наступному засіданні економічної комісії, 19 січня змушений був викласти німецьку позицію таким чином: "Ті частини старого договору, які стосуються суто економічних питань, не можуть служити основою нового договору, оскільки положення України стало зовсім іншим... Цей договір взагалі дуже застарів і більше не відповідає інтересу

сам, які повинен виражати очікуваний українсько-німецький торговельний договір"[5].

Це була велика поступка з боку делегації Німеччини, яка свого часу здобула значні економічні переваги за умовами російсько-німецького торговельного договору 1904 р.

З німецької стенограми засідання добре видно, як йшли переговори далі.

"Кернер: Після пояснення професора Остапенка можуть залишатися без змін:

Пункти 1,2,3,4 та 6.

Викреслюються наступні пункти: 7,11,12-цілком;

Заключний протокол (статті старого російсько-німецького договору супроводжувалися в тексті індивідуальними роз'яснювальними "протоколами".-В. К.), абзац 1 від слів:

"державні німецькі консульства" до "белетристика". Так само [викреслюються] до статті 5 всередині першого абзацу:

"які відносяться" і т. д., абзаци від 2 до 6 випадають повністю.

Заключні протоколи до статей 6,7 та 11-залишаються.

Заключні протоколи до статей 6-9-обумовлюються (...)"[6].

Далі були названі ще шість статей, які позбавляли заключних протоколів, котрі містили невідповідні для Росії умови.

Після цього Кернер перелічив частини старого російсько-німецького договору 1894-1904 рр., які усувалися на вимогу Остапенка.

"Кернер: Частина IV, §5, обмеження, які стосуються вихідних та святкових днів-відкидаються.

Далі відкидається літера А §5".

За ними скасовувалися §§ 10,11,12а,15,22, частина § 23 четвертої частини договору.

§§ 6-9, а також частини §§ 1,2,4,12б та 18 підляга-

ли редакційним змінам. Без змін залишалися статті 5 та 9, а також заключні протоколи до статей 1 та 12 і другий абзац статті 13.

З цього видно, що німецька сторона в усьому йшла назустріч українським вимогам.

Далі професор Остапенко зажадав переробки кожного пункту двох тарифних угод, котрі регулювали товарообмін між Росією та Німеччиною.

У відповідь Кернер зауважив: "Тоді дозвольте ще раз констатувати: Тарифи "А" і "Б" повинні бути скасовані та замінені [новою] постановою.

Остапенко: "А" і "Б" скасовуються, а їхнє місце заступлять вже викладені мною пункти 1-4.

Грац: Все інше знайде свій вираз у новому договорі.

Остапенко: Згода.

Грац: Чи проглянули панове також російсько-австро-угорський договір?

Остапенко: Ні. Ще не проглянули, але ми зможемо це зробити завтра"[7].

Засідання економічної комісії 20 січня було присвячене також розглядові списку конкретних груп товарів, які Україна прагнула отримати від Німеччини за своє продовольство та сировину. Розширення списків до колосальних розмірів тривало й після конференції. Того дня професор Остапенко повідомив, що УНР потребує в першу чергу матеріалів для ремонту залізничного транспорту та багато різноманітних машин для сільського господарства. Загалом список, починаючи з другого пункту, виглядав так: бензинові та дизельні двигуни, машинне устаткування для млинів, токарні верстати для обробки металу, слюсарний інструментарій, обладнання для молочної промисловості, холодильне устаткування, мішковина та тенти, кінська зброя, галантерейні вироби, шерстяні та бавовняні тканини широкого вжитку, дубильні екстракти, кислоти, особливо дубильні кислоти, кольорові тканини, індіго, свинцеві білила, голкові товари, ножі,

дрібні залізні та жерстяні вироби, оброблені шкіри для взуття, шкіряні вироби, друкарські машинки та устаткування для друкарства, автомобілі вантажні, велосипеди, папір для друкарства, письма та малювання, електричні машини та апарати усіх систем, телефонні та телеграфні апарати, меблі, музичні товари, емальований та інший посуд, геодезичне обладнання, предмети польової медицини, медичне обладнання, ліки, устаткування для цементного виробництва, механічні підйомники для людей та вантажів, матеріали для меблів, шпалери, знаряддя для мисливства та рибальства, графічні вироби (усе те, що виготовляється друкарським способом), фотоапарати, швейні машини, мінеральні води, обладнання для човнів, кораблів та портів, крани та підйомники для залізничних станцій та морських портів, дротяні троси і т. д.[8].

Зачитаний професором Остапенком список українських потреб містив сорок шість пунктів, які позначали групи промислових товарів. Найбільший перший пункт сам являв собою перелік понад сорока груп. У відповідь Кернер заявив, що для отримання такої кількості товарів слід було б укласти окрему угоду. Проте вже зараз Німеччина може надати Україні усі машини, згадані у списку Остапенка, вироби легкої промисловості, електричне обладнання та устаткування, продукцію хімічної промисловості, різноманітний інструментарій, медичинське обладнання, галантерейні товари тощо. Німецький представник зазначив, що лише з матеріалами для залізниць можуть виникнути труднощі, бо ці товари відносяться до категорії стратегічних, а Німеччина воює.

Наприкінці засідання Остапенко повідомив партнерів у переговорах про те, що він їде до Києва для консультації з урядом. Роз'їхалися усі делегації. 30 січня робота мирної конференції відновилася. Настав етап напруженої роботи над текстом економічної угоди, яка увійшла величезною ст. VII до мирного уго-

вору між Україною та країнами Четверного союзу, підписаного 9 лютого.

Слід підкреслити, що, як свідчать матеріали Брестської конференції, переговори між делегаціями УНР і Центральних держав проходили на абсолютно рівноправній основі. Українська делегація не відчувала ніякого тиску з боку представників Німеччини й Австро-Угорщини. З протоколів пленарних засідань випливає, що радше українська сторона диктувала свої умови.

Брестський мирний договір був надзвичайно вигідним для УНР, оскільки він давав їй змогу встановити тісні економічні зв'язки з Німеччиною та її союзниками. Нагадаємо, що до революції економіка України мала однобокий характер. Край мав розвинутий аграрний сектор, потужну важку промисловість, проте майже повністю була відсутня легка промисловість. А саме вона була покликана вдовольняти щоденні потреби населення. Раніше головні товари надходили головним чином з Росії. Після революції, внаслідок загального хаосу в Росії, поставки припинилися. Цю та інші прогалини мав ліквідувати мирний договір. Тому не дивно, що у переліку товарів, які назвав професор Остапенко, такий значний відсоток займали товари легкої промисловості.

Немає потреби наводити текст мирного договору між УНР та Четверним союзом, підписаного 9 лютого 1918 р., де величезна за обсягом VII стаття регулювала економічні відносини між сторонами. Останнім часом договір неодноразово друкувався. До того ж, щоб продемонструвати його вигідність для УНР треба порівнювати статті договору з аналогічними статтями старої російсько-німецької угоди 1894-1904 рр., а це повинно становити предмет вже окремого дослідження.

Ще до підписання Брестського миру, 7 лютого між УНР та Австро-Угорщиною було укладено окрему угоду господарського характеру. Зміст її зводився до такого. Враховуючи те, що Україна має надлишки

зерна, щонайменше 1 млн. тонн, вона зобов'язувалася відправити його ближчим часом до Австро-Угорщини. За це остання зобов'язувалася створити у своїх межах автономний український край. Нагадаємо, що саме Австрія тоді гостро страждала від нестачі продовольства і крім України отримати його ніде не могла. У свою чергу, Австрія повинна була поставити УНР еквівалентну кількість промислових товарів, які повністю відповідали б вартості українського хліба. Австрія також зобов'язувалася сприяти його транспортуванню.

Аналогічним чином стояли справи з Німеччиною. Звернімося до статистики того часу. Вона найкраще свідчить, що Брестський мир був вигідним для України. Як повідомляв компетентний орган української кооперативної спілки, "До кінця травня [1918 р.] Україна вивезла до Німеччини в круглих цифрах 2200 вагонів хліба, харчів і сирівцю, а Німеччина на протязі того ж часу доставила Україні 5600 вагонів товару, отже в 2,8 разів більше"[9].

Зазначимо, що організаційна безпорадність лідерів Центральної Ради призвела до того, що вона не виконала умов економічної угоди, через що протокол про український коронний край в межах Австро-Угорщини було скасовано.

Ще раніше, переконавшись у неспроможності ЦР виконати економічну угоду мирного договору, німці вчинили державний переворот в Україні і поставили при владі генерала П. Скоропадського. При ньому товарообмін між Україною і Німеччиною дещо зріс, було розроблено нову широкую та взаємовигідну німецько-українську угоду.

Наприкінці слід сказати таке: Брестський договір було укладено у момент, коли результат світової війни ще був неясний і можна було вважати, що Німеччина, якщо й не переможе, то все ж не буде розбита. Тому взаємовигідні економічні зв'язки між Україною і Німеччиною проєктувалися на довге майбутнє. Сталося

інакше: Німеччина зазнала поразки. Більшовицька Росія скасувала Брестський договір і відразу ж поновила агресію проти України і через деякий час встановила над нею свою владу. Таким чином, Брестський мир залишився перегорнутою сторінкою історії.

1. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. В 2-х т. Т. 1, 1917-1918 гг. М. 1968, С.210.

2. Чернин О. В дни мировой войны (мемуары). Перевод с немецкого. Госиздат, М.-Л., 1923, С. 260.

3. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde. Serie I-IV. Philadelphia, Pa., 1967. Band II. S. 151.

4. Ibid. S.152.

5. Ibid. S. 155.

6. Ibid.

7. Ibid. S. 156.

8. Ibid. S. 160-161.

9. Народна справа. 1918. 22 червня. Субота. №24. С. 29.

ГЕНЕАЛОГІЯ

Микола Варварцев

**ІТАЛІЙСЬКА ГІЛКА РОДУ КАПНІСТІВ:
РОДОВІД**

I. Історична довідка

Італійська гілка старовинного грецького роду Капністів своє коріння має в Україні, де народився і виріс її родозасновник граф Петро Миколайович - власник великих земельних маєтностей на теренах Полтавщини. Його батько доводився рідним братом визначного комедіографа і поета Василя Васильовича Капніста, званого українського патріота, противника покріпачення козаків.

Перебуваючи у Парижі, Петро Капніст 1830 р. побрався з Катериною д'Аллонвіль, дочкою французького графа. Пізніше він разом з нею повернувся на батьківщину, у свій родовий маєток в Манжелії. 1841 р. подружжя з дітьми переїхало на постійне проживання у Венецію, звідки походили предки Петра Миколайовича. Час, в який він з'явився в цьому місті, був неспокійний для всієї Ломбардо-Венеціанської області, яка перебувала під владою Австрійської імперії. Завсідниками венеціанської оселі П.М. Капніста стали італійці-республіканці, які боролися за визволення краю з-під іноземної окупації. Під час революції 1848-1849 рр. дружина Петра Капніста встановила тісні контакти з президентом проголошеної Венеціанської республіки Даніеле Маніним, подавала борцям за італійську свободу допомогу, в тому числі фінансову.

У подальшому Петро Капніст і Катерина д'Аллонвіль мешкали в різних будинках. Їх шлюб остаточно розпався 1873 р., коли Петро Миколайович залишив Венецію й оселився в Турині, де через кілька років

помер в будинку № 33 по вул. Цекка.

Продовжувачем роду Капністів в Італії по чоловічій лінії став син Петра Миколайовича - Михайло, який тривалий час проживав спочатку у Санкт-Петербурзі, потім у Стокгольмі, перебуваючи на російській дипломатичній службі. 1874 р. він оселився у Венеції, де познайомився з мешканкою м. Вальдано, що біля Віченци, Анною Ченджа Бевілакка, яка 1878 р. стала його дружиною. Діти Михайла Капніста стали першими у новій гілці родоводу італійцями за місцем народження.

Впродовж шести поколінь, які склали до сьогоднішніх днів італійську гілку роду, Капністи обирали головними осідками свого життя та праці Венецію і Віченцу. Їхня діяльність сягає різних галузей економіки, культури й суспільно-політичного життя Італії, зокрема банківської і торговельної справ, військової служби, науки, техніки, медицини, освіти, громадських рухів.

Будучи громадянами Італійської республіки, Капністи досі продовжують підтримувати зв'язки з Україною, виявляючи інтерес до її історії і сьогодення, листуються й зустрічаються з українцями, подорожують до Києва, Полтави та інших місць, де жили і працювали їхні предки.

Читачам пропонується поколінний розпис італійської гілки роду графів Капністів, який вдалося скласти завдяки наявним в родинному архіві документам і матеріалам. До розпису включено шість поколінь, представлених двадцятьма двома особами. Про кожен з них подано біографічні відомості в короткому досьє, що додається. Виклад матеріалу в досьє здійснено згідно нумерації в поколінному розпису.

II. Досьє

1. Петро Миколайович Капніст (1795, Манжелія

- 12.IV.1878, Турин) - граф.

Дружина - Катерина д'Аллонвіль.

Діти: 2. Ізабелла Ольга (1); 3. Марія (1); 4. Михайло (1).

Вступивши до російської армії, П.М. Капніст дослужився до чина полковника гвардії. 1830 р., перебуваючи у Парижі, одружився з Катериною д'Аллонвіль, дочкою французького графа і переїхав в 1834 р. з нею в Україну, в родовий маєток Манжелію. З 1841 р. вони проживали у Венеції. У подальшому в сімейних стосунках стався розрив: Петро Миколайович мешкав окремо від родини, а з 1873 р. переселився до Турина.

2. **Ізабелла Ольга** (? - 7.V.1879) - старша дочка Петра Миколайовича (1).

Чоловік: Аттіліо Токканьї.

3. **Марія** (?-?) - молодша дочка в родині (1).

Чоловік: Луїджі Беллотті Бон.

4. **Михайло** (11.I.1835, Кременчук - 21.V.1908, Вальдано) - син Петра Миколайовича (1).

Дружина: Анна Ченджа Бевілакка.

Діти: 5. Катерина (4);

6. Петро (П'єро) (4).

З 1856 по 1870 р. М.Капніст працював в російському міністерстві закордонних справ у Санкт-Петербурзі. У 1873 р. служив у посольстві Росії в Стокгольмі. Мав нагороди - ордени Вази і св. Станіслава. 1874 р. поселився у Венеції. 4 травня 1878 р. одружився у м. Вальдано з Анною Ченджа Бевілакка. Був завзятим автомобілістом. Загинув в автокатастрофі.

5. **Катерина** (1.IV.1879, Венеція - 26.XII.1942) - дочка Михайла (4).

В 1904-1914 мешкала разом з матір'ю і братом Петром у Вальдано. У червні 1930 прийняла італійське громадянство. Лишилася незаміжньою.

6. **Петро (П'єро)** (11.XI.1881, Венеція - 15.I.1954, Віченца) - син Михайла (4).

Дружина: Анна Б'янкіні.
Діти: 7. Мікеле (6);
8. Елізабетта (6);
9. Паоло (6);
10. Марія Валерія (6);
11. Джованні (6.)

Трудову діяльність П.М. Капніст почав службовцем у банку, з часом став його директором. Працював кілька років у Бразилії. Повернувся в Італію 1920 р., оселився у Венеції. Його дружина Анна Б'янкіні походила з старовинного венеціанського роду.

7. **Мікеле** (6.VIII.1916, Вітторіо-Венето - 10.V.1996, Віченца) - старший син Петра (6).

Дружина: Елеонора Чіліа.
Діти: 12. П'єро (17);
13. Паоло (17);
14. Джованні (17).

У молодості М.Капніст був військовим льотчиком. Брав участь у війні в Лівії, де під час бойового вильоту дістав поранення в плече. Залишивши військову службу, повернувся у Віченцу. Присвятив себе розвиткові культурного рибництва. Знаний в Італії як піонер цієї галузі господарства. У часи Другої світової війни - учасник партизанського руху проти фашистського режиму.

8. **Елізабетта** (12.VI.1920) - старша дочка Петра Михайловича (6).

Чоловік: Умберто Бреганце.

9. **Паоло** (8.X.1921, Падуа - III.1943, Тамбов) - другий син Петра Михайловича (6).

Навчався в університеті за спеціальністю "хімія". Як офіцер запасу альпійських військ був мобілізований в роки Другої світової війни і направлений на німецько-радянський фронт у дивізію "Куненсе" Італійського експедиційного корпусу. В грудні 1942 р. на Дону потрапив у полон. Помер у таборі військовополонених.

10. **Марія Валерія (Мімія)** (12.IX.1923) - молодша дочка Петра (6). Пенсіонерка. Працювала в Асоціації комерсантів, Віченца.

11. **Джованні (Джанні)** (15.X.1925, Венеція) - молодший син Петра (6).

Дружина: Анджола Марколін.

Діти: 15. Анна (11);

16. Франческо (11).

Під час минулої світової війни брав участь в антифашистському русі Опору. Підприємець. Є академіком і віце-президентом Академії кулінарного мистецтва. Автор книг "Веронезька кухня", "Венеціанська кухня" та ін. праць.

12. **П'єро** (7.X.1939, Віченца) - старший син Мікеле (7).

Дружина: Лаура Ловато.

Діти: 17. Альвізе (12);

18. Енріко (12).

За освітою біолог. Професор. Викладав природознавство, хімію та географію в педагогічному та технічно-аграрному інститутах. Вийшовши на пенсію, зайнявся туризмом. Автор публікацій в журналі "Il sampreggio italiano" ("Італійський табір"). Активіст партії зелених.

13. **Паола** (8.V.1946, Віченца) - дочка Мікеле (7).

14. **Джованні** (13.VI.1948, Віченца) - молодший син Мікеле (7).

Дружина: Марина Нардіні.

Діти: 19. Лавінія (14);

20. Мікеле (14).

21. Грегоріо (14);

Має медичну освіту. За фахом гематолог. Працює у венеціанському госпіталі св. Джованні і Паоло. 1998 р. разом з дружиною подорожував по Україні, відвідав Київ, Полтаву, Миргород, Велику Обухівку (родинний масток Капністів), де знайомився з пам'ятними місцями життя і діяльності української гілки

свого роду.

15. **Анна** (1.VIII.1952, Віченца) - дочка Джованні (11).

Чоловік: Джорджо Дольчетта.

16. **Франческо** (19.VIII.1955, Віченца) - син Джованні (11).

Дружина: Джованна Оріолес.

Діти: 22. Федеріко (16).

Є фахівцем з питань торгівлі та маркетингу.

17. **Альвізе** (4.IX.1969, Віченца) - старший син П'єро (12).

За фахом інженер.

18. **Енріко** (28.I.1971, Віченца) - молодший син П'єро (12).

Ювелір.

19. **Лавінія** (28.II.1979, Віченца) - дочка Джованні (14).

20. **Мікеле** (11.II.1982, Віченца) - старший син Джованні (14).

Школяр.

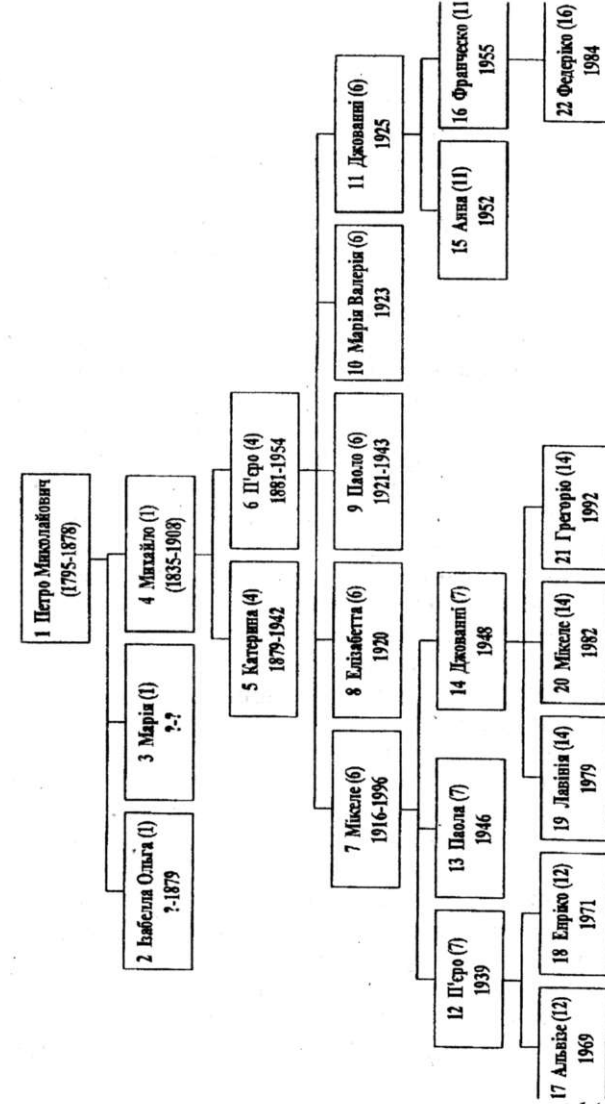
21. **Грегоріо** (10.IX.1992, Віченца) - молодший син Джованні (14).

Школяр.

22. **Федеріко** (7.VIII.1984, Віченца) - син Франческо (16).

Школяр.

Італійська гілка родоводу Капіністів
(чоловіча нисхідна)

Олексій Ясь

ГЕНЕАЛОГІЧНА ІДЕЯ В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ І МЕТОДОЛОГІЇ О.П.ОГЛОБЛИНА

Серед численних проблем історіографічного дослідження чільне місце посідає проблема реконструкції наукових інтересів та зацікавлень вченого, основних напрямів його діяльності на терені окремих галузей та дисциплін історичної науки. Такий тип дослідницької проблематики остаточно сформувався у добу наукової історіографії й на сьогодні став традиційним атрибутом для досліджень, які присвячені історіографічній спадщині певного історика. Склалася й традиційна ієрархія проблем, яка притаманна для досліджень такого типу з доволі стереотипною фіксацією висновків та апробованих підходів: визначення періодів з домінуванням певної дослідницької проблематики, хронологія поширення наукових зацікавлень на нові сфери, окреслення провідних напрямків творчості, характеристика наукового доробку з порівняльним аналізом галузевої належності праць дослідника, з'ясування його кількісних та якісних параметрів з обсягу окремої дисципліни або галузі тощо. Водночас, поза увагою дослідників залишався й залишається маловивчений і величезний пласт проблем пов'язаних з формуванням наукової методології істориків, їх творчої лабораторії (техніки та методики дослідницької праці), зокрема проблема міжгалузевих, міждисциплінарних впливів на наукову творчість, формування та еволюцію історичних концепцій, підходів і гіпотез, побудову загальної структури, архітекτονіки, системи позитивної та негативної аргументації в історич-

них студіях, вибору відповідного типу викладу матеріалу та ряд інших важливих аспектів. Розробка означеного кола проблем набуває особливої ваги при опрацюванні історіографічної спадщини визначних вчених із значним терміном наукової діяльності та широким колом дослідницьких інтересів, студії яких спричинилися, як до висунення нових ідей, гіпотез і концепцій, так й до формування специфічних рис творчості та методології цілої генерації дослідників. До таких вчених безперечно належить й відомий український історик Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992). Навіть звичайний перелік формальних ознак наукової спадщини цього вченого (кількість праць, проблемно-тематичний спектр, хронологічні межі) дає беззастережні підстави для її пильного вивчення та опрацювання¹.

З генеалогією - "історією родів" пов'язані не тільки перші ще аматорські студії молодого Оглоблина, що ввели її до кола наукових інтересів майбутнього вченого, а й нерозривний зв'язок з соціокультурним середовищем, в якому минули його дитячі та юнацькі роки. "Коли я замислююся над тим, яка галузь історичної науки була мені найближча інтимно - своя, сміло відповідаю - генеалогія! Тільки тут, у цій чарівній сфері родословних дерев, я почував себе як дитина в казковому зачарованому лісі", - згадував історик². Про виключну увагу Оглоблина до історії свого роду свідчить й нещодавно опублікований автобіографічний нарис вченого³ та ряд генеалогічних і біографічних матеріалів, які використав проф. Л.Винар у своїх студіях присвячених видатному досліднику⁴. З часом перші зацікавлення власним родоводом трансформувалися у розгалужене коло наукових інтересів, які у 1964 р. О.Оглоблин окреслив п'ятьма напрямками: "1. Генеалогія шляхетських, старшинських, козацьких і патриціанських фамілій Лівобережної України XVII-XVIII стол.; особливу

увагу звертав я на ті фамілії на літери Т-Я, що мали ввійти до 5-го тому Родословника В.Л.Модзалевського, який не побачив світу; 2. Генеалогія українських гетьманських родів (зокрема нащадків гетьмана Петра Дорошенка й наказного гетьмана Павла Полуботка); 3. Генеалогія кількох визначних культурних і політичних діячів українського походження (Микола Гоголь, Максим Рильський, Дмитро Дорошенко, Олександр Шульгин, Косачі, Туманські, Ханенки, Драгомирови та інші); 4. Збирання матеріалів до монографії про рід Лашкевичів, моїх предків по матері; 5. Методологічні та історіографічні проблеми української генеалогії; та інші теми⁵. Методологічним та теоретичним проблемам національної генеалогії О.П.Оглоблин присвятив й кілька своїх розвідок, які були видруковані у наукових часописах та виданнях на еміграції⁶. Помітне місце у науковій спадщині історика займають й статті про видатних українських істориків та генеалогів Вадима Модзалевського⁷ та Олександра Лазаревського⁸. Історико-генеалогічні праці вченого, зокрема його науковий авторитет, спричинилися й до науково-організаційної діяльності Олександра Петровича на терені спеціальних історичних дисциплін. У 1947 р. Оглоблин став керівником відділу генеалогії Українського науково-дослідного інституту Родознавства та Знаменознавства⁹, а у 1963 р. він очолив щойно засноване Українське генеалогічне і геральдичне товариство (УГГТ)¹⁰.

Численні історико-генеалогічні та історико-біографічні студії спонукали автора й до роздумів щодо місця та ролі генеалогії в історичній науці, зокрема стосовно проблеми "взаємин генеалогії та історії". "Я прийшов до висновку, - відзначав Олександр Петрович у своїй науковій автобіографії, - що неточно вважати генеалогію лише за допоміжну історичну науку. Ні, це окрема, самостійна історична

дослідку, свою специфічну методологію і свої, окремі від історії перспективи та можливості дальшого наукового розвитку. Це не тільки наука про походження і розвиток родів, але кінець-кінцем наука про історичну людину, homo historicus¹¹. Такий підхід логічно підводив історика до використання результатів своїх історико-генеалогічних студій та відповідної фахової методології для інтерпретації провідних факторів історичного процесу: "Якщо історія, як я глибоко переконаний, твориться не "героями", не народами, а *генераціями* (виділення О.Оглоблина. - О.Я.) - в широкому, історичному розумінні цього слова, й, кінець-кінцем людьми, чи людиною (homo historicus), то історик повинен повсякчас бачити й розуміти цю тяглість генерацій в процесі їх історіотворчої праці"¹². Поряд з "історичною людиною", в системі наукових поглядів дослідника важливе місце займала й історико-географічна територія, як один з головних чинників історичного процесу. Саме проблема "формування українського територіального масиву" висувалася автором на перше місце при розгляді найважливіших проблем української історії¹³. Узагальнену інтерпретацію провідної ідеї наукової творчості Оглоблина, подає у своїй розвідці проф. Л.Винар, який вкладає її у тріаду-"землярід-людина"¹⁴. Практичне застосування ідеї "тяглості генерацій"(генеалогічної ідеї) знаходимо у багатьох працях вченого, зокрема в англійському історіографічному огляді "Ukrainian Historiography 1917-1956", в якому він виділив чотири генерації істориків-емігрантів у ретроспективі 20-50-х років ХХ ст.¹⁵

Реконструкція Оглоблина 1957 р. побудована на засадах особистого зв'язку між істориками різних генерацій за принципом "вчитель-учень" з виключною увагою до місця фахової підготовки та початку наукової кар'єри кожного вченого. Родовід істори-

наукової кар'єри кожного вченого. Родовід істориків на еміграції вчений розпочинає з В.Липинського, Д.Дорошенка та ряду інших дослідників (В.Біднов, Р.Лашенко, О.Лотоцький, В.Прокопович, С.Шелухін, А.Яковлів та ін.), які "посіли своє місце в українській історіографії до 1917 р."¹⁶ Представники другої генерації (І.Борщак, В.Заїкин, Б.Крупницький, С.Наріжний, Д.Оляничин та ін.), за схемою автора, одержали історичну освіту та започаткували свої наукові студії здебільшого за кордоном. Деякі з них були студентами Д.Дорошенка, В.Липинського та інших істориків першої генерації. Третя генерація дослідників (Михайло Антонович, І.Лоцький та ін.) з'явилася в українській історіографії 30-х років. Її представники належали до числа наймолодших студентів вчених першої генерації. Майже всі вони закінчили Український вільний університет, Варшавський університет або Український науковий інститут у Берліні. Нарешті четверта генерація українських істориків-емігрантів з'явилася на науковій авансцені після Другої світової війни. Окрім особистого зв'язку між істориками, місця фахової підготовки та початку вченої кар'єри, проф. Оглоблин розглядає характерні риси наукових студій кожної генерації, зокрема їх спрямованість, пріоритетні напрями досліджень, джерельну базу, ставлення до європейської науки тощо. На думку Оглоблина, перша генерація відзначалася, насамперед, в частині написання синтетичних студій з української історії та історіографії, популяризаторських праць і досліджень у галузі політичної історії XVII-XVIII ст., історії права та церкви, які сприяли "формуванню державницької концепції українського історичного процесу"¹⁷. Натомість історики-емігранти другої генерації спиралися в своїх студіях з української історії на західноєвропейські джерела. "Специфічною ознакою цієї генерації вчених був безпосередній

зв'язок з західноєвропейською історичною наукою та інтенсивне використання західноєвропейських документальних джерел у студіях з української історії, які заклали важливу основу для подальшого розвитку української історіографії", - зазначав історик¹⁸. Аналізуючи науковий доробок третьої генерації, Оглоблин, відзначав з одного боку схильність до "історичного синтезу", з іншого - виразний вплив західноєвропейських політичних ідей 20-30-х років. Щодо їхніх узагальнюючих студій, то вони, на його думку, "були можливо передчасними та почасти схильними до публіцистики"¹⁹. Четверта генерація істориків за схемою Оглоблина складалася з науковців, які не завершили власні студії через воєнне лихоліття та молодих дослідників, що одержали освіту впродовж 40-х років²⁰. Вони опрацьовували княжу і козацьку добу, історію права, церкви та новітню історію, яку на Заході іменували *Modern History**. Принагідно відзначимо, що традиційний проміжок часу (10-15 років), які дослідник відводить в своїй реконструкції для істориків першої-третьої генерацій, для четвертої збільшується до 20 років. Слід підкреслити, що принцип особистого зв'язку "вчитель-учень-учні" використано і Н.Полонською-Василенко, в її таблиці "Школа істориків України В.Антоновича"²¹. Щодо реконструкції Оглоблина, то хоча принцип особистого зв'язку використовується як провідний, але не виокремлюється з-поміж інших. Натомість він пов'язаний з низкою інших чинників (фахова підготовка, характер студій, основна проблематика, умови дослідницької праці), сукупність яких утворює основні засади реконструкції.

В своїх розвідках Оглоблин прагнув з'ясувати ідейні витоки історичних поглядів визначних укра-

* Сучасна історія (англ.)

їнських істориків, приділяючи виключну увагу їхньому походженню як у конкретного вченого, так і в науці взагалі, розглядаючи їх в контексті певної генерації та її інтелектуальних та соціокультурних традицій. Зокрема, в статті присвяченій М.Грушевському і проблемам українського національного відродження історик зазначав: "...ідея народництва походить, головню, від Костомарова (яким так цікавився Грушевський), менше від Драгоманова (хоч Грушевському найбільш хотілося пов'язати свою ідейну генеалогію саме з ним) і найменше, як це не дивно від учителя Грушевського - Антоновича"²². Варто відзначити, й самоідентифікацію історика щодо своєї приналежності до генерації дослідників 20-х років, а відтак витлумачення та інтерпретацію власного доробку у загальному руслі українського наукового процесу ХХ ст.²³

Характеристичною рисою ряду праць Оглоблина виступає широка, багатоступенева реконструкція соціокультурного середовища життя та діяльності історичних особистостей (родинного походження та зв'язків, самосвідомості представників різних верств і прошарків населення, мотивації їх соціальної поведінки, культурних та інтелектуальних традицій певної епохи, регіональних особливостей), яка найповніше виявилася у серії історико-біографічних та історико-генеалогічних студій Оглоблина зібраних в "Людах Старої України"²⁴. Методологічний підхід історика, використаний у цій збірці: 1/ значно розширює предметну область і загальну ієрархію проблем дослідження, зокрема спектр можливостей дослідника щодо висування та обґрунтування оригінальних підходів до розв'язання проблем, гіпотез та емпіричних узагальнень; 2/ дозволяє успішно перейти від наративної розповіді до проблемного викладу; 3/ чітко окреслює структуру роботи та принципи її побудови; 4/ вводить до системи

аргументації історика багатий біографічний та генеалогічний матеріал. Приклади блискучого використання Оглоблиним "методологічного інструментарію", запозиченого з історико-генеалогічних студій, сподибуємо в його численних працях. Вони виявилися у спростуванні відомого історіографічного стереотипу про "антипанське оточення" Т.Шевченка, зокрема у відтворенні його зв'язків з представниками української аристократії²⁵, дослідженні особливостей формування світогляду Юрія Нарбута²⁶, висуненні та обґрунтуванні гіпотези про існування новгород-сіверського гуртка українських автономістів наприкінці ХVІІІ ст.²⁷, ідентифікації виконавця Берлінської місії 1791 р. та відхиленні гіпотези Вільяма Еджертона²⁸, в його численних студіях присвячених "Історії русів" та її гіпотетичному автору²⁹. Відзначимо, що встановлення авторства цієї визначної пам'ятки української політичної та історичної думки вчений пов'язував з вивченням "Новгородсіверського культурного оточення кінця ХVІІ-І-початку ХІХ ст."³⁰ Як зазначала Н.Полонська-Василенко генеалогічні зацікавлення Оглоблина дозволили йому краще зрозуміти поведінку та ментальність різних верств українського населення³¹.

Вказані особливості історичної методології Олександра Петровича позначилися й на інших аспектах його наукової творчості, зокрема при публікації епістолярної спадщини представників старого українського консерватизму кінця ХІХ-початку ХХ ст. - епігонів малоросійського дворянства³² та у студії присвяченій Опанасу Лобисевичу. Виразною рисою останньої праці історика є широке застосування біографічних та генеалогічних відомостей у науково-довідковому апараті дослідження³³, що засвідчує різнобічний вплив генеалогії на творчий доробок вченого.

Таким чином, навіть побіжний огляд найважливі-

ших аспектів історіографічної спадщини О.П.Оглоблина дозволяє дійти висновку про значний вплив генеалогії, як окремої наукової дисципліни, на творчість вченого, що виявилось: 1/ у системі його наукових поглядів, зокрема в інтерпретації рушійних чинників історичного процесу; 2/ у методологічному інструментарії, застосованому у власне історичних дослідженнях; 3/ у використанні генеалогічного (генетичного) підходу для відтворення наукового процесу у національній історіографії, тобто запозичення та адаптація методів історико-генеалогічних досліджень для інших наукових галузей, зокрема для історіографічних студій.

Щодо схильності О.Оглоблина та інших українських істориків-емігрантів до генетичних методів дослідження, то останні стають зрозумілими, коли взяти до уваги проблему реконструкції безперервності історичного процесу, яка поєднувалася з проблемою переємності наукових традицій національної історіографії. Обидва процеси, як процес історичного розвитку, так і науковий процес дослідження минувшини, зазнавали руйнівних впливів упродовж XIX-XX ст., що призводило до численних деформацій, спотворень та метаморфоз. Відтак однією з найважливіших проблем української еміграції була проблема збереження власної самобутності в іноетнічному соціокультурному середовищі, зокрема культурних, наукових зв'язків з Батьківщиною, національних традицій. Для наукової еміграції означені проблеми мали певну специфіку, обумовлену як практично-утилітарними потребами організації виробництва наукової продукції, так і необхідності фіксації свого зв'язку з національною наукою, або принаймні з певною частиною її інтелектуальної спадщини. Вони виступали як необхідні передумови функціонування еміграційної науки та збереження її національного змісту впродовж кількох генера-

в українській зарубіжній історіографії. Вона справила значний вплив на вибір методології історичних досліджень, зокрема для відтворення та реконструкції інтелектуального зв'язку між різними генераціями українських істориків³⁴.

Сподіваємося, що новітні праці, присвячені науковій спадщині видатного українського історика, сприятимуть опрацюванню та вивченню не тільки його життєвого і творчого шляху, друкованих і неопублікованих праць, а й історичної методології вченого, яка й нині становить значний інтерес для дослідників з різних галузей та дисциплін національної науки.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Винар Л. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920-1975) //Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина /Відп. ред. В.Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С.93-123 (635 позицій +59 праць у рукопису); його ж. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина //Укр. історик. 1970. N 1/3. С.5-32.

² Оглоблин О. Рід: (публікація Л.Винара) //Укр. історик, 1994. Т.31. N 1/4. С.135.

³ Його ж. Про мій рід: (публікація Л.Винара) //Укр. історик. 1995. Т.32. N 1/4. С.204-208.

⁴ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992): Короткий біографічний нарис //Укр. історик. 1993. Т.30. N 1/4. С.13-14.

⁵ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика //Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина /Відп. ред. В.Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С.53 (примітка 1).

⁶ Його ж. Українська генеалогія та її значення для історичної науки: (Конспект) //Бюлетень УВАН (Авгсбург). 1947. N 11/12. С.21-22; його ж. Українська генеалогія та її значення для історичної науки //Записки Чину Святого Василя Великого(Рим). 1960. Т.3. Вип.3/4. С.321-347. Ці праці лишилися для нас неприступними.

- 7 Його ж. Микола Василенко й Вадим Модзалевський: (За неопублікованими матеріалами) //Укр. історик. 1966. N 3/4. С.5-25.
- 8 Його ж. Олександр Лазаревський (1834-1902) і українське родознавство //Рід та Знамено (Франкфурт). 1947. N 4. С.20-24.
- 9 Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин: (Життя й діяльність) //Укр. історик. 1989. N 4. С.41; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992): Короткий біографічний нарис //Укр. історик. 1993. Т.30. N 1/4. С.40.
- 10 Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика //Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина /Відп. ред. В.Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С.24.
- 11 Там само. С.24.
- 12 Там само. С.50.
- 13 Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття: (до 1917 року). Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. С.7-9.
- 14 Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина //Укр. історик. 1970. N 1/3. С.31.
- 15 Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917-1956: Translated by R.Olesnytsky //The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1957. Vol.5/6. N 4(18), 1/2(19/20). P.402-403, 424, 430.
- 16 Ohloblyn O. Op.cit. P.402.
- 17 Ohloblyn O. Op.cit. P.403.
- 18 Ohloblyn O. Op.cit. P.415.
- 19 Ohloblyn O. Op.cit. P.424.
- 20 Ohloblyn O. Op.cit. P.430.
- 21 Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України //Історія України: У 2 т. /Вступн. ст. В.Ульяновського. 4-е вид., репринт. К., 1995. Т.1. С.32-34.
- 22 Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження //Укр. історик (Денвер). 1964. N 2/3. С.3.
- 23 "Моє властиве місце - це українська історіографія 1920-х років. Це була моя наукова генерація" (Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика //Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина /Відп. ред.

- В.Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С.21.).
- 24 Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. С.328.
- 25 Його ж. Проблема українських зв'язків Т.Шевченка //Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали /За ред. Л.Винара. Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. С.64-79.
- 26 Його ж. Нарбут - мазепинець: Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута //Арка (Мюнхен). 1948. N 2. С.9-11.
- 27 Ohloblyn O. Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P.A.Rumyantsev-Zadunaysky //The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1958. Vol.6. № 3/4(21/22). P.1313-1326.
- 28 Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року: Історіографія і методологія питання: (З приводу нової "теорії" проф. Вільяма Еджертона) //Укр. історик. 1974. N 1/3. С.85-103.
- 29 Його ж. "История Русов" (До століття видання 1846-1946): (Конспект) //Бюлетень УВАН (Авгсбург). 1947. N 11/12. С.30-31; Його ж. До питання про автора Історії Русов //Україна (Париж). 1949. N 2. С.71-75; Його ж. Перша друкована звістка про Історію Русов //Наша культура (Вінніпег). 1951. N 2. С.28-35; Його ж. Вступна стаття // Історія Русів /Ред., вступ. ст. О.Оглоблина; пер. В.Давиденка. Нью-Йорк, 1956. С.V-XXIX; Його ж. Списки Історії Русів //Наук. зб. УВУ: Ювілейне видання. Мюнхен, 1956. Т.6. С.167-180.
- 30 Його ж. До питання про автора "Истории русов" /Відп. ред. В.А.Смолій; Упоряд. І.В.Верба, О.І.Путро; Вступн. ст. В.А.Смолій, О.І.Путро, І.В.Верба. К., 1998. С.137.
- 31 Полонська-Василенко Н.Д. Проф. О.П.Оглоблин //Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). 1955. N 5. С.25-29.
- 32 Його ж. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) //Україна (Париж). 1952. N 7. С.556-569; N 8. С.658-676.
- 33 Див. наприклад: Його ж. Опанас Лобисевич, 1732-1805. Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. С.46-49 (примітки 89-93).
- 34 Див.: Чубатий М. Українська історична наука: Її

розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971. С.7-19; Горак С. Вклад НТШ в українську історіографію: (нарис і коментарі) //ЗНТШ: Доповіді ювіл. нац. конгресу для відзначення сторіччя НТШ: Секція історії України і Іст.-філ. секція. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976. С.8-9. Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України; //Історія України /4-е, репринт. вид.: У 2 т. К., 1995. Т.1. С.32-34.

СФРАГІСТИКА

Віталій Перкун

**ОСОБЛИВОСТІ ЕМБЛЕМАТИЧНОГО РЯДУ
ТА ЛЕГЕНД ПЕЧАТОК ПАРАФІЯЛЬНИХ
КОСТЬОЛІВ ЛУЦЬКО-ЖИТОМИРСЬКОЇ ТА
КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ДІЄЦЕЗІЙ (1800-1916 рр.)**

Увібравши в себе зразки християнської іконографії, елементи родової та церковної геральдики, печатки релігійних інститутів та духівництва постають перед нами своєрідними колоритними історико-мистецькими пам'ятками.

Цей, особливого типу, сфрагістичний матеріал володіє величезним джерельним потенціалом.

Спеціальні методи дослідження церковних печаток допомагають відкрити цікаві сторінки міжконфесійних стосунків, взаємин держави та церкви. Разом із тим, вони виразно ілюструють ієрархічну драбину духівництва, візуально передають ім'я патрона або ж титул храму чи монастиря. Набуті результати слугуватимуть поглибленню наших знань з генеалогії, родової геральдики, з'ясуванню періодів діяльності церковних закладів.

Такий, далеко неповний перелік інформаційних можливостей печаток означеного типу, їх багатогранність як історичного джерела, зумовили впродовж останніх років зростання зацікавлення та активізацію студій з церковної сігілографії. Опубліковані у 90-х рр. ХХ ст. наукові праці стосуються переважно печаток греко¹ та римо-католицької, меншою мірою православної конфесій².

Вивченню перших присвячені розвідки Левка Довгана, Ірини Скочиляс, Ірини Назар. У них висвітлюються питання образного наповнення, змісту легенд

печаток уніатських храмів та духівництва Східної Галичини, їх застосування у діловодстві парафіяльних урядів протягом кінця XVIII - початок XX ст.

Костьольна сфрагістика в українській історіографії тривалий час перебувала поза науковим інтересом фахівців. Щойно новітній час приніс зрушення у даному напрямку. Серед наших попередників, які побіжно торкались цих проблем згадаємо О.В.Маркевича³, Т.Гошко⁴. З костьольної геральдики відомі публікації З.Служинської⁵, Г.Осетрової⁶. Печатки римокатолицького духівництва знайшли відображення у каталозі колекцій документів Київської археографічної комісії 1369-1899 рр., упорядкованого Я.Дашкевичем та ін.⁷

У попередніх публікаціях автором проаналізовано написи та зображення на печатках римокатолицьких костьолів, монастирів і духівництва Кам'янець-Подільської та Луцько-Житомирської дієцезій XIX - поч. XX століття⁸.

Малодослідженість даної проблеми і водночас наявність значного джерелознавчого потенціалу сфрагістичних пам'яток римокатолицької конфесії окреслили предмет нашого дослідження печатки парафіяльних костьолів, які розглядаємо в межах Кам'янець-Подільської та Луцько-Житомирської дієцезій XIX - поч. XX ст. Одним із головних завдань статті є прослідкування особливостей легенд та графічного ряду сфрагісів.

Римокатолицька сфрагістика України залишила нам багату джерельну спадщину. Серед комплексу архівних джерел насамперед слід назвати копії та екстракти метричних книг, листування між духівництвом, сповідні списки парафіян, книги передшлюбних іспитів, посвідчення про дозвіл на шлюб. Окремо слід виділити таке універсальне історичне джерело, як візити костьолів та монастирів. У деяких із них занотовані відомості про печатки, які є у розпорядженні цер-

ковного уряду⁹. Як правило, такий документ скріплює печатка, що належить особі, яка здійснювала ревізію церковного маєтку.

Важливу інформацію, що стосується регулювання та встановлення форм печаток містять укази церковних урядів (зокрема, консисторій, колегій), правила та обов'язки духівництва¹⁰.

З опублікованих джерел слід виділити літургійні календарі та індекси¹¹. Це свого роду короткі відомості про костьол: час його заснування, ім'я фундаторів, настоятелів, титулу храму, наявність каплиць, філій. Дані матеріали дають можливість співставляти печаткове зображення із титулом костьолу.

Деяку інформацію можемо також знайти у археографічних збірках¹².

Не менш цінним джерелом для дослідження малюнків на печатках є емблеми на медалях або строях духівництва, на фасадах та порталах храмів і монастирів, на епітафіях та образах.

У цьому ракурсі джерелознавчу вартість мають сюжети Старого та Нового Заповіту, які брались за основу графічних композицій на печатках.

Нами опрацьовано 151 печатка шістнадцяти деканатів* Кам'янецької та Луцько-Житомирської дієцезії. Усі вони - прикладні. За матеріалом поділяються на сажеві (XIX, зрідка поч. XX ст.), сургучеві (XIX ст.), чорнильні та з фарби (остання третина XIX - XX ст.). Мають овальну та округлу форму. Розміри перших коливаються від 21x25 до 41x50 мм, інших - від 23 до 46 мм.

Як правило, печатки скріплюють документи у кінці тексту та відіграють підтверджувальну роль. Найчастіше вони зустрічаються у метричних копіях та

* Деканат - церковно-адміністративна одиниця, яка об'єднує певну кількість парафій.

екстрактах, у листуванні духівництва, у сповідних списках прихожан, книгах передшлюбних іспитів. Непоодинокими є випадки, коли печатки костьолів знаходяться на зворотній стороні конвертів. У даній ситуації сфрагиси застосовуються для гарантування конфіденційності та цілісності кореспонденції.

Печатки, зазвичай, складаються з двох основних частин: 1) напису належності (легенди) та 2) зображення.*

У переважній більшості написи виконані латинською, значно менше російською та польською мовами. Вони, як правило, мають траційну форму, складаються з трьох-чотирьох слів: SIGILLUM (печатка) ECCLESIAE (костьолу) PAROCHIALIS (парафіяльного), а далі - назва парафії. Третє слово іноді випускається. Трапляються і видозміни, наприклад, вказується конфесійна ознака: "ROMANO CATHOLICAE" (римо-католицького), орден, якому належить храм: "PP (PATRORUM) CAPUCINO" (отців капуцинів), титул, під яким освячено костьол: "PIECZEC KOŃCІOLA PARAFIALNEGO FASTOVSKIEGO PODWYDZCZENIA ŃWIETEGO KRZYŃA (печатка костьолу парафіяльного Фастівського Піднесення святого Хреста); "ПЕЧАТЬ Р.[ИМО] К.[АТОЛИЧЕСКАГО] БРАИЛОВСКАГО ПРИХОДА] СВ.[ЯТОЙ] ТРОИЦЫ" (печатка римо-католицької Браїлівської парафії святої Трійці). На двох печатках Немирівського та одній Звенигородського костьолу фіксуємо своєрідні легенди: "TITULUS ECCLESIAE NIEMIROVIENSIS" (титул[?] костьолу Немирівського), та "S[ANCTUS] FELIX IN SIGILLO ECCLE-

* На печатці Розважівського костьолу (Радомиський деканат; 1835, 1837-38, 1840, 1844-46 pp.) легенда відсутня.

SI[AE] ZVINOGRODENSIS" (Святий Фелікс на печатці костьолу Звенигородського).

Легенди російською мовою за змістом не вирізняються від латинського відповідника. Наприклад: "ПЕЧАТЬ КУНЯНСКОГО Р.[ИМСКО] К.[АТОЛИЧЕСКАГО] ПРИХОДСКАГО КОСТЕЛА" (печатка Кунянського римо-католицького парафіяльного костьолу); "ПЕЧАТЬ ЧЕЧЕЛЬНИЦКОЙ РИМ.[СКО] КАТ.[ОЛИЧЕСКОЙ] ПРИХОД:[СКОЙ] ЦЕРКВИ" (печатка Чечельницької римо-католицької парафіяльної церкви); "БАРСКОГО РЫМ:[СКО] КАТОЛИ:[ЧЕСКАГО] ПРИХОДА" (Барської римо-католицької парафії).

Не складають виняток й легенди, виконані польською мовою: "PIECZEC KOŃCІOLA PARAFIALNEGO WINNICKIEGO" (печатка костьолу парафіяльного Вінницького). Трапляються написи з двох слів: "KOŃCІOLA WACHNOWSKIEGO" (костьолу Вахнівського).

Літери переважно прописні (зрідка рядкові), каліграфічні, пропорційні. Інколи у написах рядкові літери чергуються з прописними. Висота коливається в межах 1.5 - 4 мм, ширина 0.2 - 4мм. Легенди, зазвичай, беруть початок у верхній частині печатки, читаються по колу справа на ліво. Зустрічаються випадки, коли вони розпочинаються з нижньої частини. Трапляються написи, які виконані в декілька рядків. Досить часто у легендах мають місце розділові знаки: хрестики різних форм, крапки, двокрапки, ромби. У слові ECCLESIAE нерідко заміником двох останніх літер виступає знак, що схожий на українську рядкову "я". Доповнюють легенду концентричні кола або ж розарій*, які її облямовують (хоча у значній частині печаток вони відсутні). Як естетичний елемент зрідка довкола зображення має місце рослинний орнамент.

* Розарій (лат. rosarium - вінок з троянд), тут: чотки, з допомогою яких рахують молитви.

Для раціонального розміщення тексту, пристосовуючи його до поля печатки, використовують штучні скорочення, т.зв. суспенсії*, сиглі**, контракції*** та лігатури****. Наведемо приклади. У латинських легендах слово SIGILLUM має наступні форми скорочень: SIGILL[UM], SIGIL[LUM], SIGIL[L]UM, SIG[ILLUM]. Для слова ECCLESIAE найбільш характерним є відкидання двох-чотирьох останніх літер. Подибуємо також інші форми скорочень, зокрема, коли одночасно застосовується їх декілька видів: EC[C]LES[IAE], EC[C]LES[IAE], ECC[LESIAE], ECCLES[IA]E, E ECC[LESIAE]ією з поширених форм скорочень для слова PAROCHIALIS є: PAROCH[IALIS]. Серед інших варіантів виділимо наступні: PAROC[HALIS], PAROCH[ALIS], PARO[C]HIAL[IS], PAR[OCHIALIS], PAROCHIA[LIS], PAROCHI[ALIS].

У російськомовних написах слово ПЕЧАТЬ скорочується до перших трьох літер. Форм суспенсій у словосполученні РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКАГО є декілька: РИМ[СКО] КАТ[ОЛИЧЕСКАГО], Р[ИМСКО] К[АТОЛИЧЕСКАГО], РИМ[СКО] КАТОЛИ[ЧЕСКАГО], РИМ[СКО] КАТОЛ[ИЧЕСКАГО].

У польськомовних легендах скорочення зустрічаються зрідка, серед яких маємо наступні: KOsC[I]OL[A], SW[IE]TE]GO.

Особливу увагу привертають до себе малюнки печаток, в основі яких, здебільшого, лежать релігійні сюжети. Ще з часів середньовіччя зображення виконувало роль посередника між Словом Божим та віруючими. У підсумку останні мали можливість досягти основи християнської релігії краще за малюнком, аніж за проповідями та Святим Письмом¹³ Так і печаткове рішення, яке перекликалось, як правило з іко-

* Суспенсії - відкидання кінця слова.

** Сиглі - скорочення слова до початкової літери.

*** Контракції - пропуски літер.

**** Лігатури - поєднання двох літер в одну.

нографією патрона, або ж титулом храму більше, аніж сфрагістичний напис, інформувало про історію костюлу та його фундатора.

Окрему підгрупу даного типу графічних композицій складають христологічні, теологічні, предметні символи. Наприклад: "Всевидяче Око" (теологічний), "Хрест" (христологічний), "Келих" (предметний), "Голуб" (зооморфічний).

Осібнo стоять печатки, на яких викарбувано двоголового орла.

Найчисельнішу групу представляють печатки із постатями святих - патронів костюлів: Діви Марії, св. Йосипа, св. Івона, св. Антонія Падуанського, св. Архангела Михаїла, св. Іоана Непомука, св. Матвія, св. Людовіка, св. Францішка Ксаверія, св. Миколая, св. Войцеха, св. Станіслава та ін.

Проте найбільш популярним з-поміж усіх є портрет Діви Марії. У музиці, живописі, літературі вона є уособленням всього прекрасного та шляхетного. Матір Божу залишилась втіленням найнеосяжнішого серед усіх чудес Біблії - таємниці Непорочного Зачаття. У найвеличніших соборах образ Марії знаходиться на полотнах, вітражах, у бронзі, мраморі, камені. Поклоніння перед нею не знає часових, класових чи національних кордонів¹⁴.

Вперше у християнській літературі про Богородицю згадується в II-й половині I ст. н. е. у новозаповітній книзі "Одкровення Іоана Богослова" (глава 12). Тут вона відтворена жінкою, оповитою сонцем, у вінку з дванадцяти зірок та з півмісяцем у підніжжі.

Художнє рішення Матері Божої остаточно сформувалось у V ст. У 431 році на Третньому Вселенському Єфеському Соборі Діву Марію проголошено Богородицею¹⁵. Величні картини Матері Божої та її Сина вперше поширюються на Заході у VII ст. За основу обирались візантійські зразки. У XII та XIII ст. поклоніння Марії на стільки поширилося, що ця епоха на-

зивалася епохою культу Діви Марії¹⁶. Теми про її життя можна зустріти у наступних релігійних сценах: "Іоаким та Анна", "Народження Діви Марії", "Введення у храм", "Виховання Діви Марії", "Благовіщення", "Навідання Діви Марії до св. Єлисавети", "Смерть Діви Марії", "Успіння", "Коронування Діви Марії", "Діва Марія Скорботна" (Сім Скорбот Діви Марії), "Діва Марія ховає обездолених під плащем", "Непорочне Зачаття Найсвятішої Панни Марії", "Діва Марія та Одноріг", "Діва Марія годує Немовля", "Діва Марія на троні з Немовлям", "Діва Марія з руками складеними у молитві", "Діва Марія з Немовлям та Книгою", "Діва Марія Розарія".

Вище наведені іконографічні сюжети знаходять своє місце і на костюольних печатках. Найбільш популярною є композиція "Непорочного Зачаття". Власне цей термін застосовується не до Зачаття Христа в утробі Марії, а до Зачаття Марії в утробі її Матері - Анни. Оскільки Марія, згідно цієї доктрини, була обрана судиною втілення Христа, то сама повинна бути Непорочною. Ця тема досить пізно з'явилася у мистецтві. Пояснення цьому знаходиться у труднощах художньої передачі даного абстрактного малюнку. Широко звертатись до нього почали щойно у XVI ст. Як от: Діва Марія стоїть перед постаттю Бога-Отця у небі, а поруч (задля підкреслення дискусійності проблеми) зображені доктори Церкви.

У XVII ст. з'являється новий тип графічного оформлення біблійного сюжету "Непорочного Зачаття". В основу було покладено образ вагітної дівки, обрамленої сонцем, з місяцем у підніжжі та вінком з дванадцяти зірок на голові.

Ця форма обгрунтована іспанським художником Ф. Пачеко. Він вважав, що Діва Марія повинна відтворюватись молодою жінкою (12-13 р.) у блакитному плащі, окутана білою мантією. Руки складені на грудях або в молитовній поставі. У підніжжі півмісяць, ріжками обернений до низу. Навколо талії - францисканський

пояс з трьома вузлами¹⁷.

Порівнюючи наведені варіанти передачі образу "Непорочного Зачаття" із представленими на досліджуваному сфрагістичному матеріалі (його образ подибуємо на печатках таких костюольів: Копіївського, Брацлавського деканату, 1873, 1878-80, 1906 рр.; Снітківського, Могилівського деканату, I в*. - 1833, 1840, 1857 рр., II в.: 1873-75, 1877-79 рр., III в.: 1905 рр.; Макарівського, Києво-Васильківського деканату, I в.: 1806 р., II в.: 1841 р.; М'ястківського, Ольгопільського деканату, 1839 р.; Мурафського, Ямпільського деканату, I в.: 1906 р., II в.: 1914 рр.; Злотопільського, Умансько-Звенигородського деканату, 1847р.; Павлоцького, Сквирського деканату, 1841 р.; Борщаївського, Сквирського деканату, 1840 р.; Літинського, Літинського деканату, 1905 р.; Ямпільського, Ямпільського деканату, 1905 р.) очевидними є як спільні, так і відмінні риси¹⁸.

Найбільш характерною ознакою даного іконографічного типу є зоряний вінок з дев'ятьма - дванадцятьма зірками навколо голови Діви Марії, яка представлена, як правило, у зріст. У підніжжі, зазвичай, півкуля або ж півмісяць**. На чотирьох печатках Матір Божа тримає квітку лілеї у правій, а на одній - у лівій руці. На іншій печатці у її лівійці знаходимо хрест. Традиційно руки Богородиці складені біля грудей або ж опущені дотолу, від кінцівок яких (у деяких випадках) спадає проміння. На двох печатках голову святої покриває лише платок, а на одній - корона та німб. На окремих зображеннях фіксуємо наявність францисканського поясу.

Композицію "Успіння" оглядаємо на тринадцяти печатках: Хабненського (Радомиського деканат, 1806, 1837, 1839, 1841, 1845, 1846 рр.), Жванчиківського (Ушицького деканату, 1911 р.), Тетіївського (Богуславсько-Умансько-Таращанського деканату, 1836 р.),

* Тут і далі скорочення: варіант.

** Півмісяць - античний символ унотливості.

Іванківського (Радомиського деканату, I в.: 1838, 1840, 1841, 1844-1845 рр.; II в.: 1806, 1835-37 рр.); Чорнобильського (Радомиського деканату, 1837-38 рр.), Ладижинського (Брацлавського деканату, 1906 р.), Копайгородського (Могилівського деканату, I в.: 1858, 1874-75, 1878, 1880-1902 рр.), Лучинецького (Могилівського деканату, I в.: 1852, 1858, 1873, 1875-1880, 1902 рр.), Кулківського (Луцького деканату, 1827 р.), Василівського (Києво-Васильківського деканату, I в.: 1836, 1838-43 рр.), Межирівського (Літинського деканату, 1905-07 рр.)¹⁹. В її основу ліг біблійний переказ: "І явилось на небі велике знамення: жінка, обрамлена сонцем; під ногами її місяць, а на голові вінок із дванадцяти зірок" (Одр., 12:1). Майже на всіх сфрагістичних рішеннях даного типу свята відтворена з припіднятими головою та руками. Як правило, навколо голови Богородиці бачимо зоряний вінок або ж променевий ореол. Її ноги облямовують хмари. До не традиційних елементів належить віднести постаті ангелів, херувимів біля святої, квітки у лівці. Варто виокремити печатку Вишевицького костюлу (Радомиського деканату, 1835-1838, 1841, 1844, 1845 рр.)²⁰, на якій сюжет "Успіння" поєднує два малюнки. На одному з них (зосереджений у нижній частині печатки) викарбувано силует, прихилений на коліно, людини (обернена вліво). Перед нею розташована корона. У верхній частині вирізьблено Матір Божа в хмарах із Сином (він тримає корону аналогічну вище згаданій) на лівці.

На десяти печатках (Вінницького костюлу, Вінницького деканату, I в.: 1873-75, 1878-79 рр.; Василівського, II в.: 1806, 1838 рр.; Смілянського, Умансько-Звенигородського деканату, 1847 р.; Мошнянського, Умансько-Звенигородського деканату, I в.: 1806 р.; II в.: 1847 р.; Брацлавського, Брацлавського деканату, 1873, 1876, 1877-79 рр.; Бишівського, Радомиського деканату, I в.: 1806 р.; II в.: 1836, 1838-43 рр.; Томаш-

пільського, Ямпільського деканату, 1906 р.; Тиврівського, Вінницького деканату, 1873-75, 1878-79, 1906 рр.) Богородицю подибуємо (зображення поясне, в 1/3 зросту) з Немовлям: на лівій руці (сім випадків) та правій (два випадки). На двох печатках у її правиці знаходиться скіпетр²¹.

Схожі до вище описаних маємо портрети на двох печатках Барського та двох Вінницького костюлів. Однак ми остаточно не певні: на них присутній образ Марії чи святої Анни? Розглянемо їх по черзі.

На двох варіантах печатки Барського парафіяльного костюлу (Могилівського деканату, I в.: 1878 р., II в.: 1874-76, 1878-79 рр.)²² змальована свята (в 1/3 зросту) з Немовлям на лівій руці. За стилем виконання печатки відрізняються одна від одної. Проте, їх спільними ознаками є:

1) святі представлені в неповний зріст; 2) наявність корон на її голові та Немовляти; 3) навколо голів - ореоли.

Ймовірно, що це є Матір Божа. Проте під сумнів ми поклали дане твердження в силу того, що патроневою, з деякою перервою, Барської парафії, була свята Анна. За біблійною традицією вона - матір Діви Марії. Здебільшого церковна іконографія святу Анну передає з маленькою Марією на руках та Святим Письмом. Останнє нотує, що Анна віддала свою доньку до школи в трьох річному віці вивчати релігійних правд. У нашому розпорядженні перебуває лише одна костюльна печатка із зображенням святої Анни та Марії. Це печатка Малинської парафії Радомиського деканату (1836, 1837, 1839, 1840, 1841, 1845 рр.)²³. На ній свята Анна (у профіль, вліво) сидить на престолі з розкритою "Книгою" на колінах. Поряд з нею стоїть маленька Марія.

Здавалося б, "Книга" може відіграти ключову роль, однак і вона не є вирішальним критерієм ідентифікації образу святої Анни, адже в іконографії зустрі-

чаємо й Діву Марію зі Спасителем та "Книгою". Та все ж таки той факт, що свята на двох Барських печатках є "коронована" (а це є ознакою Матері Божої у західно-християнській церкві²⁴) схиляє нас до думки, що на досліджених відтисках змальовано Богородицю. До речі, необхідно зазначити, що вона має ознаки Матері Божої Одигітрії. Її ікона мала велику пошану у м. Бар та була відома далеко за межами українських земель під назвою "Барська"²⁵.

Майже схожа ситуація із двома варіантами печаток Вінницького парафіяльного костельу (Вінницького деканату). На одній з них, яка скріплює документи метричного характеру за 1827, 1834-35 рр.²⁶ відтворено образ молодій жінки (погруддя) з розпущеним волоссям. На лівій руці вона тримає Немовля, навколо якого зоряний вінок. У метричних екстрактах, які супроводжує дана печатка, зазначається, що Вінницький парафіяльний костель має титул святої Анни. У І-й третині XIX ст. у Вінниці функціонувало два костельи: домініканський, який збудований коштом графа М.Грохольського у 1758 р. та капуцинський, який постав зусиллями Л. Калиновського у 1760 р. Який же з них у І-й третині XIX ст. був парафіяльним? Відомо, що при капуцинському храмі Матері Божої Ангельської парафія з'являється лише з 1832 р. Про домініканський костель у нашому розпорядженні досить мало інформації. Остаточно він був закритий 14 (26) листопада 1832 р.

Гіпотетично (опираючись на згаданий документ з печаткою) вважаємо, що парафіяльним у Вінниці з початку XIX ст. до листопада 1832 р. був костель ордену домініканців, який міг носити титул святої Анни.

Остання, правдоподібно, й вирізьблена на описуваній нами печатці*. До такої думки нас схиляє також

* Зазначимо, що дану печатку ми фіксуємо на документах за 1834-1835 рр., коли парафіяльним був костель не домініканців, а капуцинів.

і той факт, що голова святої не покрита. Натомість, як правило, голова Матері Божої обрамлена або ж ореолом, німбом, зоряним вінком, платком, або ж, як цариця небесна, - коронована.

На іншій печатці Вінницького костельу (1904, 1908 рр.)²⁷ викарбувана Свята (погруддя) із Немовлям на лівій руці та з розкритою "Книгою" у правій (Дитина, здається, притримує "Книгу"). Навколо голів - ореоли. У рисах обличчя Дитини, яка представлена у профіль, вгадуються ознаки дівчинки. Питання, чи на даному сфрагісі зображена патронеса капуцинського костельу Матір Божа зі Спасителем, залишається відкритим.

Осібні від інших стоять дві печатки костельів Стрижавського (Вінницького деканату, 1873, 1875, 1878-79, 1903 рр.)²⁸ та університету Святого Володимира (Києво-Васильківського деканату, 1838-39, 1842 рр.)²⁹. Центральну їхню частину займає малюнок "Сім Скорбот Діви Марії", (погруддя Святої прошите сімома мечами: чотири зліва та три справа). У церковній іконографії мечі також огортають голову. Це є буквальна передача пророцтва Симеона, яке складає першу Скорботу: "Це лежить Той на падіння та повстання багатьох в Ізраїлі та в предмет суперечок, - і Тобі Самій зброя пройде душу...", (ЛК, 2: 34-35). Інші шість: Втеча до Єгипту, Зникнення Ісуса в Єрусалимі, Зустріч Марії та Ісуса в дорозі Христовій, Марія під Хрестом, Зняття Ісуса Христа і покладення його на руки, Укладання Христа до домовини.

"Сім Скорбот" були проголошені в якості церковного свята Кельнським Собором 1423 р. задля сформування відповідної паралелі до вже існуючих тоді "Семи Радощів". Даний сюжет набув широкого поширення у мистецтві Північної Європи, зокрема у фламандському живописі XVI ст., де альтернативою мечам є зображення семи цих епізодів. Вони змальовуються навколо святої³⁰.

У пошкодженому стані до нас дійшла печатка Озаринецького парафіяльного костьолу (Могилівського деканату, I в.: 1874 р.)³¹, на якій передано сцену "Навідання Діви Марії до св. Єлисавети". Обидві святі представлені у повен зріст, обернені один до одного обличчям. Навколо голів - виразні контури зоряного ореолу. Зверху над ними дві голівки херувимів із трьома крильцями.

Розглянувши галерею образів Матері Божої, зосередимо увагу на постатях інших святих, імена яких у більшості випадків вказують на осіб фундаторів костьолу. Нами виявлено шість печаток із постаттю св. Йосипа (Немирівського, Брацлавського деканату, I в.: 1834, 1840, 1873, 1876-79 рр., II в.: 1906 р.)³²; Краснянського, Ямпільського деканату, 1906 р.³³; Витава-Гніванського, Вінницького деканату, 1916 р.³⁴; Кошоватського, Богуславсько-Умансько-Таращанського деканату, 1832 р.³⁵; Рокитнянського*, Києво-Васильківського деканату, 1838 р., костьолів³⁶).

Згідно біблійних переказів він є чоловіком Марії. У церковній іконографії його відтворювали як людину літнього віку зі Спасителем на одній руці та квіткою лілеї у іншій. Саме таким святого Йосипа подибуємо на вище згаданих печатках. З особливим художнім смаком вирізьблений святий на печатці Краснянського костьолу: детально передані риси обличчя, елементи верхнього одягу.

Анотовані графічні композиції можна розглядати, як символ покори та послушенства Богу, прикладом чого є Ісус Христос, прихильний волі Батька та вірний своєму опікуну на Землі - святому Йосипу.

* У попередній статті про печатки парафіяльних костьолів Києво-Васильківського деканату (див. у списку літератури) автор схилився до думки, що на сфрагісі відтворено образ Діви Марії.

Цікавими для нас є інші дві печатки Немирівського костьолу (III в.: 1800-02 рр; IV в.: 1800, 1802 рр.)³⁷, які досить подібні між собою. У їхній центральній частині міститься святий (сидить, підбравши під себе ноги) з квіткою у правиці (можливо, це лілея) та невеличким колом на лівій долоні, навколо якого променеве сяйво. Ймовірно, це є сонце, яке у костьольній емблематиці символізує Ісуса Христа³⁸. А відтак, правдоподібно, що перед нами своєрідна іконографічна варіація образу св. Йосипа (із Спасителем) - покровителя місцевої парафії.

На трьох печатках Шаргородського (Могилівського деканату) костьолу знаходимо святого Флоріана, одного з найпопулярніших за середньовіччя святих, патрона пожежної варти.

Найдавніша скріплює документ за 1839, 1842, 1843, 1847, 1851 рр.³⁹. На ній св. Флоріана бачимо у латах римського легіонера (у повен зріст) оберненим вправо. У лівій руці тримає стяг, у правій - начиння з водою, при допомозі якого гасить пожежу. Навколо голови променеве сяйво.

Майже тотожне зображення фіксуємо на другому варіанті (1873-75, 1877-79 рр.)⁴⁰. Даний сфрагіс, у порівнянні з попереднім екземпляром, значно менший у діаметрі. Дещо інше художнє рішення святого подибуємо на третьому варіанті парафіяльної печатки, що скріплює метричні виписи за 1904-1906 рр.⁴¹: наявне забороло, відсутній променевий ореол, прапор блищий до форми короги*.

Ангел суду та кар Божих - Архангел Михаїл, знайшов своє місце на печатках Вороновицького (Вінницького деканату, 1873, 1876-79 рр.)⁴², Ободівського (Ольгопільського деканату, 1842 р.)⁴³, Горбулів-

* Корога - прапор, що прикріплюється до горизонтальної перекладки, яку утримує вертикальний держак.

ського (Радомиського деканату, 1806, 1835, 1837, 1838, 1840, 1844, 1846 рр.)⁴⁴, Володарського (Сквирського деканату, 1843, 1840, 1838, 1839, 1841, 1842, 1837 рр.)⁴⁵, Краснопільського (Житомирського деканату, 1894, 1907-1910 рр.)⁴⁶ костьолів.

Культ святого зміцнюється у Константинополі у VI ст. Портрет Архангела Михаїла на українських землях відомий з XII ст. Спочатку це був державно-династичний знак Київських Мономаховичів - Мстислава I (1125-1132 рр.) та його нащадків. Його містили на печатках князів, на їх шоломах, а пізніше й на гербових щитах⁴⁷. За оцінкою авторитетного українського геральдиста Р. Климевича Архангел Михаїл поряд із тризубом є однією із найпопулярніших національних, земельних та родових гербових емблем України⁴⁸. Архангел Михаїл утвердився, як герб Київщини. Впродовж віків іконографія Архангела Михаїла зазнала трансформації. На найдавніших його малюнках у правиці бачимо списа або скіпетр. Згодом, за часів Київського воєводства, замість скіпетра святого озброєно опущеним додолу мечем. У гербі Київського намісництва Архангел тримає у правій руці пломениючий меч, у лівій - щит. Сучасниками Михаїл передається зі щитом, оздобленим хрестом, у самотуючій поставі⁴⁹.

Дещо іншим він відтворений у церковній символіці, зокрема римо-католицькій. Зазвичай, у правиці Архангела Михаїла знаходяться терези, якими в Судний день буде зважувати душі⁵⁰. У підніжжі - диявол (символ перемоги добра над злом).

У числі найбільш шанованих святих того часу - і Ян Непомук (1350-1393 рр.). Свідченням цього є освячення ім'ям святого одинадцяти костьолів Луцько-Житомирської та Кам'янець-Подільської дієцезій⁵¹.

Ян Непомук вважається мучеником Таїнства Сподування, патрон доброї слави та щирої сповіді. Згідно агіографічної літератури, він, будучи священиком

у Чехії, відмовив королю Вацлаву IV Люксембурському виказати зміст сповіді його дружини. Як наслідок, Непомука було заарештовано, а згодом напівживого скинуто з мосту в р. Влтаву. У XVII ст. його культ перейшов кордони Чехії. У 1729 р. папа Бенедикт XIII зарахував Яна Непомука до лику святих. В іконографії він змальовується у строях каплана (священика) з пальмою мученика та з прикладеним до уст пальцем на знак мовчання⁵².

Зображення святого на костьольних печатках узгоджується із наведеними загальноприйнятими канонами. На печатках Кунянського костьолу (Брацлавського деканату, I в.: 1873-76, II в.: 1904-1906 рр.)⁵³ святий вирізьблений у повен зріст у одязі каплана. У правій руці - латинський хрест, у лівій - здається, пальмова галузка. На голові - берет (на печатці за 1904-1906 рр.)⁵⁴ навколо голови - променеве сяйво). Схожий образ Непомука карбується на печатці Махнівського (Липовецько-Махнівського деканату, 1806, 1837 рр.)⁵⁵ та Білилівського (Липовецько-Махнівського деканату, 1806, 1837 рр.)⁵⁶ костьолів. Оригінальним є малюнок святого на іншій печатці Білилівської парафії (1836 р.)⁵⁷: з голови Непомука виходить великий хрест. Ян Непомук знайшов своє місце також і на геральдичних пам'ятках. Його образ засвоїв герб м. Завалів: на щиті святий Ян Непомук з пальмовою галузкою в руці. Над головою - срібний хрест⁵⁸. Хрест - обов'язковий елемент іконографії святого. Ймовірно, він означає вірність Яна Непомука Христовим заповідям та власну пожертву в їх ім'я.

Портрет святого Іоана Євангеліста представлено на двох печатках Тарашансько-Умансько-Богуславського деканату, I в.: 1806, II в.: 1822 рр.)⁵⁹ та Жорнищівської (Липовецько-Махнівського деканату, 1837 р.)⁶⁰ парафій. На перших двох святий (сидить) відтворений з пером у правиці, поряд - орел, біля лівої руки - келих. На одній печатці фіксуємо розкрити

"Книгу" перед Іоаном, на іншій бачимо біля голови серце та півмісяць. На Жорнищівській печатці святий переданий у зріст. У правій руці - розкрите Святе Письмо, у лівій - келих, з якого виповзає змія. У підніжжі крокує орел з розправленими крилами.

Ймовірно, св. Францішек Ксаверій Таращансько-Умансько-Богуславського деканату міститься на печатці Смілянського костюлу, що скріплює метричні записи за 1806 р.⁶¹ У 1777 р. місцевий костюл й було освячено під його ім'ям⁶². Святий (погруддя) обернений вправо, тримає Св. Письмо, над яким знаходиться хрест. На голові - берет.

Образ Іоана Хрестителя (помер близько 32 р.) подібуємо на печатці Білоцерківського костюлу (Києво-Васильківського деканату, 1836, 1838-39, 1841-43 рр.)⁶³: святий з начиння лле на голову Спасителя воду. У верхній частині композиції - голуб (св. Дух) з розправленими крилами, з-під яких спадає проміння.

Св. Юрій відображений на печатці Новоселицького костюлу (Сквирського деканату, 1837, 1843 рр.)⁶⁴: верхи на коні зі списом у правиці. Ймовірно, у підніжжі, згідно іконографічної традиції, перебуває змія, якого перемагає святий.

Апостоли Петро та Павло займають поле печатки Зозівського костюлу (Липовецько-Махнівського деканату, 1835, 1837, 1838 рр.)⁶⁵: у повен зріст, обернені один до одного обличчям. Навколо голів - німби.

Постать св. Варвари (померла близько 305 р.) викарбувана на двох печатках. Бердичівського парафіяльного костюлу (Бердичівського деканату, I в.: 1856 р., II в.: 1899 р.)⁶⁶. Іконографічна традиція представляє святу у короні з тим, аби підкреслити її шляхетне походження. У руці, зазвичай, - палма мучеництва й перемоги та келих з Найсвятішими Таїнствами. Часто у її руці знаходимо меч. Варвара вважається патронесою легкої смерті (скарана своїм батьком, коли той дізнався, що вона принесла шлюб вірності Ісусу Христу). Біля неї розмі-

щена вежа, у яку її заточив батько. Вона має три вікна, що нагадували Варварі основні істини про Найсвятішу Трійцю⁶⁷.

Образ святої на згаданих печатках не зазнав будь-яких відхилень від класичної форми її зображення: коронована у повен зріст, у лівиці - пальмова галузка, у правиці - келих. На задньому плані - вежа.

На трьох печатках Білопільського костюлу (Липовецько - Махнівського* деканату, I в.: 1835 р., II в.: 1873 р., III в.: 1901 р.)⁶⁸ відтворено св. Антонія з Падуї (1195-1231 рр.): у повен зріст, з квітами у правиці та з Святим Письмом у лівій руці, на якому сидить Спаситель. Голову святого оточує німб. Таке іконографічне рішення мотивоване релігійним переказом, згідно якого св. Антоній мав отримати на руку Пана Ісуса⁶⁹.

Французький король Людовік IX (1214-1270 рр.) один з небагатьох світських можновладців, оповитий ореолом святості. Свій край він підніс економічно і політично: зреформував адміністрацію, судочинство, монетарну систему, покликав до життя парламент. Історія пам'ятає короля також як патрона вбогих та хворих⁷⁰.

Портрет св. Людовіка зустрічаємо на печатці Кривоозерецького костюлу (Ольгопільського деканату, 1833 р.)⁷¹, патроном якого він і був: одягнений у військово спорядження, у правиці тримає прапор. Тільки наявність корони вказує на те, що ця людина займає високу сходинку у суспільній ієрархії. У підніжжі - сокирище. На нашу думку воно натякає на участь короля у хрестових походах та підкреслює ту силу волі, яка була йому потрібна для проведення внутрішніх реформ.

На печатці Ворошилівського костюлу (Вінницького деканату, 1873-75, 1878-79 рр.)⁷² вирізьблено постать апостола Матвія. Іконографія найчастіше

* Принаймні з 1867 р. до 1878 р. деканат носить назву "Липовецько-Бердичівський", а з 1879 р. він відомий як "Бердичівський".

представляє його з Євангеліє у товаристві з людиною, часто окриленою. Інколи у руці передається меч (вказує на те, що від нього Матвій мав залишити світ)⁷³. На печатці змальовано погруддя святого, голова у променевому сьйві, виразні контури бороди. У правиці, вірогідно, - меч.

Патрон Куманівського костюлу (Літинського деканату, I в.: 1819 р., II в.: 1908 р.)⁷⁴ св. біскуп Івон викарбуваний на двох печатках цієї парафії. Його доля де в чому схожа із життям Яна Непомука. Народився у Франції в 1040 р. Був сучасником Французького короля Філіпа I. Коли останній розпочав таємні зустрічі з Берtrandою Монтфорд, Івон (або Іво) виступив проти цього. У результаті король заточив біскупа до в'язниці. І лише під тиском громадськості Івон було звільнено. Проте найбільшу славу він мав завдяки літературній діяльності, публіцистиці та теології⁷⁵. Очевидно, що автори печаток, зображуючи святого із пером та книгою, намагались підкреслити здібності Івон у згаданих галузях громадського життя.

Образ святого біскупа Фрідеріка займає поле печатки Тернівського костюлу (Брацлавського деканату, 1873-76, 1904-06 рр.)⁷⁶. Жив та працював у кінці XI-XII ст. у теперішній Бельгії. Агіографічна література повідомляє обмаль інформації щодо цієї особи. Сучасники зазначали, що він вирізнявся не тільки мудрістю, старанністю, пастерською опікою, але й великою добротою серця та лагідністю⁷⁷. На печатці біскуп представлений у 2/3 зросту з пальмовою галузкою у лівій руці. Голову увінчує інфула*.

Портрет іншого, більш відомого у церковній літературі святого біскупа Миколая (бл. 270 - 345 - 352 рр.) вирізьблено на печатці Чернівецького костюлу (Ямпільського деканату, 1904-06 рр.)⁷⁸. Святого від-

* Інфула - головний убір біскупа (правосл. - єпископа).

творено у повен зріст у єпископському одязі. Права рука ледь припіднята, у лівій - пасторал*. На голові - інфула, посередині якої бачимо хрестик. Святого Миколая знаходимо також на гербі західно-подільського містечка Устя-Зелене⁷⁹, руського магістрату Кам'яця-Подільського⁸⁰, м. Луцька⁸¹.

Образ святого біскупа Станіслава, символу оборони пригноблених, пастера, який віддає своє життя в обороні підданих, фіксуємо на печатках Ходорківського (Сквирського деканату, 1834 р.)⁸² та Оратівського Богуславсько-Таращансько-Уманського (Таращанського деканату, 1806р.)⁸³ костюлів. Його основними атрибутами, як і у попередніх єпископів, є пасторал у правиці та інфула. Постать святого подибуємо й на гербі містечка Барок, що на Поділлі, на гербах литовських міст Тельшяй та Жижморай⁸⁴.

Біскупа Діонісія (помер близько 180р.) зустрічаємо на печатці Монастирищенського костюлу (Богуславсько-Таращансько-Уманського деканату, 1834 р.)⁸⁵. Про нього у агіографічній літературі довідуємось небагато. Жив у Коринфі, мав славу мученика⁸⁶. Очевидно, остання обставина зумовила своєрідність його іконографії: обезголовлений у єпископській одязі з пасторалом у правиці та інфулою у лівиці.

Постать ще одного біскупа - св. Войцеха, передана на печатці Мовчанівського костюлу (Ямпільського деканату, 1905р.)⁸⁷.

Окрему групу складають печатки з релігійними сценами: "Преображення", "св. Трійця", "Зішестя св. Духу". Першу композицію бачимо на печатках Уланівського (Літинського деканату, 1905 р.)⁸⁸ та Гранівського (Брацлавського деканату, I в.: 1828 р, II в.: 1843 р, III в.: 1873, 1876-79 рр.)⁸⁹ костюлів.

* Пасторал - традиційний атрибут біскупів та абатів. Ця інсигнія є символом юрисдикції єпископа, пастерського уряду, карності та готовності до служби Ісусу Христу.

її верхній частині викарбувано Ісуса Христа. Дещо нижче - постаті Моїсея та Іллі, які у руках тримають Заповіді Божі. Усі фігури знаходяться у стані польоту. Хоча зображення у нижній частині композиції не чітке, проте ми, вибудовуючи певні аналогії з усталеною іконографічною традицією, вважаємо, що там зосереджені образи Петра, Якова та Іоана. Дещо відмінними є малюнки на трьох варіантах Гранівської парафіяльної печатки: Ісус Христос у променевому сяйві, з припіднятими руками. Довкола навколішках стоять Петро, Яків, Іоан з витягнутими руками (на двох печатках) в жести моління. У даних випадках відсутніми є Мойсей та Ілля.

На печатках Брусилівського (Радомиського деканату, 1838 р.)⁹⁰ та Богуславського (Богуславсько-Таршансько-Уманського деканату, 1834 р.)⁹¹ міститься сцена "Зішестя св. Духу". На одній з них у горішній частині вигравійовано голуба (св. Дух) головою до низу. Невеликі круглі тільця навколо нього, ймовірно, є вогниками св. Духу. У нижній частині півколом розташовані апостоли. На іншій печатці складові даного художнього рішення більш чіткі: голуб головою до верху, під ним - Матір Божа. Поруч з нею нараховуємо дванадцять апостолів.

Найчисельнішою групою є печатки із сюжетом "св. Трійці". Вона має глибокі традиції в іконографії. У Візантії відтворювалася так звана "Новозаповітна" Трійця - 1) Батько у вигляді старця, 2) Ісуса Христа, як юнака на його лоні або дорослого чоловіка, що сидить по праву руку від нього, і 3) св. Духу - над ними обома у вигляді голуба, який з'являється, за Святим Письмом, у момент хрещення Ісуса Христа. Вона знана у Московських землях ще в останні сторіччя допетровської культури. Що стосується католицького Заходу, там освоєння графічної композиції сивоволого Саваафа (т.т. Бога-Отця) та Ісуса Христа, які в присутності св. Духу (голуба) приймають участь в

(голуба) приймають участь в урочистому акті, робляться з часів Ренесансу все більш частими. З XII ст. у західному мистецтві поширюється особливий тип "Трійці", який акцентував увагу на переживанні Батька за муки втіленого Сина: він тримає перед собою, сидячи на престолі, Ісуса на хресті, кладе собі на коліна його тіло (ця сцена має назву "престол милосердя")⁹². Проте така форма релігійної сцени поступається місцем малюнку Бога-Отця, Сина та св. Духу (голуба): Бог-Отець може тримати в руках книгу (в якій викарбовано літери "α" та "ω"), скіпетр. Бог-Син сидить поряд з Батьком (по його правицю) зі скіпетром або ж хрестом у руках. У підніжжі - півкуля. Над ними - голуб⁹³.

У досліджуваних печатках зображення "св. Трійця" має наступний вигляд. Зліва (т.т. справа від глядача за геральдичними приписами) - Бог-Отець, справа - Бог-Син, у горішній частині - голуб. Бог-Отець, як правило, вирізняється кремезною поставою, у правиці присутній скіпетр, зрідка хрест, навколо голови - променеве сяйво, або ж трикутник (у костюльній геральдиці останній є символом св. Трійці). Ліва рука інколи піднята й жести благословіння. Обличчя, зазвичай, у фас. Характерним елементом Бога-Сина є наявність у правиці хреста. Обличчя молоде або людини літнього віку, змальоване у фас або у профіль. Зрідка навколо голови фіксуємо ореол та німб. Св. Дух (у вигляді голуба) у верхній частині композиції, з розправленими крилами, головою (яка обрамлена променевим сяйвом) вверх або вниз. У підніжжі вирізьблено, як правило, хмари, кулю або ж півкулю.

Цікавий сюжет спостерігаємо на печатці Дідівщинського костюлу (Сквирського деканату, 1841 р.)⁹⁴. На ній голуб зайняв місце у нижній частині (головою до верху), Бог-Син ліворуч, Бог-Батько праворуч, причому в останнього, окрім скіпетра у правиці, в лівій руці - держава. Св. Трійця відтворена також на печатках Пиківського (Вінницького деканату, I в.: 1827-28, 1860

рр., Пв.: 1873 р., Ш в.: 1874, 1876, 1878, 1879, 1887, 1889, 1909 рр., IV в.: 1915-16 рр.)⁹⁵, Острожоцького (Вінницького деканату, I в.: 1873-74, 1878-79 рр., II в.: 1875, 1878-79 рр., III в.: 1906, 1911рр.)⁹⁶, Хмільницького (Літинського деканату, I в.: 1827 р., II в.: 1907р.)⁹⁷, Маньківського (Літинського деканату, 1905 р.)⁹⁸, Браїлівського (Вінницького деканату, I в.: 1873-75, 1878-79 рр., II в.: 1915 р.)⁹⁹, Топорівського (Сквирського деканату, 1843 р.) костьолів¹⁰⁰.

Не менш цікавою особною групою виступають печатки, на яких представлені монограми, літери, хрести, предмети релігійного вжитку. Монограми розшифровуються на слово MARIA. Вони передані на печатках тих костьолів, патронесою яких була Матір Божа: Могилівського (Могилівського деканату, I в.: 1873-75, 1877-79 рр., II в.: 1904 р.)¹⁰¹, Озаринецького (II в.: 1874-75, 1877-79 рр.)¹⁰², Борщаївського (Сквирського деканату, II в.: 1834 р.)¹⁰³, Коростишівського (Радомиського деканату, 1806, 1835-36, 1838, 1840, 1841, 1844, 1845, 1846 рр.)¹⁰⁴, Антонівського (Звенигородського деканату, 1835 р.)¹⁰⁵. Виключення складає монограма на печатці Тульчинського костьолу (Брацлавського деканату, 1874, 1876-79, 1906 рр.)¹⁰⁶, яка не пов'язана із титулом храму. Пояснити її використання у даному випадку нам поки що не вдається.

Слід зазначити, що стиль гравіювання літер на даних печатках різний: від рівних ліній до художньо вишуканих із своєрідним мистецьким смаком.

На печатках Краснянського (Ямпільського деканату, II в.- 1902 р.)¹⁰⁷, Рокитнянського (Києво-Васильківського деканату, II в.: 1806 р.)¹⁰⁸ костьолів відтворено латинські літери "IHS", скорочене ім'я Ісуса Христа. Їх можна прочитати, як: "Jezus Nominum Salvator" (т. "Ісус Визволитель людський"), або ж "Jezus Humilis Societatis" (т. "Ісус покірному є товаришем"). Цікаво, що патроном обох храмів у згадані роки був св. Йосип¹⁰⁹. Виправдання у використанні символу

Спасителя на згаданих печатках вбачаємо у тому, що церковна громада могла вважати Ісуса за свого патрона рівно ж як і його земного опікуна св. Йосипа.

На восьми печатках знаходиться латинський хрест. На сфрагісах Фастівського (Києво-Васильківського деканату, I в.: 1806 р., II в.: 1836, 1838-43 рр.)¹¹⁰, Новоград-Волинського (Новоград-Волинського деканату, 1900 р.)¹¹¹ та Ілінецького (Липовецько-Махнівського деканату, I в.: 1806 р., II в.: 1873 рр.)¹¹² костьолів у такий спосіб означено, що місцеві храми освячені під титулом "св. Христа". Малюнок однієї з печаток Фастівської парафії доповнений постаттю людини, прихиленої на коліна поруч з хрестом, біля якого розміщена графська корона. На хресті, що викарбуваний на печатці Вахнівського костьолу (Липовецько-Бердичівського деканату, 1835-37 рр.)¹¹³ прослідковуємо контури тіла Ісуса Христа. Ймовірно, вдаючись до даного зображення, його автори намагались передати інформацію про те, що місцевий храм має титул "Преображення Господнього".

Хрест є складовою частиною наступної печатки Вінницького парафіяльного костьолу (1906 р.)¹¹⁴. У його нижній частині розташовані хмари, з яких виходять дві руки: св. Франциска та Ісуса Христа. Це є гербова емблема Францисканського закону. Нагадаємо, що їхнім молодшим братам - капуцинам належав місцевий парафіяльний храм з 1832 р.

На жаль, у нас відсутня прийнятна версія, яка б пояснила застосування хреста на печатці Рашківського костьолу (Ольгопільського деканату, 1840р.)¹¹⁵, патроном якого був св. Кастан. Агіографічні життєписи засвідчують, що він, прийнявши сан священника, часто відвідував Каплицю Жолобка пана Ісуса. У нагороду за те з'явилась йому Найсвятіша Панна Марія з Дитиною і поклала йому свого сина на руку. Відтак св. Кастан почав вирізнятися великою побожністю до маленького Ісуса¹¹⁶. Можливо, у такий спосіб (а хрест є

символом Ісуса Христа) замовники печатки та її виконавці намагались наголосити на цьому епізоді життя святого.

Не з'ясовані до кінця мотиви появи хреста на печатці Київського (Києво-Васильківського деканату, 1843 р.)¹¹⁷ і келиха на печатці Прилуцького костьолу (Липовецько-Махнівського деканату, 1838р.)¹¹⁸.

На печатці Яришівської парафії (Могилівського деканату, 1874, 1878 рр.)¹¹⁹ відтворено "Око Повсюдності Божої", вписаний в рівносторонній трикутник, що розташований на тлі восьмикутної зірки. Оскільки храм був освячений під титулом "Успіння", нам поки що не вдалось пояснити звичним шляхом присутність даної емблеми на сфрагісі. Беззаперечним є лише те, що у такий спосіб означувався знак віри релігійної громади в Божу опіку. Цей же малюнок бачимо також на печатці Звенигородського костьолу (Звенигородського деканату, 1836р.)¹²⁰. Він вказує, що новий католицький храм освячений у 1808 році під титулом "Божого Провидіння".

"Всевидяче Око" - улюблений елемент церковної та монастирської геральдики: символ Божого визнання, Мудрості, Долі, Провидіння¹²¹. "Око", вписане в трикутник, є символом святої Трійці. Його, що починає з'являтися після Реформації¹²², як власну емблему засвоїв ряд релігійних громад Західної Європи¹²³. Він же знайшов місце і на гербах українських міст: Радехова, Підкаменя, Станіславчика¹²⁴.

Символ св. Духу - голуб, викарбуваний на печатках Ялтушківського (Могилівського деканату, 1873, 1876-77, 1879, 1905 рр.)¹²⁵, Дзигівського (Ямпільського деканату, I в.: 1902 р., II в.: 1906 р.) костьолів¹²⁶. В усіх випадках птах зображений головою доверху з розправленими крилами у променевому сяйві. Наявність його на згаданих печатках пояснюється тим, що саме св. Дух був патроном цих храмів.

Чому ж саме голуб став асоціюватись з святим Ду-

хом? Ще у стародавньому світі люди вирізнили його зпоміж інших птахів за білий колір пір'я, здатність летіти високо та повертатись до господаря. Ці риси були витлумачені як богоподібні¹²⁷. Відомо, що ізраїльтяни вважали голуба улюбленим птахом Бога. Інші риси голубів, зокрема схильність до одомашнення, і подружня вірність були причиною того, що їх вважали символом кохання, шлюбу та сімейного вогнища. Стародавні перекази асоціюють цих птахів із такими чеснотами як невинність, простота, лагідність¹²⁸. Можливо саме завдяки цим ознакам під час хрещення Ісуса Христа святий Дух і прибрав образ голуба.

На печатці Ружинського костьолу (Сквирського деканату, 1834 р.)¹²⁹ вигравійована монстранція*. У її середній частині змальовано літери ІHS. Цим, власне, засвідчено, що патроном храму є Ісус Христос.

Окрему групу складають печатки із образом двоголового орла. Їх можна умовно розділити на дві частини:

1) орел з розправленими крилами, який в кігтях тримає пучок стріл (справа) та змія? (зліва). Голови увінчані однією короною. На грудях орла - щиток, на якому в декількох випадках вирізняється св. Юрій. Саме такою дана емблема постає на печатках Шаргородського (IV в.: 1858 р.)¹³⁰ Чечельницького (Ольгопільського деканату, 1857 р.)¹³¹, Немирівського (V в.: 1851 р.)¹³², Пиківського (V в.: 1861-62 рр.)¹³³, Острожоцького (Шв.: 1859, 1861 рр.)¹³⁴, Барського (III в.: 1847, 1851 рр.)¹³⁵, Лучинецького (II в.: 1848 р.)¹³⁶, Ялтушківського (II в.: 1869 р.)¹³⁷, Білопільського (IV в.: 1837 р.)¹³⁸, Копайгородського (Пв.: 1869 р.)¹³⁹ костьолів.

2) На печатках Немирівського (VI в.: 1832 р.)¹⁴⁰, Барського (IV в.: 1828 р.)¹⁴¹, Озаринецького (III в.: 1869 р.)¹⁴², Лучинецького (III в.: 1869 р.)¹⁴³, Снітків-

* Монстранція - посудина, в якій зберігаються, а під час релігійних процесів виносяться мощі та хостії (округлі частинки хліба, які є предметом пожертви).

ського (IV в.: 1869 р.)¹⁴⁴ костьолів двоголовий орел відтворений із піднятими крилами зі скіпетром у правій лапі та державою у лівій. Голови у чотирьох випадках із п'яти увінчані трьома коронами. На грудях - щиток, зображення на якому не фіксуємо. І лише на печатці Барської парафії в його центральній частині викарбувано постать (пояс) з піднятою правицею та з прапором у лівіці.

Родові герби знаходимо на печатках Ржищівського (Киево-Васильківського деканату, II в.: 1838 р.), Київського (Киево-Васильківського деканату, II в.: 1836, 1838-1842 рр.)¹⁴⁵ та Янівського (Вінницького деканату, 1902 р.)¹⁴⁶ костьолів. Вірогідно, що геральдичні емблеми належали особам, які виступали благодійниками будівництва храмів.

Таким чином, наведений вище сфрагістичний матеріал дає нам певне уявлення про печатки римо-католицьких парафіяльних костьолів. Впродовж досліджуваного хронологічного періоду далеко не поодиноким явищем була наявність у парафіяльному уряді одночасно двох різних печаток місцевого храму. Печаткові легенди, зазвичай, обрамлені у концентричні обводи, у переважній більшості виконані латинською, рідше російською та польською мовами. Як правило, написи розташовуються по колу та беруть початок у верхній частині печатки. Літери переважно прописні, каліграфічні. Задля вдалого розміщення напису в словах фіксуємо штучні скорочення. Маємо випадки, коли в легендах вказується титул або ж патрон храму.

Зображення вдало вписуються у центральну частину печатки і виступають центром симетрії. Малюнки у переважній більшості виказують титул чи патрона костьолу, ім'я якого часто співпадає із ім'ям фундатора. Серед галереї агіографічних портретів домінуючим є образ Діви Марії, який зустрічаємо у багатьох варіаціях та композиціях: "Успіння", "Непорочного Зачаття", "Навідання до святої Єлизавети", "Сім Скорбот Діви

ПЕЧАТКИ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ

Печатка Київського костьолу
1904 р.

Печатка Богуславсько-Умансько-Таращанського деканату
1836 р.

Печатка Снітківського костьолу
1905 р.

Печатка Махнівського костьолу
1909 р.

Печатка Краснянського костьолу
1905 р.

**Печатка Рашківського костьолу
1840 р.**

**Печатка Звенигородського костьолу
1847 р.**

**Печатка Богуславського костьолу
1836 р.**

Печатка Тетіївського косяолю
1836 р.

Печатка Кулівського косяолю
1827 р.

Печатка Оратівського косяолю
1806 р.

Марії". Серед інших святих знаходимо св. Миколая, св. Антонія Падуанського, св. Архангела Михаїла, св. Людовіка, св. Войцеха, св. Йосипа, св. Юрія, св. Діонісія, св. Станіслава, св. Варвару, св. Івона, св. Фрідеріка, св. Матвія, св. Флоріана, св. Павла та Петра, св. Іоана Хрестителя, св. Іоана Непомука.

Окремі групи на досліджуваних сфрагісах складають релігійні сцени: "Преображення", "Зішестя святого Духу", "свята Трійця" та родові герби.

Що ж стосується печаток із двоголовим орлом, то виправдання у його присутності можемо вбачати у символічному відображенні того, що діяльність римо-католицької церкви можлива виключно з монаршої ласки¹⁴⁷.

Печатки костьолів постають перед нами не лише як унікальні пам'ятки декоративно - прикладного мистецтва, але й як важливе історичне джерело. Сфрагістичні рішення інформують про окремі сторінки з історії костьолів, зокрема етапи його функціонування, особу фундатора. Різноманітність композицій, образів святих, релігійних символів та легенд складають науковий інтерес для фахівців з ряду суміжних спеціальних історичних дисциплін: геральдистів, вексилологів, фалеристів, неографів, палеографів, іконографів. Навіть вище перераховані та далеко не повні властивості печаток даного типу свідчать про важливість та необхідність їх вивчення у контексті історії римо-католицького костьолу на українських землях. А у перспективі залучення до наукового обігу церковних печаток різноманітних конфесій дасть сприятливий ґрунт для вирішення багатьох питань, що стосуються взаємовідносин держави та церкви у певні історичні періоди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

¹ Довган Л. Печатки парохій та деканатів Станіславської єпархії кінця XVIII-першої половини XX ст. на документах

Державного архіву Івано-Франківської області // V наук. геральд. конф. Львів, 1995. С. 25; Його ж: Святий Георгій на печатках парафій Станіславської єпархії останньої чверті XIX ст. // VI наук. геральд. конф. Львів, 1997. С. 28; Його ж. Церковні печатки в діловодстві греко-католицьких єпархій у Галичині кін. XVIII - XIX ст. // Знак. 1996. № 12. С.4. Скочильяс І. Церковні печатки греко-католицьких парафій Сокальського деканату XIX - поч. XX ст. // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнар. круглого столу. Львів, 1998. С. 235-237. Назар І. Греко-католицька парафіяльна печатка Волі Цеклинської // VI наук. геральд. конф. Львів, 1997. С. 54-55; її ж. Парафіяльна печатка церкви святого Миколая в Сокалі // Знак. 1997. № 14. С.2.

² Бірюліна О., Рудецький П. Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії // IV наук. геральд. конф. Львів, 1994. С. 8-11. Кохан О. Перспективи розвитку особливої геральдики в Україні // VI наук. геральд. конф. Львів, 1997. С. 39-41. Ситий І. З історії української сфрагістики (на матеріалах Чернігів. істор. музею ім. В.В. Тарновського) // Родовід. 1996. № 14. С. 91-98; його ж: Печатка Чернігівського колегіуму. // Знак. 1998. № 16. С.5.

³ Маркевич О. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики. // Історичні джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1. С. 241.

⁴ Гошко Т. Колекція печаток фонду окремих надходжень відділу рукописів ЛНБ АН України ім. В. Стефаніка. // III наук. геральд. конф. Львів, 1993. С.29.

⁵ Служинська З. Особистий герб Грегора Менделя у двох варіантах // V наук. геральд. конф. Львів, 1995. С. 71-72.

⁶ Осетрова Т. Шляхетські герби в пам'ятках архітектури Кам'янець-Подільського. // V наук. геральд. конф. Львів, 1995. С. 50-52.

⁷ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899. К., 1971. С. 43, 53, 57, 65, 74, 76, 83, 87, 91, 95-98, 101, 103, 105, 109, 115, 118-120, 126, 129-130, 134, 139, 144, 150, 152.

⁸ Перкун В. Печатка парафії Снітків // V наук. геральд.

конф. Львів, 1995. С. 52-53; його ж: З історії церковної римо-католицької сфрагістики Київської губернії I пол. XIX ст. (на прикладі печаток Брусилівської та Малинської парафій) // Матеріали наук. конф.: Малинщина у просторі та часі. Малин, 1996. С.32-33; його ж: До історії церковної римо-католицької сфрагістики Поділля (70-і рр. XIX ст.) // VI наук. геральд. конф. Львів, 1997. С. 71-73; його ж: Печатки костелів Радомиського деканату (I пол. XIX ст.) // Матеріали наук. конф.: Житомирщина крізь призму століть. Житомир, 1997. С.38-39; його ж: Емблематичні традиції печаток парафіяльних костелів Сквирського деканату Луцько-Житомирської дієцезії (1833-1845 рр.) // Матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф.: Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Луцьк, 1998. С. 22-25; його ж: Костельні печатки: Брацлавський, Вінницький, Могилівський деканати (1800-1916). / Каталог. К.-Вінниця, 1998; його ж Печатки парафіяльних костелів Києво-Васильківського деканату (1805-1843 рр.) // Матеріали наукової конференції "Національні меншини Правобережної України: історія та сучасність". Житомир, 1998. С.200-203.

⁹ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 152.

¹⁰ Вінницький обласний краєзнавчий музей. Д. 949. Арк. 109; ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 31зв., Ф.Д. 653. Оп. 1. Спр.3. Арк. 38зв.

¹¹ Литургический календарь Луцко - Житомирской епархии и костелов Подольской губернии на 1887 г. Житомир, 1887. 114 с.; Литургический календарь Луцко-Житомирской епархии и костелов Подольской губернии на 1905 г. Житомир, 1904. 104 с.; Elenchus Ecclesiarum omnium et universi cleri dioecesium luceoriensis et Zytomiriensis nec non Camenecensis. Б. М., 1918.

¹² Каталог Екатеринославского обласного музея им. А.Н. Поля. Екатеринослав, 1905. С. 126.; Снимки древнерусских печатей государственных, царских, обласных, городских, присудственных мест и частных лиц. Вып. 1. М., 1882. С. XVI-XVII.

- 13 Бобовський К. Образний зміст печаток (на прикладі печаток любубських єпископів) // V наук. геральд. конф. Львів, 1995. С.8-11.
- 14 Дин Эдит. Знаменитые женщины Библии. М., 1995. С.152.
- 15 Петрів І. Культ Богородиці. // Людина і суспільство. 1986. №10. С. 46-47.
- 16 Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве. М., 1996. С.185.
- 17 Там само. С. 190 -192.
- 18 ДАВО. Ф.Д. 737. Оп.1. Спр. 5. Арк. 10; Спр. 92. Арк. 26; Спр. 134. Арк. 41зв.; Спр. 71. Арк. 39; Спр. 79. Арк. 36; Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 9. Арк. 177; Спр. 13. Арк. 278; Спр. 4. Арк. 181; Спр. 2. Арк. 87., Оп. 31 Спр. 1. Арк. 105; Спр. 19. Арк. 271.; Ф. Д. 14. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 64; Ф.Д. 468. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 75; Ф. Д. 470. Оп. 1. Спр. 1675. Арк. 86.
- 19 Там само. Ф. 737. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 79; Спр. 124. Арк. 29, 64; Спр. 43. Арк. 50, 60; Спр. 28. Арк. 65зв.; Ф.Д. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 41; Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 13. Арк. 30, 44; Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 20. Арк. 259; Ф.Д. 14. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 232; Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 21. Арк. 108.
- 20 Перкун В. Печатки костелів Радомиського деканату. С.38.
- 21 ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 20; Спр. 5. Арк. 29, 55, 380; Спр. 30. Арк. 9; Спр. 134. Арк. 27; Ф. Д. 904. Оп. 31. Спр. 3. Арк. 64; Спр. 6. Арк. 88; Ф.Д. 844. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 15; Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 23. Арк. 398; Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 6. Арк. 172; Оп. 11, Спр. 19. Арк.287.
- 22 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 14. Арк. 25; Спр. 17. Арк.43.
- 23 Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 5.
- 24 Краткие сведения о Дивногородской (сицилийской) иконе Божьей Матери //Подольские епархиальные ведомости.1892. №8. С.148.
- 25 Вербицкий С. Иконография Богоматери. Одигитрия ("Путеводительница") //Наука и религия. 1992. №10. С. 28-29.

- 26 ДАВО. Ф.Д. 14. Оп. 2 Спр. 363. № 148, 149. Арк. 170; Спр. 363. № 148, 149; Ф.Д. 470. Оп. 1. Спр. 76. Арк.501.
- 27 Там само. Ф.Д. 14. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 32, 163, 231.
- 28 Там само. Ф.Р. 236. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 68.
- 29 Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 49.
- 30 Холл Дж. Згадана праця. С. 188.
- 31 ДАВО Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 13. Арк. 32.
- 32 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 28. Спр. 58. Арк. 171; Ф.Д. 14. Оп. 2. Спр. 360. Арк. 111; Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 1. Арк. 119; Спр. 2. Арк. 92; Спр. 3. Арк. 75; Спр. 4. Арк. 102; Спр. 5. Арк. 96; Оп. 11. Спр. 15. Арк.110.
- 33 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 23. Арк. 315.
- 34 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 23. Арк. 315.
- 35 Там само. Ф.Д. 14. Оп. 2. Спр. 360. Арк. 43.
- 36 Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 74.
- 37 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 28. Спр. 58. Арк. 140, 146.
- 38 Dudziński P. Alfabet Heraldyczny. Warszawa, 1997. S.149.
- 39 ДАВО. Ф.Д. 737. Оп.1. Спр.83. Арк.6; Спр.121. Арк.6; Спр.139. Арк.150, 162; Спр.108. Арк.10; Спр.141. Арк. 47.
- 40 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 13. Арк. 25; Спр. 14. Арк. 12; Спр. 18. Арк. 30, 39, 57; Спр. 19. Арк. 30, 47, 72.
- 41 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 13. Арк. 126; Спр. 22. Арк.299; Спр. 17. Арк. 50.
- 42 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 1. Арк. 181, 191, 199; Спр. 2. Арк. 162, 166, 179.
- 43 Там само. Ф.Д. 468. Оп. 1. Спр. 250. Арк.5.
- 44 Там само. Ф.Д.737. Оп.1, Спр.5. Арк.94, 95, 97; Спр. 26. Арк.22; Спр.27. Арк.7; Спр.35. Арк.32; Спр.40. Арк.12; Спр.43. Арк.38; спр.59. Арк.51; Спр.64. Арк.99; Спр. 86. Арк. 13; Спр. 89. Арк. 16; Спр. 124. Арк. 24; Спр. 132.

Арк. 18; Спр. 137. Арк. 56.

⁴⁵ Там само. Ф.Д. 737. Оп.1. Спр. 50. Арк. 67; Спр. 22. Арк. 80; Спр.79. Арк. 40.

⁴⁶ Там само. Ф.Д. 653. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 138.

⁴⁷ Братко-Кутинський О. Нащадки Святої Трійці. К., 1992. С. 38.

⁴⁸ Климкевич Р. Київський архістратиг.//Київ (Філадельфія). 1956. №5. С. 209.

⁴⁹ Братко-Кутинський О. Згадана праця. С. 39.

⁵⁰ Похлѣбкин В. Словарь международной символики и эмблематики. М., 1995. С. 87.

⁵¹ Elenchus omnium et universi cleri dioecesium luceoriensis et zytomiriensis nec non Camenecensis. 1918. P. 14, 23, 25, 29, 36, 42, 59, 62, 67, 77. ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 39.

⁵² Zaleski W. Święci na każdy dzień. Łódź. 1982. S. 266 – 267.

⁵³ ДАВО. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 1. Арк. 234, 241; Спр.2. Арк. 233, 227, 232; Спр. 3. Арк. 205, 208, 212; Спр. 4. Арк. 239, 242, 247; Спр. 5. Арк. 245, 249, 254.

⁵⁴ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 20. Арк. 280.

⁵⁵ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 202; Спр. 53. Арк. 60.

⁵⁶ Там само. Ф. Д. Спр. 5. Арк. 219; Спр. 53. Арк. 20.

⁵⁷ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 11.

⁵⁸ Панченко В. Гербівник міст України. К.- Нью-Йорк, 1996. С. 124.

⁵⁹ ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 356; Д. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 37.

⁶⁰ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 10.

⁶¹ Там само. Спр. 5. Арк. 388.

⁶² Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: W 14 t. Warszawa, 1891. T. 10. S. 883.

⁶³ ДАВО. Ф.Д.737. Оп.1. Спр.36. Арк.17; Спр.62. Арк. 21; Спр.63. Арк. 63в; Спр.75. Арк.10; Спр.92. Арк.10; Спр. 94. Арк.8зв; Спр.96. Арк. 9; Спр. 113. Арк.8; Спр.115. Арк.

192

3зв; Спр. 117. Арк. 86.

⁶⁴ Там само. Спр. 58. Арк. 3; Спр. 120. Арк. 18.

⁶⁵ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 61; Спр. 53. Арк. 12; Спр. 61. Арк. 10.

⁶⁶ Там само. Ф.Д. 470. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 5; Ф.Д. 741. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 130а.

⁶⁷ Zaleski W. Op. cit. S.752.

⁶⁸ ДАВО. Ф.Д. 741. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 146; Ф.Д. 737.

Оп. 1. Спр. 53. Арк. 29; Ф.Д. 904. Оп. 28. Спр. 21. Арк. 12.

⁶⁹ Zaleski W. Op. cit. S. 320.

⁷⁰ Там само. S. 498.

⁷¹ ДАВО. Ф.Д. 802. Оп. 1. Спр. 4. Арк.122.

⁷² Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 6. Арк. 46; Спр. 8. Арк. 302, 314, 321; Спр. 10. Арк. 308, 315, 320; Спр. 11. Арк. 135; Спр. 12. Арк. 126, 143.

⁷³ Zaleski W. Op. cit. S. 560.

⁷⁴ ДАВО. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 26. Арк. 64; Ф.Д. 472. Оп. 5. Спр. 12. Арк. 49.

⁷⁵ Zaleski W. Op. cit. S.785.

⁷⁶ ДАВО. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 1. Арк. 267, 273, 276; Спр. 2. Арк. 296, 300, 304; Спр. 3. Арк. 262, 267, 272; Спр. 4. Арк. 301, 305, 308; Спр. 5. Арк. 33, 320; Ф.Д. 14. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 124.

⁷⁷ Zaleski W. Op. cit. S. 282 -283.

⁷⁸ ДАВО. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 4. Арк. 51; Спр. 9. Арк. 57; Спр. 18. Арк. 59; Спр. 23. Арк. 77.

⁷⁹ Панченко В. Названа праця. С. 118.

⁸⁰ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Каменец-Подольский, 1895. С. 40; Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995. С. 24-25.

⁸¹ Колосок Б. Герби м. Луцька //Пам'ятки України. 1996. № 2. С. 46-50.

⁸² ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 11.

⁸³ Там само. Спр. 5. Арк. 169.

⁸⁴ Савчук Ю. К. Названа праця. С. 45-46.

⁸⁵ ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 47.

⁸⁶ Zaleski W. Op. cit. S. 174.

- ⁸⁷ ДАВО. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 28. Арк. 389.
⁸⁸ Там само. Спр. 11. Арк. 90.
⁸⁹ Там само. Ф. Д. 608. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 678; Ф. Д. 471. Оп. 1. Спр. 964. Арк. 41; Ф. Д. 904. Оп. 31. Спр. 1. Арк. 213.
⁹⁰ Там само. Ф. Д. 737. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 16.
⁹¹ Там само. Спр. 28. Арк. 26.
⁹² Мифологический словарь. М., 1990. С. 537.
⁹³ Холл Дж. Названа праця. С. 564.
⁹⁴ ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 12.
⁹⁵ ДАВО. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 9. Арк. 193; Ф.Д. 844. Оп. 1. Спр. 2, арк. 3; Спр. 3. Арк. 4 зв.; Ф. Д. 904. Оп. 31. Спр. 6. Арк. 260; спр. 8. Арк. 245; Ф. Д. 14. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 63.
⁹⁶ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 6. Арк. 291, 300, 304; Спр. 8. Арк. 270, 276, 280; Ф.Д. 653. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 152; Спр. 4. Арк. 8, 73, 76 зв.; Ф. Д. 904. Оп. 11. Спр. 19. Арк. 397.
⁹⁷ Там само. Ф.Д. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25; Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 26. Арк. 119зв.
⁹⁸ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 16. Арк. 163.
⁹⁹ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 6. Арк. 105, 117, 122; Спр. 8. Арк. 217, 223, 230; Спр. 10. Арк. 226, 231, 240; Спр. 11. Арк. 248, 261; Спр. 12. Арк. 163, 186.
¹⁰⁰ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 74; Спр. 105. Арк. 29зв.
¹⁰¹ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 13. Арк. 544; Спр. 14. Арк. 16; Спр. 15. Арк. 54; Спр. 16. Арк. 216, 224; Спр. 17. Арк. 155, 157, 161; Спр. 18. Арк. 202, 206, 211; Спр. 19. Арк. 227, 243; Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 13. Арк. 181.
¹⁰² Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 14. Арк. 28; Спр. 15. Арк. 57; Спр. 16. Арк. 122, 126, 129; Спр. 17. Арк. 77, 81, 834. Спр. 18. Арк. 119, 121, 124; Спр. 19. Арк. 126, 134, 139.
¹⁰³ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 17.
¹⁰⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 101; Спр. 137. Арк. 55.; детальніше див.: Перкун В. Печатки костелів Радомиського деканату... С. 38-39;
¹⁰⁵ Там само. Спр. 30. Арк. 2зв.

- ¹⁰⁶ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 1. Арк. 143, 150, 155; Спр. 2. Арк. 21, 130, 142; Спр. 3. Арк. 98, 107, 122; Спр. 4. Арк. 137, 144, 154; Спр. 5. Арк. 135, 143, 152.
¹⁰⁷ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 4. Арк. 145.
¹⁰⁸ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 52зв.
¹⁰⁹ Elenchus omnium et universi cleri dioecesium luceo-riensis et Zytomiriensis nec non Camenecensis. 1918. Б. М. Р. 21, 71.
¹¹⁰ ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 19; Спр. 36. Арк. 33; Спр. 62. Арк. 33; Спр. 63. Арк. 14зв; Спр. 75. Арк. 16зв; Спр. 92. Арк. 17зв; Спр. 94. Арк. 16зв; Спр. 96. Арк. 18; Спр. 106. Арк. 22зв; Спр. 113. Арк. 14зв; Спр. 117. Арк. 96.
¹¹¹ Вінницький обласний краєзнавчий музей. Д. 977. Арк. 2
¹¹² ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 146; Ф.Д. 904. Оп. 28. Спр. 21. Арк. 27.
¹¹³ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 58; Спр. 53. Арк. 93.
¹¹⁴ Там само. Ф.Д. 14. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 98.
¹¹⁵ Там само. Ф.Д. 468. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 104.
¹¹⁶ Zaleski W. Op. cit. S. 454.
¹¹⁷ ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 52.
¹¹⁸ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20 зв.
¹¹⁹ Там само. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 14. Арк. 12, 16, 25, 28, 35, 40, 44, 50, 53; Спр. 15. Арк. 20, 32, 44, 48, 54, 57, 61, 68, 73.
¹²⁰ Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20 зв.
¹²¹ Похлѣбкин В. Згадана праця. С. 285-286.
¹²² Forstner D. Świat symboliki chrześcijańskiej. Warszawa. 1990. S. 349.
¹²³ Kołak W., Marecki J. Leksykon godeł zakonnych. Łodz. 1994. S. 193, 201.
¹²⁴ Панченко В. Згадана праця. С. 121, 116.
¹²⁵ ДАВО. Ф.Д. 904. Оп. 31. Спр. 13. Арк. 50; Спр. 14. Арк. 50; Спр. 15. Арк. 48; спр. 16. Арк. 158, 161, 169; Спр. 17. Арк. 103, 110, 117; Спр. 18. Арк. 144, 148, 152; Спр. 19. Арк. 163, 171, 177; Ф.Д. 904. Оп. 11, спр. 17. Арк. 263.

- 163, 171, 177; Ф.Д. 904. Оп. 11, спр. 17. Арк. 263.
 126 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 4. Арк. 101; Спр. 23. Арк. 342.
 127 Похлѣбкин В. Названа праця . С. 121.
 128 Forstner D. Op. cit. S. 229-230.
 129 ДАВО. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14.
 130 ДАВО. Ф.Д. 471. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 18.
 131 Там само. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 7.
 132 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 28. Спр. 58. Арк. 310.
 133 Там само. Оп. 31. Спр. 9. Арк. 245.
 134 Там само. Спр. 9. Арк. 122.
 135 Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 100.
 136 Там само. Арк. 170.
 137 Там само. Спр. 142. Арк. 68.
 138 Там само. Ф.Д. 14. Оп. 2. Спр. 363. №590.
 139 Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 40.
 140 Там само. Ф.Д. 802. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 88.
 141 Там само. Ф.Д. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.
 142 Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 53.
 143 Там само. Арк. 31.
 144 Там само. Арк. 51.
 145 Там само. Ф.Д. 737. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 46, 71 зв.
 146 Там само. Ф.Д. 904. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 168, 173, 183.
 147 Historia konwoia. Czasy nowocytne 1758 - 1914. Warszawa, 1991. S. 22, 67.

Оксана Пархоменко

СФРАГІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Сфрагістика -- спеціальна історична дисципліна, що вивчає печатки, а також пломби та циліндри, геми, скарабеї, керамічні та гончарні клейма. Виникнення традиції ставити печатки, або скріплювати ними відповідні

віків.

За умов первісного суспільства кожен рід обожнював яку-небудь тварину, обирав її назву, а її зображення слугувало родовим знаком, що відрізняв один рід від інших. Із розвитком цивілізації та появою власності відбувається заміна зображень тварин на окремих речах на знаряддя праці чи елементи предметів побутового характеру. Родовий знак поступово замінюється на сімейний і ставиться на речах, що знаходяться у приватній власності сім'ї. Зараз печаткою називають вирізаний з твердого матеріалу штамп (матрицю), а також його відбиток на золоті, сріблі, сургучі, папері тощо. Еволюція печатки пов'язується саме зі становленням системи знаків власності. Спочатку печатка з юридичної точки зору слугувала, так би мовити, звичайною міткою свого власника. Рубежем перетворення мітки у власне печатку і є саме час появи приватної власності. Почали розвиватися характерні для печатки функції -- охорона та затвердження прав на той чи інший предмет¹.

Перші печатки були виявлені археологами під час розкопок стародавніх месопотамських поселень Урук і Джамдет-Наер, що датуються кінцем IV тис. до н.е. Вони за формою являли собою циліндри і глиняні булли із зображеннями гадюк та скорпіонів, які вважались символами родючості².

Найдавніші сфрагістичні пам'ятки на теренах України були знайдені в ареалі, який займали давньогрецькі міста-колонії -- Ольвія, Херсонес, Тіра та ін. (VII-V ст. до н.е.)³. Про існування печаток в період Київської Русі вперше було згадано в "Повісті времінних літ". До нашого часу збереглися відбитки печаток Святослава Ігоревича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Мстислава Володимировича та інших давньоруських князів⁴.

Кожна з епох виробила свої типи печаток, що відповідали різним формам державних утворень,

а також рівневі розвитку технологій виробництва. В країнах Стародавнього Сходу найчастіше за все використовувались печатки циліндричної форми. Їх прокочували по м'якій глиняній табличці, після чого на ній залишався відтиск зображень та написів, що були нанесені на поверхню циліндра.

В античному світі виникає такий різновид печаток, як печатки-персні. В них на місці дорогоцінного каміння розташовувалося зображення, яке належало виключно особі-власнику. Зручні в користуванні персні-печатки проіснували до XX ст. і ними скріплювали адресну кореспонденцію.

Широкого розповсюдження печатки набувають за середніх віків. В цей час домінуючим видом печаток стають вислі, які відтискувались на металі (звичайно їх називали буллами). В залежності від металу вони отримали свої назви: золоті -- хрисували, срібні -- аргировули, свинцеві -- молівдовули⁵. Різні метали використовувались в залежності від важливості та урочистості документа.

В XIV-XVI ст. вислі печатки витісняються прикладними, більш зручними. Але де-інде продовжували користуватись і вислими. Так, наприклад, у Ватикані вони збереглися у вжитку до початку XX ст. Прикладні печатки звичайно спочатку відтискувались на таких матеріалах, як віск та сургуч. Згодом з'являється воскомастика -- спеціально створений матеріал, оскільки віск виявився ненадійним у користуванні, бо печатку можна було підробити та й вона досить швидко руйнувалася.

Колір матеріалу, на якому робився відбиток, залежав від соціального стану особи, яка користувалась печаткою, та від роду її занять. Право відбивати печатку на червоному воску найчастіше належало особам королівського або царського походження, або тим, кому був наданий такий привілей. Але ці правила також змінювались в залежності від того чи ін-

шого історичного періоду. Наприклад, в XVI та XVII ст. в Європі привілеєм було користування блакитним або блідо-блакитним воском. Константинопольський патріарх до прикладу користувався чорним матеріалом⁶. У XIX ст. з'являються сажеві та фарбові відбитки різних типів. Отже, з розвитком діловодства удосконалювалась і система печаток, що відтепер мали різні форми і мастила для відбитку. Адже сфрагістика, як наука, розвиваючись, враховувала досвід попередніх поколінь

Форма печаток -- найрізноманітніша. Вони можуть бути круглі, овальні, квадратні, трикутні, шестикутні, восьмикутні. Потрібно відзначити, що на форму печаток доволі часто впливало місце її вживання, час функціонування та приналежність печатки, а також художні смаки, майстерність їх виробників.

Все вищесказане свідчить, що масив сфрагістичних пам'яток, з яким зустрічаються дослідники, дуже різноманітний. Саме це зумовило з часом появу різних способів класифікації печаток. В залежності від дослідницьких завдань, їх можна класифікувати за окремими періодами історії, на протязі яких функціонували сфрагістичні пам'ятки, оскільки, як вже було з'ясовано, кожному періоду історії відповідав певний тип сфрагістичного матеріалу. Тому хронологічний принцип класифікації, на нашу думку, є одним з виправданих як найбільше досконалий.

Ще один тип класифікації -- це вирізнення за зовнішніми ознаками, як то: за окремою формою, матеріалом виготовлення самої форми, кольором відбитку, способом прикладання, особливостями зображення або напису. Однак, ще на початку XX ст. окремі дослідники виступали проти цього типу класифікації, вважаючи його недосконалим. Так, М.П. Лихачов відзначав: "Ми повинні досліджувати матеріал за державами та їх установами або в хронологічному порядку, і відмічати при цьому явища наслідування, впли-

ву та взаємодії"⁷. Певною мірою з цим твердженням можна погодитись, та все ж відкидати взагалі класифікацію за зовнішніми ознаками, на наш погляд, не варто. Річ у тім, що у низці випадків саме форма, колір відбитка тощо несуть певну інформацію, яка дає можливість зробити висновки щодо технічного стану виготовлення печаток у певний період, про особливості використання фарб і таке інше.

Ще одним критерієм класифікації виступає приналежність печаток. У залежності від неї печатки можуть бути особисті, урядові, різних конфесій, міські, сільських громад, державних установ тощо.

Дослідження джерел сфрагістики -- печаток, plomb, гем та клейм дає підстави зробити висновок, що вони набули поширення, знайшли застосування в діловодстві, торгівлі, ремеслі, навіть приватному житті громадян.

Первинна функція печатки, що визнається майже всіма дослідниками -- охоронна. У стародавніх єгиптян слово "печатка" відповідало поняттю "замикати" будь-яку ємкість⁸. Печатка обмежено використовувалась як засіб засвідчення, тобто для скріплення документа. Кращим доказом достовірності документа або листа був підпис.

В античному світі засвідчуюча функція печатки ще недостатньо сформувалась і утвердилась. Середньовіччя не тільки сприяло її подальшому розвитку, але й внесло суттєві зміни, перетворило печатку на певній стадії розвитку феодального суспільства у виключно єдиний знак, свідоцтво про правову силу документа.

У X-XIV ст. печатка була єдиним доказом вірогідності і правової сили документа. Відсутність підписів і згадувань свідків характерні для того часу. В Західній Європі це є виразом ідеї безумовної віри королівському слову, якому не потрібні ще якісь підтвердження. З XIV ст. знов з'являється підпис на до-

кументах, спочатку спорадично, а за нових часів, з XVII ст. -- постійно. В цей час розвиток юридичної практики призвів до того, що функції видання грамот та прикладання до них печаток переходять до судових інстанцій. Документи засвідчуються печаткою суду, або власною печаткою судді та печатками присяжних. Наступний етап формування затверджуючого засобу виключає свідчення свідків. Спочатку їх місце зайняли печатки, пізніше їх прикладали навіть не свідки, а офіційні особи, про що повідомлялося в документі. Згодом повідомлення скоротилося до згадування про печатку. Отже, нова функція печатки як зовнішнього компонента доказовості, як затверджуючий засіб затвердилась в результаті розвитку середньовічних правових норм.

Ця функція є однією з найважливіших функцій печатки. Через необхідність стверджувати у свій спосіб не тільки документи державного характеру -- міжнародні угоди, договори, рішення тощо, печатки швидко розповсюджувались й у приватному житті. Розвиток цивілізації зумовив появу сили силенної документів, оригінали яких обов'язково "візувались" не тільки підписом, а й відповідно печаткою установи або особи, що підтверджувала тотожність документа, автентичність його або копії.

На протязі історії людства сфрагістичні знаки виконували все більш різноманітні функції. Їх використовували для запечатування кореспонденції і таким чином намагались забезпечити її недоторканість. Ці пам'ятки засвідчували приватну власність, для цього ставились на майно, паки з крамом тощо. Відтискувались печатки на ремісничих виробках, виконуючи роль своєрідних фірмових знаків та слугуючи гарантією якості⁹.

Не можна не згадати про фіскальний бік використання печаток -- в залежності від типу печатки та документа, до якого вона прикладалась, клієнт був по-

винен заплатити інстанції, що скріпляла документ печаткою, мито. Явище це було досить розповсюджене.

Виконувати свої прями функції печатки, пломби, геми та клейма могли тільки за умови, що будуть попереджуватися спроби їх підробки. Тобто важливо було мати впевненість в їх достовірності, тому й виникла необхідність якимось чином проаналізувати печатки, мати суму знань, які б допомагали визначити справжність сфрагістичного знаку, щоб уникнути зловживань, які були не таким вже й поодиноким явищем.

За доби середніх віків були зроблені перші спроби систематизувати знання про сфрагістику, визначити загальні принципи перевірки достовірності матеріалу. Це пояснюється тим, що боротьба за феодалні привілеї, землю та становище в суспільстві супроводжувалась численними випадками підробки документів і, відповідно, печаток, оскільки без їх наявності будь-який документ не міг вважатися дійсним. Тому виникла необхідність в ретельній експертизі знаків. Головним чином вона проводилась в середньовічних судах, державних і церковних установах. Перше місце серед таких установ поступово займає канцелярія Папи Римського, де були навіть складені списки можливих способів підробок печаток.

Письмово вперше всі відомі на той час сфрагістичні знання зафіксував канонік з Цюриха Конрад з Муре. 1275 р. він написав трактат "Summa de arte prosandi", в якому подає правила укладання документів. Шостий розділ цієї праці присвячений знакам посвідчення достовірності актів, зокрема, печаткам. У ньому викладені основи практичної сфрагістики¹⁰.

Хоча розвиток сфрагістики в середні віки був на рівні практичних навичок, нагромаджені знання мали велике значення для підвалин розвитку спеціальної історичної дисципліни -- сфрагістики.

Наукова сфрагістика виникла у Франції, де був розташований монастир Сен-Жермен-де-Пре, що став центром духовної конгрегації мавристів. Саме вони і вважаються тими особами, що заклали основи цієї, згодом визначеної, спеціальної історичної дисципліни. 1681 р. вийшла праця Жана Мобільйона "De re diplomatica libri sex" ("Шість книг про річ дипломатичну"), в якій автор запропонував використовувати печатки при визначенні достовірності історичних джерел, їх комплексів, тобто мета сфрагістики була вже сформульована на якісно вищому рівні.

Та на протязі XVIII-XIX ст. вона все ще залишалась складовою частиною дипломатики. Відбитки печаток використовувались головним чином для перевірки автентичності джерел, визначення часу і місця написання документів, можливого автора. Особливо це було важливо у разі, коли документи збереглися не повністю і на них не були зазначені ці дані, тобто були відсутні підписи, час та місце створення документа.

У другій половині XIX ст. набуває широкого розповсюдження видання та дослідження писемних джерел. В зв'язку з цим виникло надзвичайно багато питань джерелознавчого характеру, пов'язаних в тому числі і з сфрагістикою. Їх вирішення дозволило виправити або уникнути чималої кількості помилок при відтворенні подій та фактів історичного минулого. Яскравим прикладом цього є дослідження відомого російського вченого М.П.Лихачова, який з'ясував, що жалувані грамоти роду Протасьєвих є підробкою, хоча раніше вони використовувались істориками для обґрунтування спадковості кормлень¹¹. Допомогли з'ясувати це питання саме печатки, які відіграли тут вирішальну роль.

Визначення достовірності джерела не обов'язково вимагає наявності печаток на документах. Виявити підробку, з'ясувати непорозуміння, пов'язані з факта-

ми, що наведені, можна також з допомогою аналізу коротких описів печаток, що засвідчували документи, які подавались в заключній частині деяких джерел. Тож навіть творці документів дбали про відповідне "дублювання" достовірності, яке підробити було складніше.

Наприкінці XIX-- на початку XX ст. нагромадження джерельної бази сфрагістики відбувалось бурхливими темпами. В науковому обігу з'явилася велика кількість давньоруських бул, дрогочинських пломб, візантійських молівдовулів, козацьких печаток. Це призвело до того, що тепер вже зовсім інакше ставилось питання про подальший розвиток сфрагістики як науки.

Печатки, звичайно, продовжували використовувати для сфрагістичної експертизи писемних джерел, але, що головне, їх почали розглядати і як пам'ятки історії, матеріальної культури та мистецтва. Поступово зростала роль сфрагістичного матеріалу у вивченні конкретних питань історичного минулого, розширювалось поняття про предмет цієї спеціальної історичної дисципліни. Дослідники Н.Коробков і Б.Іванов визначили і особливо підкреслили три аспекти дослідження печаток-- як знаків засвідчення документів, як галузь історії мистецтв, як один з видів історичних джерел¹².

Ще одна функція сфрагістичного матеріалу, яку визначають всі науковці -- печатки як атрибут влади. Їх зображення і написи зосереджують в собі велику кількість інформації про державні та правові інституції, систему адміністративного та територіального управління, церковну ієрархію. За ними можна уточнити назву та структуру установи, її місце в системі інших установ та держави, тощо. Практично без залучення цих унікального значення знаків неможливо або дуже важко детально дослідити вищезгадані питання. Існують яскраві приклади саме такого вико-

ристання печаток. Так, В.Л.Янін на основі класифікації давньоруських печаток, яку склав М.П.Лихачов, провів реконструкцію державного апарату давньої Русі, приділивши головну увагу Новгородській республіці¹³. Отже, саме печатки слугували вченому для вирішення важливої історичної проблеми, тобто виступали в якості самостійного джерела.

Ще один важливий аспект дослідження державних печаток включає їх до кола незамінних джерел при розробці такого питання, як політична символіка. За допомогою саме печаток можна прослідкувати головні ідеї державної політики, закарбовані в символіці, знайти віддзеркалення суверенітету або підданства, з'ясувати внутрішньо- та зовнішньополітичні уподобання.

Найчастіше державна печатка буває потрійна: велика, середня і мала. Зображено на ній зазвичай або образ володаря, або герб держави, іноді в супроводі гербів складових частин держави та належних атрибутів. У легенді державної печатки окреслено титул володаря і землі, володарем яких він є. Отже, на ній позначаються зміни в титулі самого володаря, відбиваються певні зміни в бік збільшення чи зменшення території держави.

Різні типи печаток держави розрізнялись розміром, складністю емблеми, більшою чи меншою повнотою формулювання титулу, зовнішніми ознаками. Вживалися той чи той тип в залежності від політичної ваги держави, до якої був направлений документ, або від значення самого документа.

Отже, коло питань, які розглядає ця спеціальна історична дисципліна, відтак стає досить широким і постійно збільшується. Сфрагістичні пам'ятки є продуктом якоїсь певної епохи, суспільного устрою, тому вони відбивають характерні особливості свого часу, надають важливі відомості про події минулого. Велике значення мають печатки для дослідження істо-

рії походження окремих суспільних верств в той чи той період історії. Яскравим прикладом є визначення часу появи в Україні нового класу -- козацької старшини, який теж почав користуватися печатками.

Сфрагістика займає особливе місце в системі спеціальних історичних дисциплін. Вона має тісний зв'язок з деякими з них. Зображення, символи та емблеми сфрагістичних пам'яток слугують важливим джерелом для геральдики, надають цінні відомості про появу, розвиток і становлення гербів. Зв'язок цих двох спеціальних історичних дисциплін простежується як в особистих, так і в державних печатках, особливо у міських. Дані сфрагістики і геральдики часто надають можливість завдяки наявності на них зображень знаків печаток та гербів встановити власницьку приналежність пам'яток матеріальної культури.

Дослідники не раз відзначали важливе значення печаток для дослідження міської геральдики, оскільки вони є надійнішим джерелом, яке закарбувало у свій спосіб знакову систему гербів. Печатка із зображенням герба за середніх віків була засобом юридичного засвідчення документів і впродовж багатьох років заміняла навіть підписи людей, які займали високе становище. Якщо збереглася хоча б одна гербова печатка на документах міста, то є можливість через її знаки встановити герб міста.

Важко визначитись, якщо існує багато печаток міста з неоднаковими символічними знаками. У цьому випадку допомагають привілеї, записи в міських актових книгах, а також печатки бояр, князів тощо. Якщо місто було у приватній власності, то гербом його часто був герб засновника-власника. При наданні самоврядування (Магдебурзького права) герб міг змінитися, але у більшості до нього вносили часткові зміни. Отже, тісний взаємозв'язок сфрагістики і геральдики є досить плідним для обох дисциплін.

Найменування, титулування осіб у написах печат-

ток дають відомості для іншої спеціальної історичної дисципліни-- генеалогії. Хоча дані сфрагістичних матеріалів використовуються для простежування родових відносин ще не так активно, як хотілося б, але є розвідки, де вони залучаються до досліджень саме з генеалогії¹⁴.

Ще одна спеціальна історична дисципліна, що має зв'язок з сфрагістикою -- нумізматики. Так, у Давній Русі для підтвердження вірогідності монет на їх зворотній стороні (реверсі) виکارбовувалась печатка великого князя. Багато взаємокорисної інформації надають один одному нумізматики та сфрагістика давньогрецьких колоній, що існували в Північному Причорномор'ї¹⁵.

Сфрагістичні відомості активно використовуються у дослідженнях з символіки та емблематики і навпаки, оскільки різноманітні символи та емблеми часто простежуються в зображеннях на сфрагістичних пам'ятках¹⁶.

Графічна форма літер, система скорочень слів, стиль і характер письма легенд на печатках поєднують сфрагістику з палеографією та епіграфікою. Це відкриває перспективу появи низки праць, які можуть прислужитися цим дисциплінам одночасно.

Оскільки сфрагістика виділилась як спеціальна історична дисципліна з дипломатики, вони і зараз перебувають в тісному взаємозв'язку. Дані сфрагістики і сьогодні залучаються для встановлення автентичності і авторства документів, а дані дипломатики - для встановлення достовірності джерел сфрагістичних¹⁷.

Тісним також є зв'язок сфрагістики з історією мистецтва та побуту народів. З найдавніших часів печатки виготовляли гравери-золотарі. Численні сфрагістичні пам'ятки, що дійшли до нашого часу, свідчать про високий рівень мистецтва їх виробників. Вони можуть також слугувати джерелом з історії розвитку ремісництва. В дослідженнях з історії культури

та архітектури теж досить плідно використовуються міські печатки із зображенням архітектурних споруд міста. При нагоді не зайве відзначити, що у більшості випадків на міських печатках подаються споруди цього ж міста і зображення зазвичай достатньо достовірне. Іноді ми знаходимо на печатках такі архітектурні споруди, які вже зруйновані і не дійшли до нашого часу, через те печатки мають велике значення як джерела з історії мистецтва, оскільки подають відомості, відсутні в інших документах¹⁸.

Також дані сфрагістики використовують в своїх дослідженнях археологи, географи тощо, отже, можна стверджувати, що ця спеціальна історична дисципліна тісно взаємопов'язана з ними, а їх співробітництво є досить плідним.

Методи і прийоми дослідження наявного сфрагістичного матеріалу складались поступово, в процесі розвитку і формування самої спеціальної історичної дисципліни, зміни її завдань. Існує декілька варіантів класифікаційних схем сфрагістичних методів досліджень.

М. П. Лихачов розробив таку методичку досліджень: а) на перше місце при вивченні печаток ставиться їх функціональна ознака, можливо, хронологічна, але ні в якому разі не зовнішня; б) перевага перед окремими екземплярами надається комплексу печаток, визначеній їх групі, в яку вони об'єднані знов-таки за функціональною ознакою; в) увага звертається саме на аналіз окремої групи, відзначаються при цьому риси подібності та відмінності, загальні риси у печатках, що відрізняються за часом їх створення; г) дослідження матеріалу не повинно проводитись у відриві від документа, до якого прикладена або привішена печатка¹⁹.

В.Л. Янін, який багато уваги приділив дослідженню давньоруських печаток, поділяє весь сфрагістичний матеріал на окремі групи у відповідності до зобра-

жень та за написами. При наступному етапі дослідження з них виділяються комплекси з конкретними специфічними ознаками, проводиться датування та атрибуція їх, всередині комплексу виділяються печатки відповідно до їх приналежності певній особі. У своїх дослідженнях вчений використовував матриці, аналогічні за часом візантійські печатки, археологічні пам'ятки, твори мистецтва, документи, при яких збереглись булли²⁰.

Ще одну з класифікаційних схем дослідження, своєї методички пропонує В.О. Гавриленко. Він розрізняє три етапи у процесі роботи з сфрагістичним матеріалом: "перший -- розшукування і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; другий -- відчитання легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, що виставили печатку, встановлення достовірності джерела; третій -- класифікація пам'яток, використання їх в історичних дослідженнях"²¹. Вчений наголошує на значних труднощах, з якими зустрічається дослідник з сфрагістики, що в своїй роботі часто-густо оперує сотнями, а то й тисячами сфрагістичних одиниць. Звичайно, при цьому потрібна уніфікація, єдині норми обліку пам'яток.

Так, картку обліку розробив дослідник зі Львова О.В. Маркевич, яку можна рекомендувати для роботи в архівах. До неї потрібно внести кілька необхідних для подальшої роботи над матеріалами даних, зокрема, назву джерела, що засвідчене печаткою, дату документу, матеріал, на якому проставлено печатку, колір відбитку або матеріалу, з якого вироблена матриця, форму, розмір, стан і розміщення печатки. Якщо є можливість, то потрібно вказати назву, місцевість, її адміністративну приналежність, розшифрувати коротко зміст тексту. Печатку необхідно сфотографувати, фотовідбиток розміром оригіналу приклеїти в центрі картки обліку. Якщо печатка вже була опублікована, потрібно вказати літературу. Крім того, внес-

ти прізвище складача, дату заповнення, номер негатива, повний опис, тобто всі технічні дані²².

Всі сфрагістичні пам'ятки зараз прийнято поділяти на два види: 1) печатки, що знаходяться на документах (вони звичайно датуються та визначаються текстом) і 2) розрізнені сфрагістичні пам'ятки-- археологічні знахідки та музейні експонати. У першому випадку при визначенні достовірності печатки за доцільне буде застосовувати методи джерелознавства, дипломатики та палеографії, у другому - використати методи археології та мистецтвознавства²³. Але відомо, що печатки, прикріплені до документа, часто можуть бути фальшивими, одночасно на документі не завжди присутня дата або вона виправлена. Через це набуває великого значення доскональний аналіз не тільки відокремлених від документів печаток, а й безпосередньо прикладених до них.

На кожному з етапів вивчення й дослідження сфрагістичних пам'яток застосовуються різні методи, методики і способи роботи. Найпоширенішим серед них вважається метод сфрагістичної аналогії. Він полягає в тому, що відбувається співставлення печаток з ідентичним сфрагістичним матеріалом, що був досліджений раніше. В основі цього методу-- порівняльний аналіз змісту і стилю легенд, характеру зображень, форми і розміру печаток, матеріалу та кольору документа, кустодій тощо, тобто зовнішніх ознак сфрагістичних знаків.

Важливу роль у дослідженні печаток відіграє порівняльно-сфрагістичний метод. Суть його в тому, що сфрагістичні пам'ятки порівнюються передусім з даними історії, мистецтва, мовознавства тощо. Процес аналізу включає вивчення змісту напису (особлива увага приділяється іменам, титулам, географічним назвам, термінам) і порівняння та вивірення їх з відомими історичними даними; відшукування аналогій серед геральдичних та нумізматичних пам'яток; розгляд при-

йомів різьблення печаток і зіставлення з технікою гравірувального мистецтва та обробки монет тощо.

Метод дослідження індивідуальних прийомів майстрів передбачає вивчення особливостей печаток з боку аналізу особливостей гравірування. Належність анонімних князівських печаток давньоруської доби визначається за викарбуваними на них зображеннями святих тезоіменних християнським іменам власників печаток або їх батьків. Методи, які притаманні при дослідженні природничих наук, також було б доцільним використовувати при сфрагістичному аналізі печаток і пломб. До них відносяться хімічний, емісійно-спектральний аналізи, активаційний метод тощо. Вони можуть бути застосовані при реконструкції анонімних або пошкоджених екземплярів сфрагістичних пам'яток. Так, за допомогою спектрального або хімічного аналізів, активаційного методу можна здійснити їх приблизне датування.

Якщо встановити рецептуру великої кількості відомих або достатньо визначених печаток, що прикладені до документа, можна скласти технологічну карту хімічного складу сфрагістичних пам'яток зі змінами, які відбувались в ньому на протязі століть, і на їх основі датувати невідомі, анонімні або пошкоджені печатки.

Статистичний метод-- виявлення, групування і встановлення всієї суми даних, що мають відношення до відповідно досліджуваної теми, теж має певне значення. Методи картографії використовуються при встановленні системи торгових комунікацій, шляхів сполучень, вивченні розвитку торговельних зв'язків.

Під час дослідження і аналізу сфрагістичних пам'яток їх складові елементи потрібно розглядати окремо. Узагальнення, синтез отриманих даних-- це кінцевий результат дослідження, здійснюваний на основі сукупності всіх відомих методів, прийомів і способів досліджень, які можуть бути застосовані в тому чи

іншому випадку.

Розглянуті нами особливості сфрагістики як науки, а також унікальність інформації сфрагістичних джерел, дають нам можливість зробити висновок, що вона займає важливе становище в системі спеціальних історичних дисциплін. Впродовж свого розвитку сфрагістика виробила власні методи опрацювання сфрагістичного матеріалу, критерії його класифікації. Також зрозумілим та закономірним є зв'язок сфрагістики з такими спеціальними історичними дисциплінами, як геральдика, генеалогія, нумізMATика, палеографія, епіграфіка, дипломатика, символіка, емблематика, з історією побуту та мистецтва, археологією, історичною картографією. Завдання сфрагістичного дослідження вже набули чітко визначеної форми, вони полягають у виявленні сфрагістичних пам'яток, їх атрибуції, виявленні значення для пізнання загальноісторичного процесу крізь призму досліджень знакової системи печаток, притаманних тому чи тому періоду.

¹ Максимова М. Античные печати Северного Причерноморья //ВДИ. 1937. № 1. С.253-254.

² Гавриленко В.О. Українська сфрагістика. Питання предмету та історіографії. К., 1977. С.10.

³ Василенко Б.А. Давньогрецькі керамічні клейма з Одеси //Археологія. 1972. № 5. С. 87-95; Максимова М. Вказ. праця. С.253-256.

⁴ Повість времінних літ: Літопис (за Іпатським списком). К., 1990. С.71, 72, 119.

⁵ Кене В.В. О металлических печатях, называемых обычно "буллами" //ЗРАО. 1851. Вып. 3. С. 5-6.

⁶ Сфрагістика //Новый энциклопед. слов. Ф.А.Брокгауза, И.А.Ефрона. СПб., 1901. Т. XXXII. С.171.

⁷ Лихачов Н.П. Из лекций по сфрагистике. СПб., 1905-1906. С.22.

⁸ Соболева Н.А. Русские печати. М., 1991. С.30.

⁹ Гавриленко В.О. Вказ. праця. С.11.

¹⁰ Там само. С.12.

¹¹ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974. С.9-10.

¹² Коробков Н., Иванов Б. Русские печати //АД. 1939. № 3. С.31.

¹³ Янин В.Л. Новгородские посадники. М., 1962.

¹⁴ Молчанов А.А. Об атрибуции личнородовых знаков князей Рюриковичей X-XIII вв. //ВИД. 1976. Вып. 16. С.66-83; Бушаков В. Тамга та династайне ім'я кримських ханів //Друга наук. геральдична конф.(Львів, 19-21 листоп. 1992 р.). Зб. тез, повід. та допов. Львів, 1995. С.11-13.

¹⁵ Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсонеса. Л., 1983.

¹⁶ Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. К., 1989; Іваненко М.А. До питання про визначення змісту символів, гербів та емблем //Вісн. Київ. ун-ту: Іст. науки. 1989. Вип.31. С.55-57.

¹⁷ Дашкевич Я.Р. Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст.: Нарис з української дипломатики//АУ. 1968. № 1. С.20-27.

¹⁸ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986.

¹⁹ Соболева Н.А. О методике изучения сфрагистических материалов XV-XVIII вв. (Историографические заметки) //ВИД. Л., 1976. С.134.

²⁰ Там само. С.137-138.

²¹ Гавриленко В.О. Вказ. праця. С.20.

²² Маркевич О.В. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток //Наук.-інфор. бюл. Архівного Управління УРСР. 1964. № 5. С.17-31.

²³ Гавриленко В.О. Про предмет, методи і завдання сфрагістики //Третя респ. наук. конф. з арх. та ін. спец. іст. дисциплін. К., 1968. С.298.

Ігор Ситий

ПЕЧАТКИ СОТЕННОЇ СТАРШИНИ, ТОВАРИШІВ ТА КАНЦЕЛЯРИСТІВ

До недостатньо вивчених проблем української сфрагістики відносяться печатки сотенної старшини, бунчукових, значкових, військових товаришів, військових, полкових, сотенних та інших канцеляристів, тобто тих соціальних груп, які склали більшість правлячої верхівки Гетьманщини¹.

Першим звернув увагу на ці печатки чернігівський краснавець Г.Милорадович², проте більш-менш повноцінним в науковому плані ми можемо вважати узагальнююче дослідження М.Слабченко³. Нею було описано 10 печаток сотників (1718-1780 рр.), 1 печатку сотенного хорунжого (1738), 2 печатки бунчукових товаришів (б/д), 13 печаток військових товаришів (1763-1784), 4 печатки сотенних писарів (1763-1781), 3 печатки значкових товаришів (1763), 3 печатки полкових канцеляристів (1763-1780), 1 печатку військового канцеляриста (1763). Суттєвим недоліком цієї розвідки є відсутність зображень і систематизації відповідно до тієї чи іншої соціальної групи.

Невдовзі виходить в світ "Малороссийский гербовник" В.Лукомського і В.Модзалевського⁴. Тут знаходимо відомості про 30 печаток сотників (1675-1784), 10 печаток бунчукових товаришів (1729-1786), 2 печатки військових товаришів (1695-1765), 7 печаток городових отаманів (1666-1723), 2 печатки знатних військових товаришів (1715-1719). Вади залишилися ті самі, адже дослідники свідомо використали сфрагістичний матеріал лише як ілюстративний.

Після цього дослідження настає майже суцільний застій. Можемо назвати лише 4 розвідки, де знаходимо відомості про ці категорії печаток. У 1917 р. І.Крип'якевич описує печатки К.Прокоповича, сотника (1649) та роменського отамана Юрія (1649)⁵. У 1994 та 1996 рр. нами опубліковані печатки С.Ялинського, полкового товариша (1698), М.Половецького, чернігівського "городового" отамана (1698) та ряд інших⁶. У 1997 р. С.Абросімова подає скупі відомості про печатки військових товаришів Г.Вовченка, А.Левченка, бунчукового товариша П.Руденка, знатного бунчукового товариша А.Миклашевського⁷. Узагальнені відомості щодо вивченості цих печаток до 1997 р. подаємо в таблиці:

№№ п/п	Чини та посади	Кількість	Хронологічні рамки
1.	сотники	52	1649-1784
2.	хорунжі	2	1738-1780
3.	бунчукові товариші	14	1729-1786
4.	військові товариші	18	1715-1787
5.	писарі	5	1763-1781
6.	значкові товариші	5	1753-1763
7.	канцеляристи	8	1753-1780
8.	отамани	12	1649-1774

116 1649-1787

Як бачимо, становище незадовільне, думаємо суттєвим кроком у розв'язанні поставленої проблеми стане пропонований нами матеріал, виявлений у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського:

№№ п/п	Чини та посади	Кількість відбитків	Хронологічні рамки
1.	сотники	181	1677-1780
2.	отамани	32	1670-1820
3.	осавули	3	1779-1781
4.	хорунжі	1	1780
5.	писарі	5	1774-1777
6.	бунчукові і знатні військові товариші	65	1689-1821
7.	військові товариші	96	1698-1821
8.	значкові товариші	27	1705-1781
9.	канцеляристи	23	1719-1781
		433	1670-1821

Наявні печатки дозволяють зробити такі наступні висновки:

1. Першими з'являються печатки сотників та отаманів, що було пов'язане зі становленням козацької держави Б.Хмельницького як результатом національно-визвольної боротьби українського народу. Появу печаток інших урядовців можемо віднести на кінець XVII - початок XVIII ст., коли остаточно сформувалась державна і соціальна структура Гетьманщини. Граничний термін їх використання обмежується 30-ми рр. XIX ст., що не є випадковим, адже саме на ці роки припадають дії царату щодо скасування українського цивільного, карного та інш. права і заміну його системою російського права⁸.

2. Характерною ознакою печаток сотників і отаманів є наявність абрєвіатури, де окрім прізвища вказується і службова посада. На інших печатках абрєвіатура відсутня або позначає лише прізвище. Найбільше безабрєвіатурних печаток з'являється у другій половині XVIII

216

ст., що можна пов'язати з руйнуванням інститутів Гетьманщини під впливом Російської імперії, загальним розкладом старих соціально-економічних відносин і появою паростків нових капіталістичних.

3. Найбільш поширеними зображеннями на печатках були військова, християнська та комбінована християнсько-військова емблематика, що відбивало менталітет українського народу, який виборів свою державу в умовах жорсткого військового та релігійного протистояння. З другої половини XVIII ст. символічне значення зображення втрачається внаслідок вищезгаданих причин.

4. За технікою виконання у XVII ст. та до 30-х рр. XVIII ст. найбільш типовими були паперово-воскові відбитки, причому колір воску на відміну від Західної Європи значення не мав. Віск червоно-коричневого забарвлення використовували як для гетьманської печатки, так і для печатки військового товариша. З останньої третини XVII ст. починають уживати сургуч, який стає пануючим матеріалом вже у XVIII ст., коли різке збільшення обсягів діловодства привело до заміни складного паперово-воскового відбитку більш простим і зручним сургучевим. Використовували сургуч червоного, значно рідше чорного і коричневого кольорів. Віск був як натуральних кольорів, так і забарвлений у червоно-коричневий, синьо-зелений, чорний кольори.

5. Всі печатки можна віднести до розряду прикладних. Їх розміри вказують, що це були переважно персневі печатки, хоча були також нашійні, тобто ті, що носились на шийному ланцюжку, а також стаціонарні, які зберігались у скриньках або торбинках. Вислі печатки поширення на Гетьманщині не мали. Найбільш традиційними були овальні і восьмикутні печатки, що можна пояснити впливом бароко і рококо, а також зручності, бо саме ці форми дозволяли найбільш раціонально розмістити зображення і абрєвіатуру, на відміну від гетьманських та міських, де повний напис

217

вимагав саме круглу форму печатки, як до речі і зараз, коли переважна більшість печаток відноситься до категорії текстових.

6. На Лівобережній Україні користувались власними, запозиченими, привласненими, успадкованими печатками⁹. Ця практика свідчить про те, що норми Литовського статуту, які регулювали практику використання печаток та загрожували стратою за їх фальшування на цій території були формальними, як і багато інших норм феодального суспільства в умовах своєрідної держави з дуже сильними демократичними традиціями. Відома лише одна згадка про підробку печатки генерального бунчужного¹⁰. Цей формалізм був характерний не тільки для Гетьманщини, але й для наших сусідів білорусів¹¹, а це вже відбиток загальної риси східнослов'янських народів - дуже вільне поводження з нормами права, від чого потерпаємо і зараз. Зазначимо також, що одна людина могла користуватись кількома печатками, що є відгуком давньої традиції вживання декількох гербів і цілком співвідноситься з вищесказаним¹².

7. Основною функцією печатки було і є забезпечення вірогідності і недоторканості документа - "...для лучшей вперед твердости...при своей печати руку приложил", "...для твердого же и ненарушаемого сей моей записи хранения подписал я и печат приложил". Це вияв загальної риси тваринного світу, коли за допомогою мітки тварина попереджає іншу про недоторканість, наприклад - свої мисливської території. Людина, як частка цього світу, лише удосконалила цю мітку, надавши їй вигляд печатки.

Як правило печатку ставили після того, як людина розписалася, іноді прямо на підпис, але інколи робили і навпаки - ставили печатку, а потім вже розписувалися.

Підсумовуючи, можна сказати, що українська сфрагістика XVII - XVIII ст. стала своєрідним, оригіналь-

ним явищем, в якому відбилися як надбання загальнолюдської культури, так і особливості менталітету українського народу.

* * *

Опис печаток проводився по розділах згідно з таблицею за хронологією. Спочатку вказувалося прізвище власника, потім чин або посада, матеріал і техніка, форма печатки, її розміри, зображення, абрєвіатура з розшифровкою у дужках тогочасною канцелярською мовою, назва документа на якому виявлено відбиток з датою та інвентарним номером в дужках, витяги з документів, які характеризують роль і місце печатки, посилання на літературу, якщо печатка вже описана. Слід зазначити, що назви документів подаються як правило мовою оригіналу у лапках.

Використані скорочення: "інв. №" - інвентарний номер, "АЛ" - архівно-літературна група обліку Чернігівського історичного музею (ЧІМ), "АД" - архівно-документальна група обліку ЧІМ, "ВП" - "вспомогательно-письменная" група обліку ЧІМ, "М.Г." - "Малороссийский гербовник" (К., 1993), Слабченко М. - "Материалы по малороссийской сфрагистике". Одесса, б/д.

I

Печатки сотників

1. Дворецького Івана, остерського сотника. Паперово-воскова (чорно-синій віск), восьмикутна, 13x12 мм, зображення: у щиті півмісяць, увінчаний хрестом, над щитом забороло, увінчане пір'їнами, навколо щита стилізований орнамент та літери "И Д С О" ("Иван Дворецкий Сотник Острицкий"). Витяг з книг козацьких Остерської сотні від 25.6.1677 (інв. № АЛ 501/6/10) - "...а по записаню чтоб выпис стороне требующой с подписанием рук и под печатми наши видат. Дан в доме судовом козацком в року м/еся/цу и дню звишменованному... Иван Дворецкий сотник Воиска Его Цар. Прес. Вел. Запорозкого Острицкий рукои."

М.Г. С.41-42.

2.Ноздри Наума, почепського сотника. Паперово-воскова (зеленувато-синій віск), восьмикутна, 17x17 мм, зображення: перехрещені стріли, на які накладений меч, під ним півмісяць (?), навколо літери "НГНСП" ("Наум Григоревич Ноздра Сотник Почеповский"). Витяг з книг меских почепських від 7.4.1679 (інв. № АЛ 501/6/13).

М.Г. С.121.

3.Лазаревича Романа, воронізького сотника. Паперово-воскова (натуральний віск), овальна, 15x14 мм, зображення: у щиті перехрещені стріли у супроводі хреста, над щитом забороло, увінчане пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери "РЛС+В" ("Роман Лазаревич Сотник+Воронижский"). Декрет від 21.4.1689 (інв. № АЛ 395, док.51). Печаткою скористався наказний сотник Василь Яковлевич.

4.Мартиновича Йосипа, почепського сотника. Паперово-воскова (коричневий віск), восьмикутна, 20x18 мм, зображення: у щиті хрест у сьйві, під ним півмісяць, навколо щита рослинний орнамент і літери "ІМС П" ("Йосиф Мартинович Сотник Почеповский"). "Вечистий купчий запис" від 12.1.1693 (інв. № АЛ 501/9/16) - "...письмо сее урядовое при печати сотницкой з подписом руки писарской требующой стороне... выдат велелисьми". Печаткою скористався наказний сотник Кіндрат Кореско.

М.Г. С.109.

5.Жураковського Василя, іванпольського сотника. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x13 мм, зображення: в овальному щиті півмісяць (інше пошкоджене), над щитом корона. Лист від 19.9.1695 (інв. № АЛ 359, док.7).

6.Маковського Івана, кролевецького сотника. Паперово-воскова (червоний віск), восьмикутна, 18x18 мм, зображення: серце, простролене стрілами і увінчане хрестом, навколо рослинний орнамент і літери

220

"ІММСК" ("Іван Маковский Меский Сотник Кролевецкий"). "Черекграф" від 2.9.1700 (інв. № АЛ 395, док.20) - "при звиклой печати урядовой сотницкой и меской".

Ситий І. Герб Кролевця //Знак. Число 5 (лютий, 1994). С.8.

7.Турковського Михайла, мглинського сотника. Паперово-воскова (червоний віск), овальна, 20x17 мм, зображення: хрест (?) у щиті, над щитом забороло, увінчане пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери "МТСМ" ("Михайло Турковский Сотник Мглинский"). Купчий запис від 7.9.1708 (інв. № АЛ 501/9/62) - "...для лепшой вери и певности с подписом рук врядовых и с притисненем печатей... Михайло Турковский, сотник Мглинский, Михайло Симоненок, атаман городовий, Лукян Гарясимович, войт Мглинский".

8.Соколовського Антипа, бакланського сотника. Паперово-воскова (натуральний віск), восьмикутна, 16x16 мм, зображення: у щиті хрест у сьйві, над щитом 3 пір'їни, навколо щита рослинний орнамент і літери "А С С Б" ("Антип Соколовский Сотник Бакланский"). Запис про розмежування земель від 14.8.1715 (інв. № АЛ 501/10/46) - "...для лепшой веры и певности сей выдаемо запис с подписом руки моея и с притиснением печати... Антип Соколовский сотник Бакланский рукою власною".

М.Г. С.171, описана ідентична печатка 1718 р.

9.Кулябки Григорія, лубенського полкового сотника. Паперово-воскова (коричневий віск), восьмикутна, 23x21 мм, зображення: у щиті перехрещені стріли, під ними півмісяць, над щитом забороло, увінчане 3 пір'їнами, щит обіймають 2 гілки, навколо щита літери "ГКСПЛ" ("Григорій Кулябка Сотник Полковой Лубенский"). Купчий запис від 19.8.1715 (інв. № АЛ 501/10/48) - "...адля лучшего достоверия сей купчий запис звиклыми печатми ствердивши при подписе писарской руки требующой стороне рассказалимо выдаати..."

221

М.Г. С.88, описана схожа печатка без зображень.

10-11. Борозни Максима, мглинського сотника. Паперово-воскова (натуральний віск) та на червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: лук з напнутою стрілою, над ним серце, з якого виростають 3 колоси, обабіч зірка і півмісяць, над колосом корона, обабіч якої літери "МВ" ("Максим Борозна"), все зображення обіймають 2 гілки. "Купчье письмо" від 3.5.1717 (інв. № АЛ 501/10/57) та "Заставное письмо" від 22.11.1717 (інв. № АЛ 501/10/59) - "...и на том добровольное писание выдаем за подписанием рук з притиснением печати уряду мглинского року... Максим Борозна сотник мглинский".

М.Г. С. 15.

12. Боровського Семена, бахмацького сотника. Паперово-воскова (червоний віск), овальна, 17x16 мм, зображення: у щиті сокира, над щитом корона, щит обіймають 2 гілки, навколо щита літери "СВР" ("Семен Боровский П..."). "Урядовая купчая" від 20.3.1719 (інв. № АЛ 395, док.46) - "...сию урядовную купчую при подписе рук обиклою печаттю ствердивши его м/ило/сти п/а/ну Григорию канцелярису войсковому видали..."

13. Тарновського Михайла, варвинського сотника. Паперово-воскова (зелений віск), восьмикутна, 18x18 мм, зображення: серце, простромлене 2 стрілами, над серцем хрест у сьайві, обабіч 2 зірки, навколо серця рослинний орнамент і літери "МФТСВ" ("Михаил Федорович Тарновский Сотник Варвинский"). Лист від 15.11.1722 (інв. № АЛ 504/44/6).

14. Нежинця Тимофія, наказного іваницького сотника. На червоному сургучі, овальна, 13x12 мм, зображення: овальний щит під короною, навколо рослинний орнамент. Лист від 19.11.1724 (інв. № АЛ 14, док. 84).

15. Мануйловича Івана, глухівського сотника, правителя малоросійської Генеральної військової канцелярії. Паперово-воскова (червоний віск), овальна, 25x21

мм, зображення: у щиті хрест, над щитом короноване забороло, увінчане 3 пир'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери "ІМСГ" ("Іван Мануйлович Сотник Глуховский"). Купчий запис від 8.7.1727 (інв. № АЛ 395, док.45) - "...казалисмо за подписанием рук и притиснением урядовой печати требующой стороне... видати..."

16. Покотила Василя, бахмацького сотника. Паперово-воскова (червоно-коричневий віск), восьмикутна, 23x20 мм, зображення: серце, увінчане зіркою, над нею півмісяць (?) з квітковою гірляндою, інше нерозбірливо, у кутах літери "ВПСБ" ("Василий Покотыло Сотник Бахмацкий"). Купчий запис від 19.4.1730 (інв. № АЛ 14, арк. 71) - "...також и их м/и/л/остей п/а/нов старшины сотенной Бахмацкой для лучшей крепости упростили ми о подписе рук и притиснене печати..."

17. Макаренка Опанаса, наказного кролевецького сотника, "атамана городского". Паперово-воскова (червоний віск), овальна, 17x13 мм, зображення: овальний щит під короною, інше нерозбірливо. Лист від 10.5.1736 (інв. № АЛ 359, док.50).

18-27. Бакуринського Леонтія, роіщенського сотника. На червоному сургучі, овальна, 21x20 мм, 10 відбитків, зображення: в щиті серце, увінчане хрестом і простромлене шаблею і стрілою, над щитом короноване забороло, навколо щита рослинний орнамент і літери "ЛБСР" ("Леонтий Бакуринский Сотник Роиский"). Купчі записи від 16.5.1738 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 36; № АЛ 503/1/8,9), 30.8.1738 (інв. № АЛ 503/1/11), 16.5.1741 (інв. № АЛ 503/1/14), 16.5.1742 (інв. № АЛ 503/1/16; № АЛ 503/4/1, арк. 47), 2.12.1744 (інв. № АЛ 503/1/20), 16.5.1745 (інв. № АЛ 503/1/18), 16.5.1747 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 54).

Слабченко М. С.10, описана печатка 1746 р.; Ситий І. 3 історії української сфрагістики //Родовід. Київ, 1996. № 14. С.92.

28. Губаря Павла, смілянського сотника. На черво-

ному сургучі, восьмикутна, 23x20 мм, зображення: хрест у сядві, що спирається на півмісяць, над хрестом перехрещені стріли, обабіч яких літери "ПГ" ("Павел Губар"), хрест обіймають 2 гілки. Купчий запис від 10.8.1740 (інв. № АЛ 502/48/27) - "...вышшеписанный купчий запис... сим нашим сознанием и подписом рук при печати городской ствержен... видан в Смелому... сотник смелянский Павел Губар".

Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVI-I-XVIII ст. Каталог. Львів-Чернігів, 1995. С.17, № 36.

29. Сулими Андрія, великобудинського сотника. На червоному сургучі, овальна, 17x15 мм, зображення: серце, простромлене 2 шаблями, одну з яких тримає рука в обладунках, над серцем корона, навколо рослинний орнамент і літери "АСС..." ("Андрій Сулима Сотник..."), "Предложение" від 22.9.1747 (інв. № АЛ 501/15/67).

30. Семенова Павла, китайгородського сотника. На червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: рослинний орнамент, літери "ПК". "Известие" від 8.11.1764 (інв. № АЛ 501/15/1036).

31. Жили Йосипа, першоварвинського сотника. На червоному сургучі, овальна, 26x21 мм, зображення: олень (інше втрачене). "Доношение" від 2.3.1767 (інв. № АЛ 504/50/2).

32. Яновича Михайла, бахмацького сотника. Паперово-воскова (коричневий віск), овальна, 27x23 мм, зображення: овальний щит під коронованим заборолом, навколо рослинний орнамент. Рапорт від 21.3.1771 (інв. АЛ 898).

33. Глушневського Йосипа, абшитованого сотника. На червоному сургучі, овальна, 25x21 мм, зображення: вензель у щиті під короною. Рапорт від 2.3.1772 (інв. № АЛ 504/115/3).

34. Косича Григорія, абшитованого сотника. На червоному сургучі, восьмикутна, 16x13 мм, зображення: арабські письмена. "Обязательство" від 19.5.1772 (інв.

№ АЛ 502/60/21).

35. Ходоровської Явдохи, дружини Євстафія Ходоровського, костянтинівського сотника. На червоному сургучі, овальна, 13x12 мм, зображення: погрудний портрет чоловіка. Запис від 19.5.1772 (інв. № АЛ 502/48/113).

36. Силевича Федора, сотника м. Нове Місто. На червоному сургучі, овальна, 24x23 мм, зображення: в овальному щиті 2 перехрещені стріли, накладені на шаблю, над щитом корона, обабіч щита стилізований орнамент. Запис від 2.7.1772 (інв. № АЛ 502/65/11) - "...во уверение подписали мы сию запис нашими руками и печати приложили..."

37. Грома Василя, першополкового стародубського сотника. На червоному сургучі, овальна, 27x24 мм, зображення: у червоному щиті палаюче серце, простромлене шаблею і стрілою, над щитом короноване забороло, увінчане 3 пір'їнами, обабіч літери "ВН" ("Василей Гром"), навколо щита рослинний орнамент. Запис від 2.7.1772 (інв. № АЛ 502/65/11) - "...во свидетелство подписалис и печат приложили... сотник первый полковый Стародубовский Василей Гром..."

38-39. Калиниченка Опанаса, сотника. На червоному сургучі, восьмикутна, 13x10 мм, 2 відбитки, зображення: в обрамленні орнаменту напис - "АФНСту ВАСИЛЕИ АХПЕ". Опис від 15.9.1773 (інв. № АЛ 502/57/4), купчий запис від 10.10.1773 (інв. № АЛ 502/66/62).

40. Тимченка Михайла, сотника. На червоному сургучі, кругла, Ø 16 мм, зображення: серце, в якому 3 зірки і 2 перехрещені стріли, навколо рослинний орнамент, над серцем корона (?), запис від 4.2.1774 (інв. № АЛ 502/48/119).

41. Ходоровської Явдохи, дружини костянтинівського сотника Євстафія Ходоровського. На червоному сургучі, овальна, 24x19 мм, зображення: у щиті літери "ЕСН" ("Євстафій С... Ходоровський"), навколо щита стилізований орнамент та крилатий дракон. Опис від

14.2.1774 (інв. № АЛ 502/57/4).

42-43. Стороженка Григорія, іваницького сотника. На червоному сургучі, восьмикутна, 19x17 мм, 2 відбитки, зображення: хрест, під ним півмісяць, над хрестом корона, обабіч літери "А С С И" ("Андрей Стороженко Сотник Иченский (?)"), зображення обіймають 2 гілки. "Менчая крепост" від 23.9.1774 (інв. № АЛ 515/4/2), "Обовязательное письмо" від 14.11.1774 (інв. № АЛ 515/4/3).

44. Лукомського Стефана, переволочанського сотника, на червоному сургучі, овальна, 25x22 мм, зображення: у блакитному щиті підкова з хрестом, над щитом короноване забороло, на якому сидить яструб, що тримає підкову з хрестом, навколо щита рослинний орнамент. "Заменчий вечний запис" від 1.1.1775 (інв. № АЛ 1220/68).

45. Булашевича Олексія, почепського сотника. На червоному сургучі, овальна, 23x20 мм, зображення: у щиті троянда (?) у супроводі 3 зубців, над щитом короноване забороло з 5 пір'їнами, обабіч літери "АБ" ("Алексей Булашевич"), навколо щита рослинний орнамент. Купчий запис від 8.6.1775 (інв. № АЛ 502/48/120). Цією ж печаткою скористався капітан Федір Булашевич.

46-47. Мينيцького Івана, красноколядинського сотника, на червоному сургучі, восьмикутна, 12x11 мм, 2 відбитки, зображення: у щиті під короною олень, що стрибає, над щитом корона, обабіч якої літери "АЛ", навколо щита рослинний орнамент. Купчі записи від 22.4.1776 (інв. №№ АЛ 515/4/10-11).

48-71. Його ж на червоному сургучі, овальна, 25x23 мм, 24 відбитки, зображення: в овалному щиті літери "SP", над щитом корона, праворуч щита козел-щитотримач, навколо щита стилізований орнамент. Купчі записи від 19.9.1777 (інв. № АЛ 515/4/53), від 15.10.1780 (інв. № АЛ 515/4/112-113, 115-116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 140, 142, 144, 146, 148, 152, 226

156), від 12.12.1780 (інв. № АЛ 515/4/158, 160).

72. Богаєвського Лева, абшитованого сотника. На червоному сургучі, овальна, 20x19 мм, зображення: у щиті серце, простролене 2 стрілами, над щитом короноване забороло, обабіч якого літери "ЛБ" ("Лев Богаєвський"), навколо щита рослинний орнамент. "Вечистий купчий запис" від 9.9.1776 (інв. № АЛ 515/4/13) - "...к сей купчей крепости продавец абшитованный сотник Лев Богаевский при печати своеручно подписался".

73. Гудими Григорія, прилуцького полкового сотника. На червоному сургучі, овальна, 23x20 мм, зображення: рука в обладунках тримає яркі у щиті, над щитом забороло, навколо щита рослинний орнамент, праворуч щита орел-щитотримач. Купчий запис від 19.9.1776 (інв. № АЛ 515/4/14).

74-81. Романовича Івана, ічнянського сотника. На червоному сургучі, овальна, 22x19 мм, 8 відбитків, зображення: у щиті літери "ISR", над щитом короноване забороло, увінчане 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. Купчі записи від 25.11.1776 (інв. № АЛ 515/4/15-17, 19, 21, 23, 25-26).

82-84. Його ж. На червоному сургучі, овальна, 20x14 мм, 3 відбитки, зображення: у щиті літери "ISR", над щитом корона, увінчана птахом, навколо щита військова арматура. Купчі записи від 8.3.1777 (інв. № АЛ 515/4/36-38).

85-106. Стороженка Григорія, іваницького сотника. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм, 22 відбитки, зображення: у щиті плетінка, над щитом забороло, увінчане 2 червоними прапорами і вершником, навколо щита рослинний орнамент і військова арматура. Купчі записи від 25.11.1776 (інв. № АЛ 515/4/15 - 17, 19, 21, 23, 25-26); від 16.12.1776 (інв. № АЛ 515/4/27), від 11.5.1777 (інв. № АЛ 515/4/39-51).

107-128. Його ж. На червоному сургучі, овальна, 24x20 мм, 22 відбитки, зображення: у щиті хрест у супроводі півмісяця, над хрестом літери "ГС" ("Григорій

Стороженко"), над щитом корона, навколо щита військова арматура, яку обіймають 2 гілки. Купчі кріпості від 29.7.1779 (інв. № АЛ 515/4/62), від 25.11.1779 (інв. № АЛ 515/4/69, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 105, 107), від 26.11.1779 (інв. № АЛ 515/4/109).

129-178. Масло Йосипа, іваницького сотника, Іваницького земського підсудка. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм, 50 відбитків, зображення: у червоному щиті півсерця і півхреста, простромлені стрілою, над щитом корона, обабіч якої літери "ІМ" ("Іосиф Масло"), навколо щита військова арматура. Купчі записи від 7.12.1776 (інв. № АЛ 515/4/15-17, 19, 21, 23, 25-26), від 16.12.1776 (інв. № АЛ 515/4/27-28), від 15.3.1777 (інв. № АЛ 515/4/36-38), від 17.5.1777 (інв. № АЛ 515/4/39-51), від 19.9.1777 (інв. № АЛ 515/4/53), від 23.4.1779 (інв. № АЛ 515/4/56-58), від 10.9.1779 (інв. АЛ 515/4/62), від 28.11.1779 (інв. № АЛ 515/4/70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108).

179. Воротиляка Степана, корибутівського сотника, на червоному сургучі, овальна, 20x15 мм, зображення: у щиті літери "SPW" ("Степан П... Воротиляк"), над щитом корона, навколо щита рослинний орнамент. Купча від 2.1.1777 (інв. № АЛ 515/4/36).

180. Васильковського Семена, сотника. На червоному сургучі, восьмикутна, 18x15 мм, зображення: у щиті горизонтальні смуги, над щитом короноване забороло, навколо щита рослинний орнамент. "Мировой запис" від 15.5.1779 (інв. № АЛ 502/48/132).

181. Рожалина Василя, сотника. На червоному сургучі, овальна, 17x15 мм, зображення: овальний щит (зображення в ньому стерте), над щитом корона, увінчана пір'їнами, обабіч якої літери "ВР" (Василий Рожалин"), навколо щита військова арматура. "Постановление" про розподіл майна від лютого 1780 (інв. № АЛ 515/4/33).

II

Печатки отаманів

1. Стасенка Івана, отамана городового Корсунського. Паперово-воскова (зелений віск), овальна, 20x18 мм, зображення: у щиті перехрещені шаблі, над щитом корона, обабіч якої літери "АК" ("Атаман Корсунський"), навколо щита рослинний орнамент. Купчий запис від 3.10.1670 (інв. № АЛ 501/8/2) - "сей мой запис... под печатю войсковою гетманскою такоже з подписом руки гетманской, а за упрошением оустним от мене самого певних и зацних персон при оурадовних печатех о подписи руки их и при подписе руки власной..."

2. Проскуренка Гната, отамана городового остреського. Паперово-воскова (синьо-зелений віск), восьмикутна, 13x12 мм, зображення: у щиті хрест, який знизу супроводжує півмісяць, над щитом зірка, обабіч якої та щита літери "ИПОО" ("Игнат Проскуренко Отаман Острицкий"), навколо щита рослинний орнамент. Витяг з "книг козацких сотни Острицкой" (інв. № АЛ 501/6/10) - "...а по записаню чтоб выпис стороне требующой с подписом рук и под печатми наши выдан..."

М.Г. С.143.

3. Яковлевича Кирила, отамана городового почепського. Паперово-воскова (натуральний віск), восьмикутна, 18x17 мм, зображення: лук з напнутою стрілою, навколо літери "КЯАГП" ("Кирил Яковлевич Атаман Городовой Почеповский"). Купчий "лист" від 27.7.1687 (інв. № АЛ 501/6/30) - "...що нас уряд просил Улас о сей лист з подписом и с притисненням печати урядовой..." Печаткою скористувався Яків Плушенко, наказний почепський сотник.

М.Г. С.210.

4. Карновича Антона, отамана городового почепського. Паперово-воскова (натуральний віск), восьмикутна, 18x16 мм, зображення: меч, навколо якого літери "АКАГП" ("Антон Карнович Атаман Городовой По-

чеповський"). "Письмо урядовое" від 12.1.1693 (інв. № АЛ 501/9/16) - "Антон Карнович атаман городской по-чеповский рука власная".

М.Г. С.68.

5.Половецького Мартина, отамана городского чернігівського. Паперово-воскова (червоно-коричневий віск), восьмикутна 15x15 мм, зображення: в щиті перехрещені шаблі у супроводі зірки, над і під щитом літери "ПМЧА" ("Половецкий Мартин Черниговский Атаман"), навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.5.1698 (інв. № АЛ 553).

М.Г. С.38; Ситий І. З Чернігівської сфрагістики //Знак. Львів. Число 6 (липень, 1994).

6.Лук'яновича Якова, отамана городского роменського. Паперово-воскова (синьо-зелений віск), восьмикутна, 19x18 мм, зображення: в щиті здиблені лев (?) і кінь, над ними орел (?), навколо літери "ЯЛАР" ("Яков Лукянович Атаман Роменский"), над щитом корона. Купчий запис від 8.6.1708 (інв. № АЛ 502/48/96) - "...и сей запис ствердивши печатми нашими врядовыми мескими".

7.Симоненка Михайла, отамана городского мглинського. Паперово-воскова (натуральний віск), восьмикутна, 14x14 мм, зображення: у щиті хрест, під ним півмісяць, над щитом корона, навколо щита рослинний орнамент і літери "МСАГ" ("Михайло Симоненок Атаман Городовой"). Купчий запис від 7.9.1708 (інв. № АЛ 501/9/62) - "...для лепшей вери и певности с подписом рук врядових и с притиснением печатей... Михайло Турковский, сотник мглинский М.П., Михайло Симоненок, атаман городской М.П., Лукян Гарясимович, войт мглинский М.П."

8.Григорієвича Андрія, отамана городского мглинського. Паперово-воскова (натуральний віск), овальна, 17x16 мм, зображення: перевернуте серце (?), під ним півмісяць, над серцем корона, навколо рослинний орнамент і літери "АГАН" ("Андрей Григорьевич Атаман

Н...(?)). Купчий запис від 3.5.1717 (інв. № АЛ 501/10/57) - "видалисмо доброволное писание за подписанием рук и з притиснением печатей уряду мглинского".

9.Зубрицького Андрія, отамана городского мглинського. Паперово-воскова (червоно-коричневий віск), восьмикутна, 14x13 мм, зображення: ромб у стилізованому орнаменті. Купчий запис від 27.4.1724 (інв. № АЛ 501/11/5).

10.Золотаренка Стефана, отамана городского переяславського. Паперово-воскова (червоно-коричневий віск), овальна, 21x19 мм, зображення: в щиті серце, увінчане хрестом, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери "СМСА". Тестамент від 28.7.1725 (інв. № АЛ 501/11/9) - "...естесмо сведители чого ради во уверение к сему testamentу руками власними подписалися и онии печатми закрепили".

11.Монченка Матвія, отамана городского мглинського. Паперово-воскова (натуральний віск), овальна, 15x13 мм, зображення: серце (?), яке обіймають 2 гілки, над серцем літери "ВВР" і корона. Купчий запис від 10.11.1729 (інв. № АЛ 846).

12.Громеки Івана, отамана смілівського. На червоному сургучі, овальна, 19x17 мм, зображення: хрест у с'яйві, гілка (інше стерте). Купчий запис від 10.8.1740 (інв. № АЛ 502/48/97).

13.Головні Семена, отамана сотні хмельівської. На червоному сургучі, овальна, 17x16 мм, зображення: серце під короною, обабіч рослинний орнамент. "Разделное письмо" від 4.11.1742 (інв. № АЛ 502/48/101) - "...в лутшое достоверение с приложением обикновенной моеї печати своеручно подписался атаман сотни Хмеловской Семен Головня".

14.Шихуцького Якіма, отамана с. Петрушин. На червоному сургучі, кругла, О 15 мм, зображення: квітка, навколо літери "ІГКБ". Купча від 9.3.1758 (інв. №

АЛ 503/4/1, арк. 72).

Ситий І. З історії української сфрагістики. //Родовід. К., 1996. № 14. С. 92.

15. Іваниша Федора, отамана сотенного переволочанського. На червоному сургучі, овальна, 15x13 мм, зображення: у блакитному щиті андріївський хрест, над щитом короноване забороло, навколо щита рослинний орнамент. "Уступной запис" від 10.9.1767 (інв. № АЛ 506/5/2) - "при дачи сего запису был и во свидетелство по персональному прошению господина бунчужного генерального Якова Стефановича Тарновского подписался при моей печати атаман сотенный переволочанский Федор Иваниш".

16. Сапєги Федора, отамана артилерійського [чернігівського]. На червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: плетінка під короною, обабіч стилізований орнамент та літери "СШ". Купчий запис від 24.1.1771 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 96).

Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. К., 1996. № 14. С.92.

17. Рожнова Івана, отамана сотенного м. Нове Місто. На червоному сургучі, кругла, Ø 19 мм, зображення: плетінка під короною, навколо неї стилізований орнамент. "Мировая зделка" від 22.6.1771 (інв. № АЛ 502/71/9) - "...во свидетелство подписалис при печатех... атаман сотенный Новомеский Иван Рожнов".

18. Німця (Кемця) Данила, отамана сотенного першолубенського. На червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: в щиті плетінка, над щитом корона, навколо щита стилізований орнамент. Запис від 19.5.1772 (інв. № АЛ 502/48/113).

19-20. Тишкевича Михайла, отамана сотенного іваницького. На червоному сургучі, восьмикутна, 19x17 мм, 2 відбитки, зображення: овальний щит з квіткою (?), накладений на мантию, над щитом корона. Купчі записи від 23.9. та 14.11.1774 (інв. № АЛ 515/4/2-3).

21. Рашка Василя, отамана сотенного. На червоному

сургучі, овальна, 22x20 мм, зображення: в овальному щиті літери "ВР" ("Василий Рашко"), над щитом короноване забороло, навколо щита рослинний орнамент. Купча від 25.10.1774 (інв. №АЛ 503/4/1, арк.110).

Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. К., 1996. № 14. С.94.

22. Федоренка Сергія, отамана сотенного. На червоному сургучі, овальна, 19x16 мм, зображення: вітрильник, на якому стоять два чоловіка і 2 лева, над ним корона. "Заменчий вечний запис" від 1.1.1775 (інв. № АЛ 1220/68).

23. Данилевського Івана, отамана сотенного монастирищинського. На червоному сургучі, восьмикутна, 16x14 мм, зображення: в щиті плетінка, над щитом корона, обабіч якої літери "ИД" ("Иван Данилевский"), навколо щита рослинний орнамент. "Квит" від 12.6.1775 (інв. № АЛ 515/4/8) - "...при введении вишшеписанного леса з полем были и подписались при печатех атаман сотенный монастиринский Иван Данилевский..."

24-26. Кондратенка Мартина, отамана сотенного ічнянського. На червоному сургучі, овальна, 23x21 мм, 3 відбитки, зображення: квітка. Купчі записи від 8.3.1777 (інв. № АЛ 515/4/36-38) - "для лутчей твердости и сей добровольной купчей за подписом нашим и упрошенных нами в том свидетелей с приложением печатей..."

27. Биченка Ісака, отамана куреня петрушинського. На червоному сургучі, восьмикутна, 13x12 мм, зображення: серце під короною, обабіч рослинний орнамент. "Вечистий купчий запис" від 12.2.1777 (інв. № АЛ 503/4/1, арк.114зв) - "к сей вечистой купчей записе по персональному и рукоданному прошению вишепрописанного продавца козака сотни Ройской жителя Петрушинского Пархома Будника во свидетелство при печатех подписалися атаман куреня Петрушинского Исаак Быченко и козак Петрушинский Иов Москаленко".

Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід.

К., 1996. № 14. С.94.

28. Чепурного Георгія, отамана першоварвинського. На червоному сургучі, овальна, 17x15 мм, зображення: лев тримає овальний щит, навколо щита рослинний орнамент. "Квит" від 25.6.1779 (інв. № АЛ 515/4/57). Цією ж печаткою користувався Кирило Лихошва, козак ічнянської сотні.

Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. К., 1996. № 14. С.96.

29. Шихуцького Івана, отамана сотенного, дворянина. На червоному сургучі, овальна, 21x20 мм, зображення: у щиті 3 зуби і хрест, над щитом орел, навколо щита рослинний орнамент. "Уступной запис" від 1.6.1810 (інв. № АЛ 503/3/1, арк. 11) - "к сему уступному запису дворянин и помещик сотенный атаман Иван Степанович син Шихуцкий своеручно при печати подписался".

30. Михалка Івана, отамана сотенного. На червоному сургучі, восьмикутна, 17x16 мм, зображення: плетінка під короною, обабіч рослинний орнамент. Кріпость від 25.7.1813 (інв. № АЛ 1220/63) - "атаман сотенный Иван Алексеев син Михалко своеручно при печати подписался".

31-32. Карпича Максима, отамана сотенного. На вишневому та червоному сургучі, овальна, 22x20 мм, 2 відбитки, зображення: овальний щит (зображення на ньому стерте), над щитом короноване забороло, навколо щита військова арматура, праворуч щита лев-щитотримач. Купчий запис від 20.6.1814 (інв. № АЛ 504/70/3) та "менчий" запис від 20.8.1820 (інв. № АЛ 504/65/26).

III

Печатки осавулів

1. Чебердинського Івана, осавула сотенного першоварвинського. На червоному сургучі, овальна, 17x15 мм, зображення: чоловіча голова в профіль. "Квит" від

26.6.1779 (інв. № АЛ 515/4/61).

2. Самарського Петра, осавула сотенного. На червоному сургучі, овальна, 22x21 мм, зображення: плетінка, обабіч 2 гілки; над плетінкою корона. "Росписка" від 1.12.1780 (інв. № АЛ 502/57/50).

3. Бере... Петра, осавула сотенного. На червоному сургучі, овальна, 22x20 мм, зображення: у щиті літери "ГГ", над щитом стилізований орнамент, над щитом орел.. "Закладное письмо" від 10.1.1781 (інв. № АЛ 504/67/1).

IV

Печатки хорунжих

1. Карпенкова Василя, хорунжого сотенного. На червоному сургучі, овальна, 22x24 мм, зображення: в картуші під короною вензель, навколо військова арматура. Купча від 1.2.1780 (інв. № 503/4/1, арк. 119). Була в обігу з 1734 по 1789 рр. в районі сіл Роїще і Петрушин, нею скористались 10 осіб.

Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. К., 1996. № 14. С.91.

V

Печатки писарів

1. Маслаковця Мартиніана, писаря сотенного роїщенського. На червоному сургучі, кругла, Ø 22 мм, зображення: плетінка під короною, навколо рослинний орнамент. Купчий запис від 25.10.1774 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 110).

Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. К., 1996. № 14. С.94.

2. Його ж. На червоному сургучі, кругла, Ø 13 мм, зображення: вершник, озброєний шаблею. Купчий запис від 12.2.1777 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 115).

Там само. С.92.

3. Минченка Івана, писаря сотенного журавського.

Автентична № 22 - отамана С. Федоренка. "Заменчий вечний запис" від 1.1.1775 (інв. № АЛ 1220/68).

4. Полонського Федора, писаря сотенного конотопського. На червоному сургучі, кругла, Ø 14 мм, зображення: у щиті 3 голови оленів, над щитом птах, обабіч якого 2 зірки. Купчий запис від 15.5.1777 (інв. № АЛ 913). - "вишеписанному купчому запису... сведоми и во свидетелство... своеручно при печатех подписался сотенний конотопский писар Федор Полонский..."

5. [Рот...] Максима, писаря сотенного погарського. На червоному сургучі, овальна, 23x21 мм, зображення: шабля у супроводі хреста під короною, обабіч літери "Мh" і 2 гілки. "Добровольний вечистий купчий запис" від 24.10.1777 (інв. № АЛ 502/48/128) - "для твердого же и ненарушимаго сей моеї записи хранения подписал я и печат приложил чрез упрошенного мною, упросив подписатся и печати приложит нижеписанных свидетелей... К сему добровольному вечистому купчому запису по прошению козака сотни погарской Семена Сердюка вместо его неграмотного подписался писар сотенный Максим Рот... М.П."

VI

Печатки бунчукових і знатних військових товаришів

1-2. Сулими Федора, знатного військового товариша. На червоному сургучі та паперово-воскова (червоно-коричневий віск), восьмикутна (1), 20x19 мм, зображення: у щиті 3 камені, обабіч яких 2 прямокутника, над щитом коронований орел у супроводі літер "ST" ("Сулима Теодор"); овальна (2), 17x16 мм, зображення стерте. Лист-тестамент від 20.8.1689 (інв. № АЛ 501/9/10).

3. Ялинського Симеона, значного товариша Чернігівського полку. Паперово-воскова (червоно-коричневий віск), овальна, 15x14 мм, зображення: у щиті меч

(або хрест) у підкові (або 2 роги), над щитом короноване забороло, обабіч якого літери "СЯ" ("Симеон Ялинський"), навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.5.1698 (інв. № АЛ 553).

Ситий І. З чернігівської сфрагістики // Знак. Львів. Число 6 (липень, 1994).

4. Бороховича Романа, знатного військового товариша. На червоному сургучі, овальна, 17x15 мм, зображення: у щиті серце під хрестом, прострожене 3 стрілами, над щитом короноване забороло, з якого виходить рука озброєна шаблею, обабіч літери "РБ" ("Роман Борохович"). "Заменний запис" від 2.8.1715 (інв. № АЛ 501/10/44).

5. Полонецького Василя, знатного військового товариша. На червоному сургучі, восьмикутна, 19x15 мм, зображення: у щиті перехрещені шабля і 2 стріли, над щитом короноване забороло з 5 пір'їнами, обабіч літери "ВР" ("Базил Полонецки"), навколо щита рослинний орнамент. Декрет генерального військового суду від 28.8.1719 (інв. № АЛ 501/10/65).

М.Г. С. 139.

6. Тарновської Агафії, дружини бунчукового товариша Стефана Тарновського. На червоному сургучі, овальна, 19x12 мм, зображення: у щиті 2 крила, над щитом забороло, увінчане 2 крилами, навколо щита рослинний орнамент. "Прошение" від 7.12.1722 (інв. № АЛ 504/44/7).

7. Ї ж. На червоному сургучі, восьмикутна, 18x17 мм, зображення: у щиті рука, що виходить з хмари, тримає 3 стріли, над стрілами хрест, під ними серце, праворуч кулька, навколо щита рослинний орнамент, над щитом короноване забороло, обабіч якого літери "ST" ("Стефан Тарновський"). "Прошение" від 29.1.1731 (інв. № АЛ 504/45/13).

8. Тарновського Стефана, бунчукового товариша. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x10 мм, зображення: 2 гілки (зображення між ними втрачене), угорі літе-

ри "СТ" ("Стефан Тарновський") під короною. "Прошение" від 12.1.1723 (інв. № АЛ 504/44/8).

9.Його ж. На червоному сургучі, восьмикутна, 20x18 мм, зображення ідентичне № 7. "Лист" від 19.12.1729 (інв. № АЛ 504/44/13).

10.Полуботків Андрія та Якова, бунчукових товаришів. На червоному сургучі, восьмикутна, 17x15 мм, зображення: у щиті серце, простролене 2 стрілами, над щитом короноване забороло, обабіч якого літери "РР" ("Павел Полуботок"), навколо щита рослинний орнамент. "Уступное писмо" від 15.6.1725 (інв. № АЛ 504/45/1).

11.Сахновського Петра, бунчукового товариша. На червоному сургучі, восьмикутна, 13x13 мм, зображення: в овалному щиті літери "ПС" ("Петро Сахновський"), над щитом забороло, з якого виходить звір, озброєний мечем, навколо щита рослинний орнамент. Купчий запис від 11.1.1757 (інв. № АЛ 860) - "к сему купчому запису по прошенню обоих сторон для лучшей вперед твердости Петро Сахновский при своей печати руку приложил".

12.Миклашевського Івана, бунчукового товариша. На червоному сургучі, восьмикутна, 17x16 мм, зображення: у щиті перехрещені стріли у супроводі підкови, над щитом забороло, увінчане 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери "ІММ" ("Іван Михайлович Миклашевський"). "Писание" до знатного бунчукового товариша Олексія Єсимонтовського від 18.4.1739 (інв. № АЛ 559) - "...на том и подписуюс и в достоверие печат прилагаю".

13.Лизогуба Івана, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 19x16 мм, зображення: у щиті озброєна шаблею рука у супроводі хреста, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, обабіч літери "ІЛ" ("Іван Лизогуб"), навколо рослинний орнамент. "Мировое писмо" від 29.1.1740 (інв. № АЛ 504/47/1) - "к сему мировому писму...бунчуковой товариш Иван Лизогуб

руку приложил с притиснением печати".

14.Стаховича Андрея, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 23x20 мм, зображення: у щиті перехрещені шабля і стріла у супроводі хреста, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, обабіч літери "АС" ("Андрей Стахович"), навколо щита рослинний орнамент. "Мировое писмо" від 29.1.1740 (інв. № АЛ 504/47/1).

15.Тарновського Івана, сина бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 18x17 мм, зображення: у щиті серце, простролене 2 шаблями, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. Лист від 21.11.1753 (інв. № АЛ 504/49).

16.Полетики Андрія, бунчукового товариша. На червоному сургучі, восьмикутна, 13x10 мм, зображення: в щиті рука, що виходить з хмари, тримає 3 стріли, над ними хрест, навколо щита рослинний орнамент, над щитом забороло, увінчане плетінкою, обабіч літери "АР" ("Андрей Полетика"). "Добровольний запис" від 10.2.1764 (інв. № АЛ 502/66/60). Цією ж печаткою засвідчували свої підписи роменський козак Леонтій Хмелик та Явдоха Ходоровська-Полетик, дружина військового товариша.

Ситий І. З історії української сфрагістики. //Родовід. К., 1996. № 14. С.95.

17.Бороздни Івана, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 22x19 мм, зображення: у чотирипольовому щиті сонце, півмісяць у супроводі зірки, лук з напнутою стрілою і з кулькою, 2 зірки; над щитом короноване забороло з 5 пір'їнами, обабіч літери "ІБ" ("Іван Бороздна"), навколо щита рослинний орнамент. "Добровольний вечистий запис" від 30.8.1766 (інв. № АЛ 502/63/1) - "...во свидетелство бунчуковий товариш Иван Бороздна подписался и печат приложил".

18.Миклашевського Михайла, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 17x16 мм, зображення: в щиті перехрещені стріли у супроводі підкови,

над щитом короноване забороло, обабіч літери "ММ" ("Михайла Миклашевский"), навколо щита рослинний орнамент. "Добровольний вечистий запис" від 30.8.1766 (інв. № АЛ 502/63/1) - "во свидетелство бунчуковий товариш Михайла Миклашевский подписался и печат приложил".

19. Стаховича Олексія, абшитованого бунчукового товариша. На чорному сургучі, восьмикутна, 20x15 мм, зображення: у щиті смуга з 3 каменями, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, обабіч літери "ІГ" ("Іван Гамалея"), навколо щита рослинний орнамент. "Добровольний вечистий запис" від 30.8.1766 (інв. № АЛ 502/63/1) - "к сему добровольному вечистому запису по прошенію родной тетки моей вдовствующей суддиной генералной Анны Ивановны Гамалеиной яко писат неумеющей при ея печати вместо ея подписался ашпитованый бунчуковий товариш Алексей Стахович".

20. Косича Григорія, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: в овальному щиті 3 смуги, над щитом корона, обабіч літери "ГК" ("Григорий Косич"), навколо щита військова арматура. "Мировая зделка" від 22.6.1771 (інв. № АЛ 502/71/9). У 1772 р. він вже як абшитований сотник використовував печатку з арабськими письменами (інв. № АЛ 502/60/21).

21. Столповського Адама, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 17x15 мм, зображення: птах, який тримає у дзьобі квітку. "Обязательство" від 19.5.1772 (інв. № АЛ 502/60/21).

22. Полетики Андрія, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 25x23 мм, зображення: у щиті рука, що виходить з хмари, тримає 3 стріли, над нею хрест, навколо щита рослинний орнамент, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами. "Обязательство" від 19.5.1772 (інв. № АЛ 502/60/21).

23. Його ж. Ідентична № 16. "Запис" від 22.5.1772 (інв. № АЛ 502/48/114) - "для твердаго же вечнаго и

непременног сей моею записи хранения подписал я оную собственною моею рукою и гербовую мою печат приложил... при печати бунчуковий товариш Андрей Полетика".

24. Гамалії Григорія, сина небіжчика бунчукового товариша Григорія Гамалії. На червоному сургучі, восьмикутна, 21x17 мм, зображення: у щиті смуга з 3 каменями, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, обабіч літери "ГГ" ("Григорий Гамалея"), навколо щита рослинний орнамент. Запис від 2.7.1772 (інв. № АЛ 502/65/11). Цією ж печаткою засвідчили свої підписи Лаврентій Гамалія, військовий канцелярист, та Василь Гамалія, військовий товариш.

25. Гаєвського Григорія, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 26x22 мм, зображення: у червоному щиті стріла з розщепленим кінцем перекреслена рискою, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. Запис від 2.7.1772 (інв. № АЛ 502/65/11).

26. Його ж. На червоному сургучі, 25x22 мм, зображення схоже з № 25. Витяг з земських книг від 28.8.1772 (інв. № АЛ 502/65/11).

27. Рубця Григорія, бунчукового товариша, земського судді Стародубського повіту. На червоному сургучі, овальна, 18x16 мм, зображення: у щиті стріла з подвійним вістряем спирається на 3 горизонтальні риски (річки), обабіч стріли літери "ГР" ("Григорий Рубец"), над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. Витяг з земських книг від 28.8.1772 (інв. № АЛ 502/65/14).

28. Полетики Андрія, бунчукового товариша. Ідентична № 22. Опис майна і його розподілу від 14.2.1774 (інв. № АЛ 502/57/4).

29-30. Галецького Івана, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 20x17 мм, зображення: у щиті лук з напнутою стрілою у супроводі 2 зірок, над щитом короноване забороло, навколо щита рослинний

орнамент, військова арматура і літери "ЕІВВЗПГПГ" ("Его Императорского Величества Войска Запорожского Полковник Галяцкий Петр Галецкий"). Листи від 25.8.1774 (інв. № АЛ 502/78/5) та від 21.9.1774 (інв. № АЛ 502/78/7). Користувався печаткою батька.

М.Г. С.30, описана ідентична печатка 1772 р.

31. Малишевського Федора, бунчукового товариша, підсудка погарського. Паперово-воскова (червоно-коричневий віск), овальна, 22x20 мм, зображення: у щиті квітка, над щитом корона з якого виходить чоловік, що тримає квітку, обабіч літери "ФМ" ("Федор Малишевский"), навколо щита рослинний орнамент. Витяг з книг земського суду Погарського повіту від 19.6.1775 (інв. № АЛ 502/48/123).

32. Якубовича Андрія, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 28x27 мм, зображення: на тлі мантії щит, в якому якір накладений на перехрещені стріли, над якорем півмісяць і 3 зірки, навколо мантії військова арматура, над мантією корона з 3 пір'їнами. Купча від 9.9.1776 (інв. № АЛ 515/4/13).

33-34. Маркевича Костянтина, бунчукового товариша, прилуцького земського судді. На червоному сургучі, овальна, 28x24 мм, 2 відбитки, зображення: у щиті серце, накладене на шаблю і канчук, серце увінчане птахом, який тримає у дзьобі квітку, над щитом корона з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент, обабіч пір'їн літери "КМ" ("Константин Маркевич"). Купчі від 12.9.1776 (інв. № АЛ 515/4/13) та 21.9.1776 (інв. № АЛ 515/4/14).

35-37. Ягелницького Івана, бунчукового товариша, комісара Ніжинського округу. На червоному сургучі, овальна, 30x27 мм, 3 відбитки, зображення: у щиті птах, над щитом короноване забороло, увінчане птахом, навколо щита рослинний орнамент. Купчі записи від 19.9.1776 (інв. № АЛ 515/4/14), від 14.6.1779 (інв. № АЛ 515/4/59-60).

38. Його ж. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм, зображення: вензель у рослинному орнаменті під короною. Купчий запис від 2.1.1777 (інв. № АЛ 515/4/34).

39. Стороженка Михайла, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 27x25 мм, зображення: хрест у сяйві спирається на півмісяць, над ним корона, навколо рослинний орнамент і літери "АССИ" ("Андрей Стороженко Сотник Ичанский"). "Уступной запис" від 19.9.1777 (інв. № АЛ 515/4/53).

40. Стожка Дмитра, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм, зображення: у щиті серце, накладене на спис, шаблю і стрілу, над щитом забороло з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери "ДССБ" ("Дмитрий Стожок Сотник Батурицкий"). Купчий запис від 4.9.1778 (інв. № АЛ 913).

41. Романовичів Петра і Федора, бунчукових товаришів. На червоному сургучі, овальна, 22x19 мм, зображення: у чотирипольовому щиті птах на квітці; рука, озброєна мечем; серце, простромлене стрілою у супроводі зірки і півмісяця; підкова з 2 хрестами; над щитом короноване забороло з 5 пір'їнами, обабіч щита військова арматура, лев і одноріг-щитотримачі. Купчий запис від 29.7.1779 (інв. № АЛ 515/4/62).

42-54. Милорадовичів Івана та Петра, бунчукових товаришів. На чорному сургучі, овальна, 24x22 мм, 13 відбитків, зображення: на тлі коронованої мантії шестипольовий щит, в якому замок, 2 півмісяця, фортечні споруди, з корони виходить собака. Ревізія від 3.5.1780 (інв. № АЛ 506/7/7).

55. Мартоса Андрія, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 28x22 мм, зображення: в картуші підкова з хрестом, над картушем корона, увінчана птахом, який тримає підкову з хрестом,

навколо картуша військова арматура, орел та літери "ОПСІ". "Уступной запис" від 10.3.1782 (інв. № АЛ 506/5/6).

56-57. Жуковського Івана, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 25x23 мм, 2 відбитки, зображення: у щиті хрест у супроводі 2 півмісяців та зірки, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, обабіч щита рослинний орнамент. "Уступной запис" від 10.3.1782 (інв. № АЛ 506/5/6) та 8.11.1782 (інв. № АЛ 506/5/10). Такою ж печаткою користувався Дмитро Жуковський, полковий осавул.

Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. //Родовід. К., 1997. № 15. С.108.

58-59. Забіли Івана, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 22x19 мм, 2 відбитки, зображення: у щиті вензель, над щитом короноване забороло, обабіч військова арматура. "Верчий откритий лист" від 10. 1782 (інв. № АЛ 631/3).

60. Стаховича Петра, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 23x20 мм, зображення: у щиті перекреснені шабля і стріла, які супроводжує хрест, над щитом короноване забороло, обабіч літери "ПС" ("Петр Стахович"), навколо щита рослинний орнамент. "Делчое писмо" від 14.12. 1782 (інв. № АЛ 504/51/3).

61. Юзефовича Павла, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 25x23 мм, зображення: у щиті серце, простролене 2 шаблями, над щитом забороло, навколо щита рослинний орнамент. "Уступка" від 2.2.1783 (інв. № АЛ 505, арк. 45).

62. Харченка Никифора, бунчукового товариша (сотника). На червоному сургучі, овальна, 23x21 мм, зображення: у щиті лук з напнутою стрілою, навколо військова арматура. Рапорт від 28.3.1784 (інв. № АЛ 506/4, арк. 113).

63. Прутченка Григорія, бунчукового товариша.

На червоному сургучі, овальна, 23x19 мм, зображення: вензель під короною, обабіч 2 гілки. Купчий запис від 29.12.1785 (інв. № АЛ 515/4/164).

64. Єнка Дмитра, бунчукового товариша, голови чернігівського губернського магістрату. На червоному сургучі, овальна, 32x37 мм, зображення: в середині пошкоджене, по краях рослинний орнамент, угорі короноване забороло, над яким стріла, накладена на крило. Атестат від 10.7.1786 (інв. № АЛ 420, арк. 7).

65. Тризни Петра, бунчукового товариша. На червоному сургучі, овальна, 17x14 мм, зображення: якір, накладений на літеру "Н" (?). "Свидетелство" від 20.7.1821 (інв. № АЛ 503/3/1, арк. 22).

VII

Печатки військових товаришів

1. Шийкевича Захарія. Паперово-воскова (червоно-коричневий віск), восьмикутна, 20x17 мм, зображення: у щиті півмісяць, увінчаний хрестом (?), над щитом короноване забороло, обабіч літери "ЗШ" ("Захарий Шийкевич"), навколо щита рослинний орнамент. Декрет від 2.11.1698 (інв. № АЛ 501/25).

М.Г. С.203, описана ідентична печатка 1695 р.

2. Трифановського Якова. На червоному сургучі, овальна, 20x17 мм, зображення: у щиті хрест на півмісяці у супроводі 4 зірок, над щитом короноване забороло, навколо щита рослинний орнамент і літери "МЯТ" ("Михаил Яковлевич Трифановский"). "Росписка" від 2.10.1755 (інв. № АЛ 1220/2) - "по прошению атамана Сребранского пана Иосифа Масла к росписки во свидетелство подписался и печат приложил войсковий товариш Яков Трифановский".

3. Коновалова Івана. На червоному сургучі, восьмикутна, 16x13 мм, зображення: у щиті 2 птаха сидять на серці, щит тримають 2 лева, що озброєні шаблями, над щитом корона, навколо якої літери

"МГК". "Росписка" від 02.1764 (інв. № АЛ 502/48/64).

4. Манжоса Григорія. На червоному сургучі, овальна, 18x15 мм, зображення: в синьому щиті золота смуга, над нею 2 хрести, під нею 1 хрест, над щитом голова у сяйві, навколо щита стилізований орнамент. "Обязателство" від 19.5.1772 (інв. № АЛ 502/60/21).

5. [Теляницького] Петра. На червоному сургучі, овальна, 26x22 мм, зображення: у червоному щиті вензель, над щитом забороло, увінчане 3 квітками, навколо щита рослинний орнамент. "Обязателство" від 19.5.1772 (інв. № АЛ 502/60/21).

6. Безпалчова Івана. На червоному сургучі, овальна, 19x16 мм, зображення: вензель у картуші під короною. "Запис" від 17.5.1772 (інв. № АЛ 502/48/114).

7. Гамалії Василя. Ідентична № 24 бунчукового товариша Григорія Гамалії. "Запис" від 2.7.1772 (інв. № АЛ 502/65/11).

8. Соболевського Василя. На червоному сургучі, овальна, 27x22 мм, зображення: у щиті хрест на підкові, обабіч 2 стріли, під підковою перехрещені мисливські роги, навколо щита рослинний орнамент, над щитом коронована голова, така сама голова над короною, обабіч літери "ВС (?)" ("Василий [Соболевский]"). "Выпис" від 26.10.1772 (інв. № АЛ 502/65/12).

9. Висоцького Захарія. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x12 мм, зображення: чоловіче погруддя. "Запис" від 4.2.1774 (інв. № АЛ 502/48/119).

10. Гамалії Василя. На червоному сургучі, восьмикутна, 20x15 мм, зображення: щит, перетятий смугою з 3 каменями, над щитом забороло з 3 пір'їнами, обабіч літери "ЛГ" ("Лаврентий Гамалея"). "Запис" від 8.6.1775 (інв. № АЛ 502/48/120). Скористався печаткою Лаврентія Гамалії, військо-

вого товариша.

11. Соболевського Григорія. На червоному сургучі, овальна, 18x17 мм, зображення: овальний щит на тлі коронованої мантії. "Запис" від 8.6.1775 (інв. № АЛ 502/48/121).

12-13. Дазинського Йосипа. На червоному сургучі, овальна, 17x15 мм, 2 відбитки, зображення: трищогловий вітрильник. Купчі записи від 19.9.1776 (інв. № АЛ 515/4/14) та від 2.1.1777 (інв. № АЛ 515/4/34).

14-31. Тишкевича Михайла. На червоному сургучі, овальна, 25x22 мм, 18 відбитків, зображення: у червоному щиті хрест, під ним 2 перехрещені шаблі, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, обабіч літери "МТ" ("Михаил Тишкевич"), навколо щита рослинний орнамент. "Заменочний запис" від 16.12.1776 (інв. № АЛ 515/4/27), "Купчие записи" від 11.5.1777 (інв. № АЛ 515/4/39-51), "уступной запис" від 19.9.1777 (інв. № АЛ 515/4/53), "купчая крепость" від 15.10.1780 (інв. № АЛ 515/4/138), "менчие крепости" від 15.10.1780 (інв. № АЛ 515/4/150, 154).

32-34. Дивилковського Степана. На червоному сургучі, овальна, 15x14 мм, 3 відбитки, зображення: трищогловий вітрильник. "Добровольние купчие записи" від 8.3.1777 (інв. № АЛ 515/4/36-38).

35-36. Його ж. На червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, 2 відбитки, зображення: у щиті підкова з хрестом, над щитом короноване забороло, увінчане птахом, що тримає підкову з хрестом, обабіч літери "ТС", навколо щита рослинний орнамент. "Квити" від 25.6.1779 (інв. № АЛ 515/4/57) та від 25.7.1779 (інв. № АЛ 515/4/68).

37. Його ж. На червоному сургучі, овальна, 25x23 мм, зображення: у картуші підкова з хрестом у супроводі стріли, над щитом корона, обабіч літери "МТ", навколо щита рослинний орнамент. "Квит"

від 20.8.1779 (інв. № АЛ 515/4/64).

38. Водарського Єлисея. На червоному сургучі, овальна, 16x14 мм, зображення: однощогловий вітрильник. "Мировая запис" від 15.5.1779 (інв. № АЛ 502/48/132).

39. Данчича Дмитра. На червоному сургучі, овальна, 14x12 мм, зображення: голова коня. "Квит" від 25.6.1779 (інв. № АЛ 515/4/57).

40. Його ж. Ідентична № 28. Чепурного Г., отамана першоварвинського. "Квит" від 26.6.1779 (інв. № АЛ 515/4/61).

41. Миницького Івана. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм, зображення: у щиті серце, в якому 2 хрести, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. "Купчий запис" від 29.7.1779 (інв. № 515/4/62).

42-45. Трифановського Івана. На червоному сургучі, 4 відбитки, ідентична № 37. "Добровольная крепость" від 8.8.1779 (інв. № АЛ 515/4/63, 65-67).

46. Давидовича Гната. На червоному сургучі, овальна, 17x16 мм, зображення: короноване серце з хрестом, простролене 2 стрілами, обабіч стилізований орнамент і літери "ІД". "Свидетелство" від 15.9.1779 (інв. № АЛ 508/1/36).

47. Трифановського Івана. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x13 мм, зображення: плетінка під короною. "Добровольная крепость" від 02.1780 (інв. № АЛ 515/4/33).

48-49. Клименкова Василя. На червоному сургучі, кругла, Ø 24 мм, 2 відбитки, зображення: в щиті літери "ВК" ("Василий Клименков") у супроводі півмісяця, над щитом короноване забороло з 5 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. "Розделка" від лютого 1780 (інв. № АЛ 515/4/33) та реєстр підданих від 3.5.1780 (інв. № АЛ 506/7/7).

50-72. Мазараки Семена. На червоному сургучі, восьмикутна, 17x16 мм, 23 відбитки, зображення: у

щиті під короною два лева тримають державу (?), обабіч щита лев і орел-щитотримач, щит на постаменті з датою "1762". "Менчие крепости" від 15.10.1780 (інв. № АЛ 515/4/112-113, 115-116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 140, 142, 144, 146, 148, 152, 156) та від 12.12.1780 (інв. № АЛ 515/4/158, 160).

73. Вишнецького Якова. На червоному сургучі, овальна, 20x19 мм, зображення: квітковий орнамент, інше стерте. "Запис" від 3.10.1781 (інв. № АЛ 502/48/134).

74. Миронова Семена. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x13 мм, зображення: 2 прямокутника у рослинному орнаменті. "Делчое писмо" від 14.12.1782 (інв. № АЛ 504/51/3).

75. Анищенко Трохима. На червоному сургучі, овальна, 23x21 мм, зображення: плетінка під короною, обабіч стилізований орнамент, праворуч озброєний шаблею воїн. "Уступка" від 2.2.1783 (інв. № АЛ 505, арк. 45).

76. Бартоша Федора. На червоному сургучі, овальна, 27x19 мм, зображення: у щиті літери "ФБ" ("Федор Бартош"), над щитом птах, що тримає у дзьобі гілку, обабіч щита 2 рослини. "Росписка" від 25.7.1783 (інв. № АЛ 502/57/56).

77. Самарського Петра. На червоному сургучі, овальна, 23x22 мм, зображення: щит під короною, обабіч 2 рослини. "Росписка" від 25.7.1783 (інв. № АЛ 502/57/56).

78. Гамалії Григорія. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм, зображення: у щиті вензель, над щитом короноване забороло, щит тримають лев та птах, у дзьобі якого квітка. "Облик" від 1.3.1784 (інв. № АЛ 502/57/57).

79. Шемета Василя. На червоному сургучі, овальна, 28x23 мм, зображення: шабля у щиті, над щитом корона, навколо щита військова арматура і рослин-

ний орнамент. "Закладной лист" від 7.12.1784 (інв. № АЛ 506/5/11).

80.Буруновича Кирила. На червоному сургучі, овальна, 22x18 мм, зображення: вензель під птахом (?), обабіч 2 гілки. "Вечистий купчий запис" від 26.6.1787 (інв. № АЛ 420, арк. 18).

81.Кужельного Івана. На коричневому сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: корона, інше втрачене. "Вечистий купчий запис" від 26.6.1787 (інв. № АЛ 420, арк. 18).

82.Шихуцького Степана. На червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: плетінка, обабіч літери "СШ" ("Степан Шихуцький"), над плетінкою корона, навколо плетінки стилізований орнамент. "Распределение" від 24.8.1787 (інв. № АЛ 420, арк. 26) - "к сему распределению руку и печат приложил войсковой товариш Степан Шихуцький".

Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. К., 1996. № 14. С.92. Ця печатка була в ужитку 83 роки!

83.Романовича Олександра. На червоному сургучі, овальна, 22x20 мм, зображення: вензель у щиті під короною, обабіч рослинний орнамент. "Купчий запис" від 25.12.1787 (інв. № АЛ 515/4/167).

84-85. Його ж. На червоному сургучі, восьмикутна, 16x14 мм, 2 відбитки, зображення: арабські письмена. "Купчие крепости" від 3.3.1788 (інв. № АЛ 515/4/169) та 25.3.1788 (інв. № АЛ 515/4/170).

86-87. Самарського Петра. На червоному сургучі, овальна, 25x21 мм, зображення: у картуші хрест у супроводі півмісяця та 3 зірок, над картушем корона, навколо картуша рослинний орнамент і літери "IPSMSTM". "Реестр вещам" від 13.10.1790 (інв. № АЛ 502/56/5, 10).

88.Омелюти Корнія. На червоному сургучі, овальна, 28x25 мм, зображення: щит на постаменті, над щитом короноване забороло і 2 сонця, обабіч

щита 2 гілки, обабіч постамент прапори. "Купчая крепост" від 22.6.1793 (інв. № АД 2265).

89.Калиновського Григорія. На червоному сургучі, овальна, 24x23 мм, зображення: на овальному щиті сидить птах, що тримає у дзьобі квітку, ліворуч дерево. "Обязательство" від 5.10.1793 (інв. № АЛ 502/63/77).

90.Шихуцького Якова, сина військового товариша Степана Шихуцького. На червоному сургучі, овальна, 25x22 мм, зображення: щит (зображення на ньому стерте), над щитом корона, навколо щита військова арматура. "Уступной вечистий запис" від 31.5.1798 (інв. № АЛ 420, арк. 63).

91.Греченевського Опанаса. На червоному сургучі, овальна, 32x28 мм, зображення: у щиті орел, що спирається на кухоль, над орлом хрест і квітки, над щитом забороло, увінчане птахом, обабіч квітки і літери "Г...", навколо щита військова арматура, ліворуч воїн-щитотримач. "Купчий запис" від 5.7.1800 (інв. № АЛ 506/5/15).

92.Самарського Петра. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм, зображення стерте. "Делчий лист" від 29.4.1801 (інв. № АЛ 502/66/63) - "подписали мы сей делчий лист нашими руками и печати герба нашего приложили".

93.Жуковського Григорія. На червоному сургучі, овальна, 26x25 мм, зображення: вензель, увінчаний птахом, ліворуч лев-щитотримач. "Купчая крепост" від 28.6.1817 (інв. № АЛ 1220/70).

94. Малами Василя. На червоному сургучі, овальна, 22x21 мм, зображення: в щиті літера "ВМ" ("Василий Малама"), над щитом корона, навколо щита військова арматура. "Договор" від 9.10.1818 (інв. № АЛ 504/65/19).

95. Довгого Степана. На червоному сургучі, овальна, 24x18 мм, зображення: у щиті літери "ГВ", над щитом орел, навколо щита стилізований орна-

мент. "Купчий запис" від 31.6.1819 (інв. № АЛ 504/65/21). Цією ж печаткою користувався поручик Іван Прочай.

96. Шихуцького Василя. На червоному сургучі, овальна, 22x20 мм, зображення: вензель під короною, обабіч якої 2 зірки, навколо вензеля рослинний орнамент. "Свидетелство" від 20.7.1821 (інв. № АЛ 503/3/1, арк. 22).

VIII

Печатки значкових товаришів

1. Гармашенка (Армашенка, Дяченка) Миколая, товариша коропської сотні. Паперово-воскова (темно-коричневий віск), овальна, 13x9 мм, зображення: в щиті лебідь (?), над щитом літери "МГ", навколо щита рослинний орнамент. "Писмо" (купча) від 12.2.1705 (інв. № АЛ 395, док.50).

2. Його ж. Паперово-воскова (коричневий віск), овальна, 18x15 мм, зображення: в щиті перехрещені стріли (?), над щитом короноване забороло, увінчане птахом, навколо щита рослинний орнамент. Купча від 20.6.1714 (інв. № АЛ 14, арк. 58зв).

3. Пучковського Максима, значкового товариша. На червоному сургучі, овальна, 18x16 мм, зображення: в щиті перехрещені шпаги, над щитом корона, навколо щита стилізований орнамент. "Закладное писмо" від 20.1.1743 (інв. № АЛ 565/1) - "к сему закладному писму значковий полку Стародубовского товариш Максим Пучковский руку приложил".

4. Круглика В., значкового товариша. На червоному сургучі, Ø 15 мм, зображення: трищогловий вітрильник. Купчий запис від 5.6.1753 (інв. № 503/4/1, арк. 63зв).

Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. К., 1996. № 14. С.92.

5. Постолника Павла, товариша роменської сотні. На червоному сургучі, восьмикутна, 11x10 мм, зображення: літери "СІАННС КОСТ 1753". Купча від 1.9.1754 (інв. № АЛ 502/48/72).

6. Бочонковича Якіма, значкового товариша Лубенського полку. На червоному сургучі, овальна, 13x12 мм, зображення: олень, що біжить, в щиті, навколо щита рослинний орнамент. Купча від 1.9.1754 (інв. № АЛ 502/48/72).

7-10. Калениченка Опанаса, значкового товариша Лубенського полку. На червоному сургучі, восьмикутна, 13x11 мм, 4 відбитки, зображення: в орнаментованій рамці напис "...АФНСту ВАСІЛЄІ АХ-ПЕ". "Уступное писмо" від 4.3.1756 (інв. № АЛ 502/48/84), "рописка" від 2.1758 (інв. № АЛ 502/48/58), запис про розподіл від 10.2.1764 (інв. № АЛ 502/48/63), "добровольний запис" від 10.2.1764 (інв. № АЛ 502/66/60).

11. Бакуринського Василя, значкового товариша. На червоному сургучі, восьмикутна, 15x15 мм, зображення: лук з напнутою стрілою, обабіч рослинний орнамент. Купча від 12.5.1758 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 73).

Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. К., 1996. № 14. С.94.

12. Прийми Стефана, значкового товариша Полтавського полку. На червоному сургучі, восьмикутна, 17x15 мм, зображення: у щиті перехрещені стріли і шабля у супроводі 3 зірок, над щитом короноване забороло, обабіч літери "ИП", навколо щита рослинний орнамент. Купчий запис від 14.6.1758 (інв. № АЛ 508/1/14).

13-14. Водарського Стефана, значкового товариша Лубенського полку. На червоному сургучі, овальна, 18x17 мм, 2 відбитки зображення: у щиті плетінка, над щитом корона, навколо щита рослинний орнамент. "Росписки" від лютого 1758 (інв. №

АЛ 502/48/58 та від 6.9.1760 (інв. № АЛ 502/48/59) - "к сей росписе... полку Лубенского значковий товариш Стефан Водарский при печати руку приложил".

15. Островського Федора, значкового товариша Київського полку. На червоному сургучі, кругла, Ø 16 мм, зображення: серце, увінчане квіткою, обабіч гілки. "Росписка" від 6.9.1760 (інв. № 502/48/59).

16. Федорова Івана, значкового товариша Лубенського полку. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x11 мм, зображення: у щиті літера "Л", над щитом корона, обабіч щита стилізований орнамент. "Уступний запис" від 1.6.1762 (інв. № АЛ 502/48/88).

17. Островського Федора, значкового товариша Київського полку. На червоному сургучі, восьмикутна, 15x13 мм, зображення: у щиті серце, простромлене стрілою, під квіткою, над щитом корона, обабіч літери "АМ", навколо щита рослинний орнамент. "Росписка" від лютого 1764 (інв. № АЛ 502/48/64).

18. Постолника Павла, значкового товариша Лубенського полку. На червоному сургучі, восьмикутна, 15x13 мм, зображення: у щиті зірка у супроводі півмісяця, над щитом корона, навколо щита рослинний орнамент і літери "ГНКО" з датою "1711". "Росписка" від 2.1764 (інв. № АЛ 502/48/64) - "к сей росписки... значковий полку Лубенского товариш Павел Постолник в свидетелство с приложением своей печати подписался". Ця печатка знаходиться в одному типологічному ряді з печатками Івана Коновалова, військового товариша, та Федора Островського, значкового товариша, що вказує спільне місце їх виготовлення.

19. Джури Василя, значкового товариша генеральної артилерії. На червоному сургучі, овальна, 22x21 мм, зображення: у срібно-блакитному щиті вензель, над щитом корона, обабіч щита військова арматура, щит стоїть на постаменті. "Вечистий куп-

чий запис" від 24.10.1777 (інв. № АЛ 502/48/128). Вірогідно скористався печаткою Григорія Джури, вахмістра компанійського полку.

20-22. Радченка Карпа, значкового товариша, касира Іваницького комісарства. На червоному сургучі, овальна, 21x18 мм, 3 відбитки, зображення: вензель під короною, навколо рослинний орнамент. "Купчая крепост" від 15.10.1780 (інв. № АЛ 515/4/138) та "менчие крепости" від 15.10.1780 (інв. № АЛ 515/4/150, 154).

23-24. Гетуна Захарія, сина значкового товариша. На червоному сургучі, овальна, 18x15 мм, 2 відбитки, зображення: у щиті перехрещені стріла і шабля, над щитом короноване забороло, обабіч літери ["ДМ"], навколо щита рослинний орнамент. "Запис" від 3.10.1781 (інв. № АЛ 502/48/134) та "квит" від 20.10.1781 (інв. № АЛ 502/48/138). Федір Гетун, возний Погарського повіту, користувався печаткою з літерами "ФГ" під короною.

25-26. Рухлядки Василя, сина значкового товариша. На червоному сургучі, кругла, Ø13 мм, 2 відбитки, зображення: щит, поділений хрестом на 4 поля: два блакитних і два золотих, над щитом забороло з 3 пір'їнами, навколо щита стилізований орнамент. "Запис" від 3.10.1781 (інв. № АЛ 502/48/134) та "квит" від 20.10.1781 (інв. № АЛ 502/48/138).

27. Його ж. Ідентична №№ 23-24. "Квит" від 9.11.1781 (інв. № АЛ 502/74/6).

ІХ

Печатки канцеляристів

1-2. Максимовича Стефана, військового канцеляриста. На червоному сургучі, кругла, Ø 16 мм, 2 відбитки, зображення: у щиті 3 зірки, над щитом корона, щит обіймають 2 гілки, навколо щита літери "РКО..." Декрет від 28.8.1719 (інв. № АЛ 501/10/65).

3. Безбородька Андрія, військового канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 15x14 мм, зображення: крокуючий лев. "Мировое письмо" від 29.1.1740 (інв. № АЛ 504/47/1) - "к сему мировому писму по прошению обоих сторон бунчукового товариша Андрея Стаховича и канцеляриста войскового Якова Тарновского во свидетелство за енерального войскового писара правящий старший войсковый канцелярист Андрей Безбородко руку и печат приложил".

4. Соколовського Миколая, військового канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 20x18 мм, зображення: у щиті голова бика, простромлена мечем, над щитом короноване забороло з якого виходить озброєна шаблею рука, обабіч літери "NS" ("Николай Соколовский"), навколо щита рослинний орнамент. "Мировое письмо" від 29.1.1740 (інв. № АЛ 504/47/1).

5. В'юницького Андрія, чернігівського полкового канцеляриста. На червоному сургучі, кругла, Ø 13 мм, зображення: озброєний шаблею вершник. "Купчий вечистий запис" від 5.6.1753 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 64).

Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. К., 1996. № 14. С. 92.

6. Лионтовича Івана, військового канцеляриста. На червоному сургучі, восьмикутна, 17x13 мм, зображення: у щиті 3 перехрещені стріли на тлі лука, над щитом корона з якої виходить козел, обабіч літери "IL" ("Іван Лионтович"), навколо щита стилізований орнамент. "Купчий запис" від 20.9.1754 (інв. № АЛ 506/5/1).

7. Павловського Івана, військового канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 17x16 мм, зображення: корона з якої виходить крилатий дракон. "Купчий запис" від 20.9.1754 (інв. № АЛ 506/5/1).

8. Федосова (Федосенка) Івана, чернігівського

полкового канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 16x15 мм, зображення: стилізований рослинно-геометричний орнамент, увінчаний корононим заборолом. "Купчий запис" від 30.7.1756 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 66).

Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. К., 1996. № 14. С. 92.

9. Пасевича Петра, роїщенського сотенного канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 14x13 мм, зображення: ромб у квадраті під короною, обабіч рослинний орнамент. "Добровольний вечистий купчий запис" від 12.5.1758 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 74) - "к сему добровольному вечистому купшому запису по персональному прошению продавца Харлампия Иванова Лесового во свидетелство козак сотни Роиской Николай Корж подписался, а вместо его неграмотного по его персональному прошению канцелярыст сотни Роиской Петро Пасевич руку приложил с притиснением печати".

Там само. С. 94.

10. Крестовського Андрія, чернігівського гродського канцеляриста. На червоному сургучі, восьмикутна, 18x13 мм, зображення: у блакитному щиті андріївський хрест, над щитом короноване забороло, обабіч щита стилізований орнамент. "Вечистий купчий запис" від 19.9.1770 (інв. № АЛ 503/4/1, арк. 94).

Там само. С. 94.

11. Троцини Дмитра, військового канцеляриста. На червоному сургучі, кругла, Ø 14 мм, зображення: чоловіча голова. "Мировая зделка" від 22.6.1771 (інв. № АЛ 502/71/9).

12. Воротиляка Степана, військового канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 20x16 мм, зображення: у картуші літери "SPW" (Степан П... Воротиляк), над картушем корона, навколо картуша рослинний орнамент. "Запис" від 22.05.1772 (інв. №

АЛ 502/48/114).

13. Гамалії Лаврентія, військового канцеляриста. На червоному сургучі, восьмикутна, 20x16 мм, зображення: у щиті смуга з 3 каменями, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, обабіч літери "ГГ" ("Григорій Гамалія"), навколо щита рослинний орнамент. "Запис" від 2.7.1772 (інв. № АЛ 502/65/11). Цією ж печаткою засвідчили свої підписи Василь Гамалія, військовий товариш, та Григорій Гамалія, син померлого бунчукового товариша.

14. Подорожного Сидора, гадяцького полкового канцеляриста. На червоному сургучі, кругла, Ø 19 мм, зображення: рослинний орнамент під короною "Запис" від 14.2.1774 (інв. № АЛ 502/48/119).

15. Минецького Івана, військового канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 25x24 мм, зображення: у щиті серце з 2 хрестами, над щитом короноване забороло з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. "Купчий запис" від 23.9.1774 (інв. № АЛ 515/4/2).

16-17. Салогуба Якіма, військового канцеляриста, земського писаря. На червоному сургучі, овальна, 28x24 мм, 2 відбитки, зображення: у картуші якір, над картушем корона, з якої виходить рука, озброєна стрілою, обабіч картуша рослинний орнамент, військова арматура, орел, картуш спирається на постамент. "Выписи" від 14.11.1774 (інв. № АЛ 515/4/3) та від 23.5.1775 (інв. № АЛ 515/4/7).

18. Його ж. На червоному сургучі, овальна, 21x19 мм, зображення: у щиті якір, над щитом корона з якої виходить рука, озброєна стрілою, навколо щита рослинний орнамент і 6 зірок. "Выпис" від 28.11.1774 (інв. № АЛ 515/4/4).

19. Гамалії Лаврентія, військового канцеляриста. Ідентична № 10 розділу "Печатки військових товаришів". "Купчий запис" від 8.6.1775 (інв. № АЛ 502/48/120).

20. Лобка Косми, військового канцеляриста. На червоному сургучі, восьмикутна, 25x20 мм, зображення: щит під коронованим заборолом з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. "Запис" від 8.6.1775 (інв. № АЛ 502/48/121).

21. Герделя Семена, канцеляриста Малоросійської колегії. На червоному сургучі, овальна, 23x21 мм, зображення: картуш під короною, навколо картуша рослинний орнамент, праворуч - лев-щитотримач. "Мировая запис" від 15.5.1779 (інв. № АЛ 502/48/132).

22. Клопотовського Василя, військового канцеляриста. На червоному сургучі, овальна, 18x17 мм, зображення: щит, обабіч 2 квіткові гірлянди. "Квит" від 10.5.1779 (інв. № АЛ 502/48/133).

23. Довгого Степана, полкового канцеляриста, возного Іваницького повіту. На червоному сургучі, кругла, Ø 15 мм, зображення: білка. "Закладное письмо" від 10.1.1781 (інв. № АЛ 504/67/1).

ПРИМІТКИ

¹ Гаецький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині // Українська культура. 1995. № 4. С.32.

² Гавриленко В. Українська сфрагістика. К., 1977. С.48.

³ Слабченко М. Матеріали по малоросійській сфрагістике. Одеса, б/д.

⁴ Лукомский В., Модзалевский В. Малоросійський гербовник. К., 1993.

⁵ Гавриленко В. Вказ. праця. С.117.

⁶ Ситий І. З чернігівської сфрагістики // Знак. Число 6 (липень, 1994); Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. 1996. №14. С.91-98; Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України // Історія та культура Лівобережної України. Матеріали

міжнар. Конф. К.-Ніжин, 1997. С.48-52.

⁷ Абросімова С. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д. Яворницького. //Шоста наук. геральдична конф. Матеріали. Львів, 1997. С.3.

⁸ Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968. С.155-165.

⁹ Гавриленко В. Вказ. праця. С.120.

¹⁰ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. К., 1959. С.192.

¹¹ Титов А. Печатки древней Беларуси: очерки сфрагистики. Минск, 1993. С.169.

¹² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993. С.57.

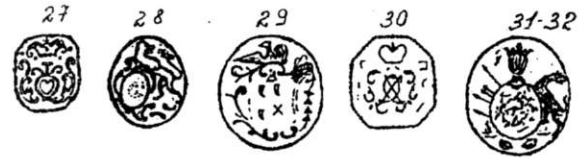
Печатки сотників

Печатки сотників

Печатки отаманів

Печатки отаманів

Печатки осавулів

Печатки хорунжих

Печатки писарів

Печатки бунчукових і знатних військових товаришів

Печатки бунчукових і знатних військових товаришів

Печатки військових товаришів

Печатки військових товаришів

ГЕРАЛЬДИКА
ТА
ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Юрій Савчук

**УКРАЇНСЬКЕ МІСЬКЕ ПРАПОРНИЦТВО
В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ
(НОТАТКИ З АРХІВНИХ ТА МУЗЕЙНИХ
СТУДІЙ)***

Традиція прапорництва здавна розвинена в Україні. Писемні джерела, архівні та музейні пам'ятки засвідчують її розмаїтість: військові, корпоративні, територіальні. Одну з найчисельніших груп утворювали прапори міст.

Особливо поширеним було створення прапорів у поселеннях з правом власної юрисдикції, на жителів яких покладалася обов'язки їх збройного захисту¹. Вони слугували зовнішніми атрибутами особливих прав та привілеїв міської громади, символами її судової, військової, господарської, інколи й політичної, автономії. Відтак, прапори користувалися особливою пошаною й становили предмет неабияких гордощів мешканців міста.

На жаль, чимало пам'яток втрачено, що, звісно, перешкоджає об'ємній реконструкції ролі та функцій міського прапора у житті українського "полісу". З іншого боку, наші знання та історичну уяву обмежує малодослідженість українського прапорництва загалом та міського зокрема.

Перші скупі відомості про використання середньо-

* Складаю щирю подяку Касі ім. Й.Мяновського та науковому опікуну - пану професору С.К. Кучинському за допомогу, надання можливості стажування у наукових установах Польщі та використання у публікації документів Головного архіву давніх актів, а також музейних збірок Кракова та Варшави.

вічними українськими містами власних прапорів стали набутком наукової літератури щойно XIX ст. Власне, вони обмежувалися стислими нормами деяких королівських привілеїв на Магдебурзьке право XVI-XVII ст., ознайомлення з якими стало можливим завдяки доволі інтенсивному на той час процесові публікації архівних джерел. У переліку останніх відзначимо монарші грамоти містам Корсуню², Переяславу³, Богуславу⁴, детальний аналіз яких буде здійснено нижче.

Тільки сторіччя по тому, з 90-х рр. XX ст., помічаємо перші кроки у розробці цього напрямку вексилілогічних студій. Першою ластівкою української історіографії у вивченні міського прапорництва стала публікація М.Никирси "Герб і прапор Чернівців", видрукувана 1992 р.⁵ У фокус наукового дослідження потрапив прапор Чернівців, виготовлений 1908 р. дня дня урочистостей з нагоди 500-річчя міста.

Над проблемами сучасної української геральдичної та вексилілогічної творчості, в тому числі міської, останніми роками активно працює цілий ряд істориків, художників, інших зацікавлених осіб, об'єднаних навколо Українського геральдичного товариства. З надбаннями у цій царині регулярно знайомить своїх читачів періодичний друкований орган товариства - газета "Знак"⁶.

Матеріал з українського прапорництва частково представлено у збірках тез та повідомлень регіональних краєзнавчих та геральдичних конференцій⁷. Останні у 1991-1999 рр. (за винятком 1997 р.) щорічно відбувалися у м. Львові. Серед добірки праць на зазначену тематику виокремимо невеличку розвідку дослідника А.Гречила "Українське міське прапорництво: традиції, відродження, перспективи". У своїй публікації автор стисло анотує історичні відомості з міського прапорництва, розпорошені у рідкісній та маловідомій спеціальній літературі й залучені до нау-

кового обігу попередніми поколіннями дослідників⁸. Однак найбільш дбайливо вістки з міського прапорництва історик згромадив у праці "Українська міська геральдика", що з'явилась друком у 1998 р. На сторінках цього вичерпного монографічного дослідження з міської геральдики вкраплено супутню інформацію з міського прапорництва. Наведено невідомі раніше описи прапорів Білої Церкви (1620 р.), Козельця (1663 р.) та Львова (1704 р.)⁹.

Скупий перелік бібліографічних позицій зі студій над прапорами українських міст якнайкраще свідчить як про недостатнє опрацювання теми так і про потребу розширення джерельної основи досліджень. Це зумовило й деякі, на наш погляд, поспішні висновки. Цілком передчасним виявилось твердження, що "...звичайно, конкретні матеріальні пам'ятки з цього періоду (XV-XVIII ст. - Ю.С.) не збереглися до наших часів"¹⁰. Потребує корекції, принаймні певних уточнень, й теза, що "міське прапорництво (з кінця XVII ст. - Ю.С.) також перестає бути необхідністю, а використання окремими міськими управами своїх прапорів має більше випадковий характер, ніж законодавчий", оперте тільки на факти вживання своїх корогов повітовими містами Чернігівської губернії (1908 р.), прапора Чернівців (1908 р.) чи прапорів закарпатських міст (1941 р.)¹¹.

Між тим, знайомство з музейними пам'ятками, вивчення архівних матеріалів дозволяють виявити більш оптимістичні оцінки історичного минулого міського прапорництва в Україні.

Найранішу з нині відомих згадок про функціонування міських прапорів на теренах України подибуємо у потверджувальному привілеї короля Сигизмунда I Старого львівським міщанам на право використання міського герба, виставленого 27 січня 1526 р. на пйортківському сеймі. Згідно з документом, райцям вільно було уживати зображення міського знаку на

печатці, а також на прапорах, малюнках та пам'ятниках¹².

Схожа за змістом юридична норма присутня в іншому привілеї XVI ст. (1585 р.) - короля Стефана Баторія м. Корсуню, пізніша копія якого зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві¹³. Ним Стефан Баторій "... преречоним міщанам корсуньським і по ним там будучим на всі потомні вічні часи" надає право на користування міським гербом. У документі зазначається, що герб може придатися до вжитку "так на печаті до всяких прав своїх посполитих та судових міських, як теж і на хоругві мощи уживати і з того ся [міщани корсуньські] веселити мають"¹⁴.

На жаль, в обох випадках брак детального опису, який би містив вказівку щодо форми, розмірів та кольорів полотнища, позбавляє можливості здійснити реконструкцію прапорів міст Львова та Корсуня. Нас стане тільки на гіпотетичний здогад, що їх кольори, ймовірно, узгоджувалися з барвами самого герба, як це утрадиційнюється згодом.

Однак це не применшує інформаційної цінності архівних джерел. Позаяк маємо вірогідну фіксацію історичної практики функціонування міського прапора у різновеликих поселеннях, що перебували на Магдебурзькому праві вже у XVI ст. По-друге: маємо підстави вважати її достатньо поширеною, зважаючи на кількість міст, що на той час послуговувалися Магдебурзьким правом. Насамкінець, особливо важливим є повідомлення про відтворення герба на міському прапорі. Надалі воно може слугувати одним з важливих критеріїв у справі як атрибуції міських прапорів, так і реконструкції міського знаку.

Щедро ділиться з допитливим дослідником вістка про прапори українських міст сімнадцяте сторіччя. Попри низку писемних згадок воно зберегло для нас не тільки їх графічні образи, а й самі прапори.

Розглянемо цей унікальний матеріал у хронологічній послідовності.

Найбільш урожайним на писемні джерела з міського прапорництва виявився 1620 р. Ним датуються відразу три королівські привілеї, у яких згадуються міські корогви. Два з них: Переяславу та Білій Церкві надано в один день. Усі документи вписані до книги № 209 Руської (Волинської) метрики, що нині зберігається у Російському державному архіві давніх актів¹⁵.

6 грудня 1620 р.¹⁶ право на "коругов свою меску", що мала відтворювати у білому полі червону вежу з червоним хрестом, набули переяславські міщани¹⁷. Поважний документ, яким потверджувалось право міщан на самоврядування за взірцем Магдебурзького права, містить описи обох міських відзнак - герба та прапора - й уповні підтверджує слушність висловлених вище міркувань про, здебільш, дублювання на корогві зображення міського знаку¹⁸.

Цілком осібно склалась ситуація з відзнаками Білої Церкви та Богуслава. Мешканців першої король Сигизмунд III обдарував Магдебурзьким правом своїм привілеєм, виставленим на варшавському сеймі того ж дня, 6 грудня 1620 р. Як і в попередньому випадку, документ збагачений обома, щоправда відмінними, вістками стосовно атрибутів міського самоврядування. Так, за герб Білої Церкви мав слугувати лук, напнутий трьома стрілами у червоному полі¹⁹, натомість міська корогва несла зображення білої церкви з білим хрестом у червоному полі²⁰.

Інший варіант презентації символіки міста демонструє "Nadanie wolności targow u Jarmarkow Miastu Bohuslawiu", датоване 10 грудня того самого року. В ньому також йдеться про надання міської корогви: "... В часі великої потреби, всі [мешканці міста зобов'язані] з війтом кінно зі зброєю виступити супроти кожного неприятеля і свавільників під своєю корогвою, яку їм надаємо, тобто, між зеленими берегами блакит-

на ріка, на якій три скелі із золотими хрестами..."²¹

Аналіз усіх трьох королівських привілеїв, що з'явилися майже одночасно, дозволяє занотувати цікаві спостереження. Так, тексти привілеїв Переяславу та Білій Церкві містять дослівно тотожні норми відомостей про герб міста. Щодо прапора таку спільність помічаємо у грамотах всім трьом містам: Переяславу, Білій Церкві та Богуславу²².

Примітним є й інше: білоцерківський привілей являє зразок використання відмінних знаків на міських гербі та прапорі. Досі це особливий випадок, який ще не набув переконливого пояснення²³.

На певну унікальність претендує й привілей м. Богуславу, у якому мовиться тільки про надання міської корогви. В подальшому ситуація з міськими символами містечка ще більше заплутується. Так, на "Нґамоти" Київської губернії, що була у вжитку на початку XIX ст., роль міського знаку відіграє зображення трьох стріл, що ними обтяжено три, застосовуючи геральдичну термінологію, розташовані справа наліво, перев'язи²⁴. На жаль, чорнобілий малюнок герба, позбавлений загальноприйнятого у геральдиці умовного штрихування для передачі кольору фігур, унеможливило реконструкцію кольорової гами. Натомість, символічний зміст геральдичної пам'ятки певною мірою розкриває цікавий документ - "Изъясненіє гербовъ Киевской губернии", що побачив світ у середині XIX ст. Ним на прохання "Кієвскаго воєннаго Подольскаго и Волынскаго Генераль Губернатора" вивірялась відповідність зображень повітових гербів на "грамотахъ Дворянства и находящиєся въ залѣ Дворянскаго Собранія", з "Высочайше утвержденными рисунками". З'ясувалось, що "Богуславскаго /ныне Каневскаго/ уезда гербъ: три реки со стрелками вправо"²⁵.

Герби повітових містечок Київської губернії, якими оздоблено документ, свідчать про використання різних за часом появи знаків. Це перешкоджає, бодай

гіпотетично, висловитись стосовно походження герба - ключового моменту у пошуку відповіді на багато запитань. Чи існує якийсь зв'язок між обома символами? Чи маємо справу з повторенням білоцерківського прецеденту послуговування міськими гербом та прапором - носіями різних емблем? На жаль, наявні на даний момент відомості, не дають змоги відповісти на ці запитання.

Королівський привілей середини XVII ст., у якому згадується міський прапор, вписано до іншої книги Руської метрики - SB № 24 (за пізнішою нумерацією № 220). Мовиться про "Nadanie prawa majdeburskiego miastu Kozielcu sluzacego" Яна Казимира, оголошене 29 грудня 1663 р. у м. Острі²⁶. Документ наслідує відомою нам практику використання на прапорі зображення міського герба. У даному випадку йдеться про дозвіл на користування двома печатками: міською та війтівською, на яких приписувалось карбувати цапка із хрестом між ріжками. Таке саме зображення, намальоване на білому полі, мало повторюватись і на міському прапорі²⁷.

Підсумовуючи, ще раз акцентуємо увагу на наявності описів міських прапорів у текстах високих привілеїв. Цей факт належить розцінювати як промовисте свідчення широкого розповсюдження міського прапорництва в Україні у XVI-XVII ст. Теоретичним підґрунтям цього явища слугували правові норми, витворені європейським історичним досвідом. Досить згадати поширені на той час у Речі Посполитій збірники положень Магдебурзького права "Саксонське дзеркало" ("Speculum Saxorum") та "Вайхбільд" ("Ius Municipale"), останній з яких у 10 статті містить пряму вказівку на використання герба м. Магдебурга на корогвах та прапорцях²⁸. Тотожна норма представлена й в інших списках цього права, зокрема у познаньському кодексі.

Разом з тим необхідно відзначити, що процес, об-

разно кажучи, вексилнологічної персоніфікації охопив українські міста кількома сторіччями пізніше ніж західноєвропейські. Так, одними з найстаріших міських прапорів у Європі визнано прапори міст Ганзейського союзу: Гамбурга та Любека, знані вже з XIII ст. (відповідно: з 1270 та 1280 рр.). Доволі представницький перелік міських прапорів різного типу, що свідчить про масштабність та глибину традиції, подано у загальновідомій "Historii" краківського каноніка Яна Длугоша. Змальовуючи битву під Грюнвальдом 1410 р., автор середньовічної хроніки подав описи військових прапорів її учасників. Якщо у війську Корони та Великого Князівства Литовського переважали особисті та земельні корогви, то над збірними лавами хрестоносців поруч з корогвами Великого Магістра, Ордену та загонів найманців майоріли:

- "banderium civitatis" ("корогва міста") Хелмна, Ельблонга, Бранева, Бартошиць, Ольштина, Торуня;
- "banderium comendarie et civitatis" ("корогва округу і міста") Грудзьодза, Ковалева, Тухолі, Бродниці, Члухова, Острода;
- "banderium advocacie et civitatis" ("корогва війтства і міста") Рогозна, Тчева;
- "banderium burgensium" ("корогва міщан") Ельблонга;
- "banderium comendarie, castri et civitatis" ("корогва округу, замку і міста") Гнева;
- "banderium episcopatus Warmiensis alias Elzberk civitatis" ("корогва єпископства вармінського, або міста Лідзбарка")²⁹.

У 1448 р. Я. Длугош розпорядився виготовити рисунки трофейних прапорів та супроводив їх поясненнями³⁰. Унікальна праця під назвою "Banderia Prutenorum" стала безцінним джерелом старовинної прапорничої традиції для багатьох міст. Деякі з них, як то Ельблонг та Гданьськ, зберегли її неперервною впродовж півтисячоліття, Ольштин та Грудзьодз - наслі-

дували певний час, а Бартошице та Острода - відновили щойно у середині 90-х років XX ст.

На жаль, у нашому випадку відсутність будь-яких ілюстрацій перешкоджає реконструкції історичних прапорів Переяслава, Білої Церкви та Богуслава. Адже зрозуміло, що відтворення графічного образу, бодай за найдетальнішим описом (хоча стосовно цитованих вище привілеїв містам Львову та Корсуню, королівські привілеї 1620 р. містять повніший опис, зокрема уточнюють кольорову гаму), матиме безліч варіацій. Втім, дослідники все частіше вдаються до таких спроб. Варіант відтворення міського прапора Білої Церкви запропонував А. Гречило³¹. У його основі лежить зображення собору, властиве архітектурному стилю Київської Русі. Однак малоймовірно, з огляду на історію міста, аби якась з церковних будівель перейшла кілька віків й послугувала художнім взірцем емблематичній композиції міського прапора. Натомість, з матеріалів візити білоцерківських церков 1740 р., наведених Л. Похилевичем, слідує, що головним храмом міста першої половини XVII ст. була дерев'яна Миколаївська церква, розташована поблизу торгового майдану³². Можна припустити, поряд з іншими версіями, що саме ця реальна міська споруда відтворювалась на прапорі Білої Церкви 1620 р. Але і в цьому випадку для реконструкції бракує докладної інформації, оскільки вже на середину XVIII ст. у місті не збереглась жодна з церковних будівель попереднього сторіччя (за винятком церкви Богородиці, невідомо коли збудованої). То ж, враховуючи наведені факти, вести мову про реконструкцію історичного прапора, оперту на документальну основу, на наш погляд, - проблематично.

А в ситуації з відзнакою м. Богуслава, маємо прецедент відтворення міського знаку за допомогою опису міської корогви. Спробу такої реконструкції, яку доводиться оцінити як невдалу, здійснив В. Панченко

у "Герівнику міст України"³³. Він цілком неправомірно переніс до глави герба, реконструйованого за описом початку XVII ст., герб Київської губернії XIX ст. Не згадується в описі й червоний колір, присутній на сучасному малюнку.

Уникнути у таких випадках значної частки непорозуміння або неточностей допомагає графічний малюнок, вартість якого як історичного джерела для дослідника геральдики та вексилології на ступінь вища. Цим зумовлене велике значення, не тільки для української вексилології, архівних знахідок історика Я.Ісаєвича, оприлюднених в "Українському історичному журналі" у 1963 р.³⁴

У літописі української вексилології невелика за обсягом праця Я.Ісаєвича "Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.)" посіла належне їй почесне місце як така, що вперше до наукового обігу залучила автентичні графічні копії прапорів XVII ст. Унікальні ілюстрації трофеїв литовського гетьмана Я.Радзивілла, добутих ним у ході успішної кампанії влітку 1651 р., атрибутовані дослідником як рисунки прапорів Чернігівського та Київського полків. Вчений висловив припущення, що деякі з прапорів, зображених на них, на тій підставі, що на полотнищах вони відтворюють київський герб - лук-самостріл (інакше: кушу), "... могли належати не козакам, а магистратській сторожі чи цехам"³⁵. Висновки автора прийняли й наступні дослідники³⁶. Нижче прагнемо зміцнити висунуту тезу новими аргументами.

Подальші наукові пошуки виявили місце перебування багатьох козацьких прапорів. З кінця XVII ст. притулком їх історичного життєтя стала Швеція. Спочатку вони зберігались у замках та кірхах, а у XX ст. влились до колекції Артилерійського (з 1932 р. - Військового) музею у Стокгольмі. Одиссея трофеїв Я.Радзивілла детально простежена нами у співтворстві з Головою Державної трофейної колекції панею

Є.Турек у розвідці, спеціально присвяченій цій темі³⁷. До неї адресуємо читача, зацікавленого незвичайною долею козацьких клейнодів. У цій праці вважимо за необхідне сконцентрувати увагу на прапорах - носіях київського герба, належних військовим загонам київського міського самоврядування.

У результаті наукових пошуків вдалося з'ясувати, що два з трьох, опублікованих у 1963 р. в "Українському історичному журналі" прапорів з київським гербом, вже наприкінці XVII ст. перебували у Стокгольмі. Про це інформує найстаріший реєстр королівських трофеїв, укладений 1685 р.³⁸ Історичною долею прапора № 13 (тут і далі користуватимемося нумерацією, запровадженою Я.Ісаєвичем) опікувалася щаслива зірка. Він зберігся до наших днів (інвентарний номер Військового музею у Стокгольмі - ST 27:273)³⁹.

Оригінальна пам'ятка вперше уможливило реалізацію найбільш повної реконструкції пам'яток цього типу. Однак, зважаючи на те, що прапор зберігся у пошкодженому вигляді, її необхідно здійснити з урахуванням критичного аналізу усієї сукупності графічних копій. Позаяк до деяких з них, як це покажемо нижче, все ж таки вкрався окремі огріхи. Інколи мало місце різночитання описів прапорів.

Київський прапор (№ 13) копійовано щонайменше тричі. Вперше - кимось з оточення гетьмана Я.Радзивілла. Найвірогідніше - у 1651 р. Рисунок, виконаний пером, доповнено описом польською мовою. Він знаходиться серед паперів гетьманської канцелярії, частина яких сьогодні зберігається у Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна у м. Петербурзі⁴⁰. Ймовірно художні вправи належать перу писаря чи копіюста гетьманської канцелярії. Я.Ісаєвич припускає, що малюнки прапорів скопійовані з ескізів голандського маляра та гравера Адама ван Вестерфельда⁴¹. Не маємо жодних

свідчень, які б potwierдили чи спростували ці здогади. С.Лепявко слушно мотивує появу рисунків прагненням Я.Радзивілла зберегти пам'ять про свій тріумф⁴².

Перша копія прикметна й тим, що саме над нею розміщено напис "Chorgwie w Kiiowie pobrane" ("Коргови, взяті в Києві"). Цю сумну для киян мить історії зафіксував у професійно досконалій та історично безцінній графіці Я.Вестерфельд. Повний трагізму сюжет, відомий нам з копій XVIII ст., відтворює вручення литовському князю патриціатом у присутності київського митрополита символічних ключів від міста⁴³. Дотримуючись усталених правил принизливої церемонії, делегація київських міщан змушена була схилити та кинути під ноги перемождо власні прапори. Нагадаємо, що логіка подій та історичні факти не дозволяють нам бодай уявити у складі представників міста козаків, які перед тим вночі, маючи намір продовжити боротьбу, залишили місто, а поміж прапорів - козацьких відзнак. Ми затримали увагу читача на цьому невеликому епізоді, аби ще раз акцентувати: прапори з київським гербом не належали козацьким підрозділам.

Вдруге київському прапору пощастило бути скопійованим наприкінці XVII - на початку XVIII ст., цього разу у Швеції. Ймовірно десь між 1682 та 1709 рр. 1682 р. є початком копіювальних робіт, які було доручено здійснити малярю Олафу Гофману, 1709 р. - датою його смерті⁴⁴. І хоча прямих вказівок на Гофманове авторство цієї акварелі (у копіювальних роботах брали участь й інші художники) ще не віднайдено, а спадок середньовічного маляра досі докладно не вивчений, вагомим аргументом на користь цього припущення слугує виготовлення копії на папері з водяними знаками тотожними тому, яким, як визначено достеменно, користувався саме О.Гофман. Дату та автора третьої, судячи з усього, пізнішої копії поки що встановити не вдалося. Обидві пам'ятки зберігаються

у Військовому музеї у м. Стокгольмі. Їх внесено до 27-ї книги акварелей - збірки малярських копій прапорів, котрих державну та національну належність дослідники досі не змогли визначити⁴⁵.

Порівняльний аналіз усіх зазначених графічних зображень посприяв уточненню цілого ряду важливих деталей. Вони дозволяють реконструювати первісний вигляд історичної пам'ятки.

Встановлено, що попервах полотнище мало форму трапеції. Без деформацій, в ідеальному стані, її відтворює малюнок з архіву литовського князя⁴⁶. Її спостеріг, щоправда, дещо модифікованою, й шведський маляр - виконавець ранішої копії⁴⁷. Натомість, пізніший дубль остаточно нівелює первісні риси й відтворює полотнище прапора прямокутним (наближеним до квадрата)⁴⁸. Відтворити оригінальну форму невідомому малярові завадив стан пам'ятки. Час цілком знищив правий клиноподібний кінець полотнища. Збережена частина полотнища сьогодні уподібнюється прямокутнику, розміри якого становлять: довжина - 76 см, ширина - 104 см⁴⁹.

Якщо у реконструкції форми прапора вирішальну роль відіграв малюнок з архіву князя Я.Радзивілла, то стокгольмський оригінал допоміг остаточно визначитись з його кольором. У неодноразово згадуваних нотатках канцелярії литовського гетьмана він зазначений як цеглястий. Таке визначення за умов реконструкції кольорової гами залишає досить просторе місце для суб'єктивного сприйняття та відтворення кольору. Маємо приклади його прочитання як оранжевого⁵⁰. Зразок вразливості поспішної реконструкції демонструє й серія листівок, що побачила світ у видавництві "Абрис" 1991р.⁵¹ Китайка доброї якості щедро випромінює жовтаву фарбу (як київська цегла). Щільно тримаються відтінків цієї барви і кольори обох малярських копій.

У Стокгольмі перебував ще один київський прапор

(у розвідці Я.Ісаєвича його рисунок відтворений під № 19)⁵². Доказом слугує кольорова копія невідомого автора, також відтворена у 27-ій книзі акварелей. Вона інвентаризована під номером ST 27:272⁵³. Виразний опис прапора (блакитний, коло, лук і стріла - жовті), занотований у гетьманській канцелярії, не залишив місця для принципових різночитань. Щоправда акварель шведа блакитний колір відтворює більш насиченим, точніше - синім. Цікавим новим для нас моментом, що досі був невідомим, є спіралевидне розфарбування древка - наслідок чередування білого та світлочервоного (рудуватого) кольорів.

Експонати Військового музею (оригінал та різночасові копії) допомагають уточнити ще одну дрібну деталь графічної композиції. Зображений на них (ST 27:273, ST 27:272, ST 27:273a, ST 27:273b (з одного краю)) лук не торкається своїми кінцями лінії кола, як це передають петербурзькі малюнки, репродуковані в "Українському історичному журналі" (у багатьох деталях бездоганно точно скопійовані). Особливо важливо, що на досліджуваних прапорах київський герб відтворено таким, яким він карбувався у 30-40-х рр. на міській печатці⁵⁴.

На жаль, прапор № 19 не зберігся, що залишає нез'ясованим питання його форми. Відтворити за малюнками її неможливо, оскільки обидві гафічні копії, що належать Російській Національній бібліотечі ім. М.Є. Салтикова-Щедріна та Військового музею, були зняті вже з пошкодженого полотнища. Втім, її варіативність незначна. Можна припустити, що прапор мав контури, подібні до інших київських прапорів: № 13, № 15 та № 14 (його належність до групи київських прапорів, ми прагнули аргументувати у нашій попередній роботі⁵⁵), тобто трапецієвидну, з клином у правому горішньому куті, або прямокутну. Виявляємо прихильність до першого варіанту.

Підсумки критичного аналізу усього комплексу

джерел дозволяють у загальній формі твердити, що у київському міському прапорництві тієї доби злились два потоки: народної творчості, який живили невичерпні джерела козацького прапорництва, та європейської вексилологічної традиції, якій притаманне використання на прапорах цього виду міських знаків. На більшості з них бачимо зображення київського герба, однак за іншими ознаками (перш за все формою, використанням емблеми хреста) вони близькі до козацьких прапорів. Нинішній стан досліджень дозволив персоніфікувати ці історичні пам'ятки, опертись на достовірний історичний факт, виявити певну емблематичну традицію, простежити властиві їй особливості. Символічно й те, що святу пам'ятку старого київського самоврядування залучено до наукового обігу у "дні", близькі 500-річчю надання місту Магдебурзького права. Віримо, що прапор з історичною символікою, незабаром замайорить на властивому йому місці - над Ратушою м. Києва.

Військовий музей у Стокгольмі став останнім придулом для багатьох пам'яток міського самоврядування найзначніших європейських міст. Досить згадати, що у музеї зберігаються прапори Старої та Нової Праги 1530 та 1604 (1619) рр.⁵⁶ Для нас найбільшу цікавість становить факт перебування у скандинавській столиці ще кількох короїв, пов'язаних з історією українського міста Львова⁵⁷.

Розлогий реферат на тему "Львівська короївка, пов'язана з історією Польщі" на XVI Міжнародному вексилологічному конгресі, що відбувся влітку 1995 р. у м. Варшаві, виголосила Голова Державної трофейної колекції Швеції Є.Турек⁵⁸. Вона поінформувала, що короївка потрапила до Стокгольму разом з трофеями 1704 р., коли шведська армія здобула Львів. Натомість, сама короївка, на думку дослідниці, найвірогідніше, є пам'яткою першої половини XVII ст.

У величезній колекції трофеїв, яка нараховує кіль-

ка тисяч одиниць зберігання, вона займає особне місце найбільшої. Її розміри - ширина та висота - відповідно сягають 4 м та 3,40 м. Корогва виготовлена з едвальної тафти й оздоблена малярством та аплікацією. У центрі полотнища відтворено образ Діви Марії, який увінчує девіз: "TV PROCVRA ... NON ... PEKE-AMVS" ("Зглянься на нас, аби ми не загинули"). Нижче, як стверджує дослідниця, - "...герб Львова 1586 р.: зірка над трьома зеленими пагорбами, обабіч - два лева. Це особистий герб папи Сикста V, наданий місту на згадку про боротьбу його мешканців за утвердження католицької віри"⁵⁹. Тут мусимо зробити деякі уточнення. Збережені історичні пам'ятки найчастіше демонструють не підміну, а приклади паралельного використання чи то механічного поєднання гербів 1526 та 1586 рр.: лева, що крокує в отворі міської брами, та лева, що тримає три пагорби, над ними - зірка. Вдалими ілюстраціями такого підходу слугують емблематична репрезентація м. Львова у загальновідомому атласі Брауна та раєцька печатка з 1694 р. І тільки згодом витворюється, за словами дослідника К. Соханевича, "нова фігура геральдична, що є конгломератом обох гербів"⁶⁰, яка увійшла у вжиток з початком XVII ст. А саме: в отворі міських воріт на задніх лапах крокує лев, що у передніх тримає три зелені пагорби, із зіркою над ними⁶¹. Відсутність у нашому випадку міської брами - цього важливого і незмінного елемента герба міста - можна пояснити хіба що приписами акту Папи, у якому виголошено право довольного поєднання двох емблем відповідно до умов часу, місцевих обставин, кращого вираження змісту. І все ж, емблематичні мотиви короги іменувати гербом Львова є припустимим тільки з певними застереженнями. Влучніше висловитись: з елементами герба м. Львова.

У нижній частині короги мистецьки закомпановано чотиридільний гербовий щит власника або фунда-

тора.

У другому та четвертому полі, як визначила авторка реферату, подано герб родини львівських патриціїв Шульц-Вольфовичів, у першому і третьому - невідомий знак. Корогва приховує в собі низку інших тамниць. Зокрема, що спонукало до з'яви короги таких велетенських розмірів? Надзвичайно важливо визначитись із дилемою її належності: до типу військових чи церковних? Спробам розв'язання цих складних завдань й присвячена тезово зреферована нами розвідка шведської дослідниці. Завданням нашого стислого екскурсу слугував тільки побіжний огляд та внесення пам'ятки до умовного реєстру прапорів з гербами (чи їх елементами) українських міст.

Принагідно акцентуємо увагу читача на окремішній групі військових прапорів з гербами міст.

Поява на початку XVIII ст. прапорів цього типу була наслідком адміністративного та військового реформування, здійсненого царем Петром I. Регули нових законів вимагали відтворення на полкових прапорах гербів міст, які визначались місцем їх постійного розквартирування⁶². З цією метою виготовлялись "знаменні гербовники". Перший - у 1712 р.⁶³, наступні, на замовлення Військової колегії, - 1729-30⁶⁴ та 1775-76 рр.⁶⁵

Зразками військових прапорів з гербами українських міст можуть слугувати прапори Чернігівського піхотного полку періоду царювання Анни Іоанівни та значки цього ж полку доби правління Єлизавети Петрівни. Їх детальний опис вміщує каталог Артилерійського музею, укладений наприкінці минулого сторіччя його директором - М.Бранденбургом: "№ DLII. Знамена Черниговского пехотного полка (числом три), царствования Анны Иоановны (1731 г.), построены из желтой шелковой материи. На обеих сторонах полотна помещен белый щит, в золотой раме с княжеской короной, на котором изображен черниговский

герб (черный одноглавый орел с длинным золотым крестом). По углам знамени нашиты фламы из малиновой материи. Ширина полотна от 5ф. 9д. - 6ф., длина от 7ф. 11д. - 8ф. 1д. При одном знамени имеется плоское железное копьё⁶⁶. "... № DLXXXV. Значки Черниговского пехотного полка царствования Елисаветы Петровны, построены из желтого сукна. На обеих сторонах полотна нашиты из сукна же: венки из двух пальмовых ветвей, между которыми в овальной рамке с короною помещен черниговский герб (черный одноглавый орел с длинным золотым крестом). Выше венка помещена надпись: "Черниговского пехотного полку, а ниже - "10 роты" (в другом экземпляре - "11 роты"). Ширина полотна 1ф. 2д., длина 1ф. 7д."⁶⁷ Прапори Чернігівського піхотного полку щасливо збереглися до нашого часу й нині перебувають у колекції Державного Ермітажу⁶⁸.

Ця практика була поширена й на прапори слобідських козацьких полків. У 1734 р. І.Бекенштейном було виготовлено більше сорока проектів міських гербів, що мали бути відтворені на прапорах, п'ятох слобідських полків. Подальша доля цих проектів залишається малодослідженою⁶⁹.

З середини XVIII ст. відомий прапор Чугуївського полку (1752 р.) з гербом міста⁷⁰.

Цікаво, що подібну методу "ілюстрування" полкових та сотенних прапорів міськими гербами за взірцем російської, запровадив у Гетьманщині і К.Розумовський. Високий гетьманський ордер від 8 березня 1755 р., зобов'язував під час виготовлення сотенних прапорів дотримуватись правила, що "... сотенные знамена[,] ежели их в которую сотню необходимо потребно будет[,] исправлять из сумми Скарбу Войскового[,] издерживая на исправление оных знамен денеги без излишества и передачи, и на оных знаменах велеть с правой стороны бить Гербу Нации, а с другой стороны той сотне[,] в которую оно знамено

исправляемо будет"⁷¹. По суті цим розпорядженням було покладено початок уніфікації військового прапорництва, яка слугувала інструментом формування ідеологічних засад та відображала процес кристалізації державницьких принципів політики гетьмана. Разом з тим зміст документу підкреслював головні особливості внутрішнього устрою Гетьманщини: глибокі традиції та вагу різноманітних форм суспільної самоврядності, в тому числі міської, що на українських землях зростала на ґрунті Магдебурзького права, але водночас зливалася зі звичаєвим правом козацтва.

На відміну від властиво російських земель, в Україні "новина" не вимагала масового створення символічних відзнак для адміністративних центрів, навколо яких формувались військові одиниці. Тут ними історично послуговувались навіть незначні сотенні містечка. Хоча серед архівних матеріалів стрічаємо й випадки скарг на відсутність в останніх власних гербів. Так, у відповідь на згадуваний гетьманський ордер полкова старшина Чернігівського полку у складі полкових: обозного, судді, писаря та хорунжого звернулася до К.Розумовського з донесенням, у якому подає цікаве пояснення вимушеної корекції гетьманського розпорядження: "А понеже в полку Чернеговском привиліюванних сотенних местечок и в них таковых сотенных гербов нет, но до сего на исправленных в некоторых сотнях вновь знаменах за определением полковой Канцелярии приказано написать гербы с одной стороны Государственный, а из другой полку Чернеговского"⁷². Цей епізод є важливим документальним свідченням зв'язку гербів, що відтворювались на полкових та сотенних прапорах зі знаками міської самоврядності.

Додатковим аргументом на користь висловленої тези може слугувати й абрис Лубенського полкового прапора, виготовленого у згоді з приписами гетьман-

ського ордеру від 8 березня 1755 р. та надісланого для апробації до Генеральної канцелярії, який зберігається у Центральному державному історичному архіві у м. Києві⁷³. Малюнок прикрашає у чудовому бароковому картуші полковий герб - в майбутньому міста Лубен.

Звичайно, проаналізований вище історичний досвід козацького прапорництва, концентрується осторонь традиції міського. Однак, посередництво емблематики, що мала у багатьох випадках спільне коріння, особливий статус козацького полку, який у Гетьманщині слугував не тільки військовою, а й територіально-адміністративною одиницею, тісний взаємозв'язок, складне переплетіння, інколи злиття, верхівки козацької адміністрації з міською, до певної міри ліквідують полярність цих явищ, яку спостерігаємо у російських провінціях.

Щодо, власне, міських пам'яток XVIII - початку XIX ст., то у літературі, головню, йшлося про магістратський прапор Києва, який найдовше з українських міст зберіг організацію міського устрою за Магдебурзьким правом. "Золотий" магістратський прапор помічено під час урочистої процесії відчитання високомонаршої грамоти імператора Олександра I взимку 1812 р., яка потверджувала місту давні права і привілеї⁷⁴. Ця подія увічнена в архітектурі столиці прекрасним пам'ятником, встановленим над Хрещатицьким джерелом. Згадки, на жаль, невиразні, які не створюють можливості реконструкції пам'ятки, зустрічаємо найчастіше при описі щорічних міських урочистостей, зустрічей високих гостей чи-то траурних церемоній.

Дещо розширюють уявлення щодо побутування міських прапорів на українських теренах у добу Російської імперії архівні нотатки, виписані нами зі справ фонду Департаменту герольдії Правлячого Сенату, які перебувають на зберіганні у Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербурзі.

Зокрема, у справі № 210 згаданого фонду містяться матеріали листування, що відбувалось у 40-х рр. XIX ст. між Герольдією Правлячого Сенату, Полтавським губернським правлінням та місцевою владою на предмет розшуку в архівах цих установ оригінальних (первісних) відомостей та зображень міських гербів. З неї, зокрема, довідуємося, що Градизька⁷⁵ городова ратуша, оскільки "... герба городу Градижску с описанием в делах ее не оказалось, кроме флага сему городу, на котором означен герб 1786 года, таковой флаг представила в сие правление"⁷⁶. Звіт Полтавського губернського правління Герольдії Правлячого Сенату, датований 13 листопада 1841 р., встановлює максимальну пізню дату виготовлення пам'ятки. Однак, поза сумнівом, прапор продюковано раніше. На наш погляд - у 1786 році. Аргументуємо свою позицію.

В часи Російської імперії герб місту Градизьку було офіційно потверджено у 1782 р.⁷⁷ У тексті документу він прив'язується до 1786 р. Мало підстав вважати це опискою, хоча загалом не виключаємо такої можливості. Право так міркувати дає важливе уточнення, внесене до офіційного звіту: "... но описания к оному [гербу], или откуда оный прислан не отыскано"⁷⁸. Отже, у міській ратуші не було жодних відомостей про хронологічні межі функціонування герба, між тим використовується вислів "герб 1786 года". Що слугувало джерелом інформації? Логічно припустити, що згадується рік виготовлення "флага", ймовірно, зазначений на полотнищі. Цей усталений прийом широко відомий не тільки у практиці міського прапорництва.

Архівний матеріал частково заповнює інформаційну прогалину у генезі міського прапорництва на просторі українських земель, що ввійшли до складу Російської імперії, засвідчує неперервність цієї традиції, домінування звичаєвого права над нормами державного законодавства, яке, втім, містило деякі побічні та

розмиті вказівки (ймовірно кальковані з іноземних регламентів) на побутування міських прапорів. Так, широко розрекламована катерининська "Грамота на права и выгоды городам Российской Империи" (1785 р.)⁷⁹, яка, декларуючи права міст, юридично (окремими пунктами⁸⁰) закріплювала у суспільній свідомості та практиці поняття міського герба, передбачаючи його використання на міській печатці, вказувала тільки певний настрій на функціонування інституту міського прапора. Так, двадцять п'ятим пунктом її першого розділу - "Городовое Положение" - передбачалось: "В городе назначить еженедельные торговые дни и часы во дне; и для того назначить в городе место куда, и время когда привозить, продавать, и покупать удобно, что кому потребно, и на том месте Городовой Магистрат велит поднять распущенное знамя, и в те часы, пока знамя поднято, запрещается продавать, или покупать, или закупать оптом припасы; со спущением же знамя запрещение такое снимается"⁸¹.

Інший прецедент використання міського герба у прапорництві, помічений нами у паперах архіву Департаменту Герольдії, трапився щойно за півсторіччя. Запис у журналі Луганської міської Думи від 27 лютого 1891 р. оповідає про цікавий епізод, який стався на її засіданні під час обговорення проекту міського герба, до речі, одностайно ухваленого усіма гласними. Один з них, на прізвище Н.П. Холодилін, звернувся до присутніх з пропозицією: "... не найдет ли собрание возможным, по надлежащем утверждении означенного герба соорудить по примеру других городов для постановки в соборе хоругвь в честь Александра Невского и Марии Магдалины с помещением внизу этой хоругви или на другой стороне ея утвержденного герба, на сооружение которой ассигновать из городских сум сто рублей"⁸². Дума вирішила звернутись до цієї пропозиції на одному з наступних засідань. Такий крок представників місцевої влади варто визнати цілком слушним, зважаючи,

що проєкт герба Луганська у міській Думі перейшов тільки перший етап апробації. Поступово, долаючи ієрархічні сходи бюрократичної драбини, він отримав найвищу, імператорську, конфірмацію щойно 22 квітня 1903 р.⁸³

Стиль протокольного запису не сприяє вичерпному з'ясуванню усіх деталей, дотичних пропозиції про виготовлення міського прапора, висловлених гласним Н.П. Холодиліним. Чи взагалі можна її розцінювати як таку? Наважувемось стверджувати, що так. Необхідно взяти під увагу кілька міркувань. По-перше: з точки зору гласного реалізація ідеї видається можливою "... по надлежащем утверждении герба" міста (перед цим виготовлення прапора не ініціювалось). По-друге: виготовлення корогви має відбутись за прикладом інших міст (саме міст, а не церковних громад, корпорацій чи родин). По-третє: на власника чи фундатора корогви має вказувати герб міста, розміщений у нижній частині чи-то на звороті полотнища. Ба більше, вона мала бути виготовлена коштом міської Думи. Міркуємо далі. Не вносить кардинальних коректив до вибудованого логічного ряду наведених аргументів намір розмістити корогву у місцевому соборі, що є звичайною, усталеною традицією і поширеною нормою, з огляду на роль церкви у тогочасному громадському житті, рівно ж як і відтворити на прапорі зображення святих. Хоча відомостей про подальшу долю пропозиції Н.П. Холодиліна бракує, найімовірніше прапор не був виготовлений. Тут необхідно взяти до уваги, що геральдична ініціатива Думи м. Луганська загалом зазнала ревнивої критики з боку Гербового відділення Департаменту Герольдії, яке звинуватило Думу у перевищенні своїх повноважень. А до указу імператора Миколи II, яким нарешті було затверджено герб міста, розроблений столичними фахівцями, довелося очікувати ще 12 років! Однак це не применшує інформаційної ваги протокольних нотаток журналу Луганської міської Думи, які дозволя-

ють, принаймні пунктирно, окреслити кілька незаперечних фактів: наявність міських прапорів в українських містах у XIX ст. явище не поодиноким і винятковим, географічно воно охоплювало також східні регіони.

Огляд генези міського прапорництва у XX ст. історики традиційно розпочинають з посилання на факт виготовлення корогів для губернських та повітових міст Чернігівської губернії у 1908 р. Безпосереднє знайомство з корогвами, які нині прикрашають колекцію Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, дозволяє нам висловити сумнів щодо їх належності до цього типу пам'яток. На нашу думку, має місце казус помилкової атрибуції унікальних експонатів - зразків вишивок міських гербів - як міських корогів, вперше оголошеної істориком В.М. Румянцевою⁸⁴ й некритично прийнятої пізнішими дослідниками⁸⁵. В основі висловленої нами контртези лежить кілька поважних аргументів. Герб вишиті на полотнищах одного (білого) кольору, який ніяк не можна розцінювати як барву міської короги, тим більш у всіх, без винятку, випадках. Полотнища не мають будь-яких залишків кріплення до деревка. Кольорові зображення гербів міст, розміщених вертикально, односторонні. Їхні пропорції до розмірів полотна також не додають впевненості у функціональному призначенні полотнищ як міських корогів. Насамкінець, у фондах музею зберігається два екземпляри, "короги" м. Новозибкова, що свідчить про масовість цього продукту. До речі, у музейних інвентарях експонати цілком слушно й обгрунтовано означені як герби міст, вишиті на полотні, а не корогви⁸⁶. Для зразка наведемо опис одного з них: "Герб Кролевец начала XX в., вишитий на белом полотне парчевыми и бумажными нитками красного, розового, черного, коричневого, синего и зеленого цвета"⁸⁷.

Ймовірно, приводом для акту одночасного і масового продукування вишитих гербів міст Чернігова,

Городні, Конотопа, Ніжина, Кролевця, Козельця, Остра, Новгород-Сіверського, Новозибкова, Стародуба, Мглина, Суража, Борзни слугувало відзначення 1000-річчя першої літописної згадки про м. Чернігів. У часі святкових церемоній вишиті герби повітових міст, певно, виконували декоративні функції.

За випадковим збігом обставин того самого 1908 р., також до ювілею першої згадки, але вже 500-річного, було виготовлено й прапор м. Чернівців. Столиця Буковини, як, зрештою, і весь край, перебувала на той час у складі Австро-Угорської імперії.

Завважимо, що подібна практика виготовлення "ювілейних" міських прапорів була не поодиноким на європейському просторі. Вона мала місце і в Російській імперії. У 1903 р., до двохсоті річниці від заснування міста, такий прапор було виготовлено і для м. Санкт-Петербурга. Власне, це російський триколір, на білій смузі якого розміщувалися герб Санкт-Петербурга та напис "1703-1903"⁸⁸. Щоправда, таке композиційне рішення більше репрезентувало Санкт-Петербург як столицю Російської держави ніж самоврядну громаду.

Прапор Чернівців, що його щастить долучити до куцою переліку відомих зразків міського прапорництва, які перейшли віки, експонується у Чернівецькому краєзнавчому музеї. Нижче увазі читача пропонуємо його детальний опис, запозичений з розвідки М.Нікірси. "З лицьового боку у центрі білого поля розташований міський герб. Над ним німецький напис готичним шрифтом: "Landeshauptstadt" (Крайова столиця Чернівці). Під гербом гасло латиною: "Viribus unitis" ("Спільними зусиллями"). Обабіч герба й у кутах поля він доповнений гілками з дубовими листочками й жолудями. Полотнище обрамлене лиштвом з червоно-білих зубоподібних трикутників. Зі зворотнього боку - жовте поле, обрамлене такою ж смугою. У центрі поля державний герб Австро-Угорської імперії -

чорний двоголовий орел з відповідною атрибутикою. Зліва від нього дата - "1408", справа - "1908". Над гербом напис: "Der Vaterland" (Батьківщина), внизу - "Burgerschaft" (Міщанство). Кути поля прикрашені рослинним орнаментом з буковими листочками й горішками⁸⁹. Авторка публікації стверджує, що герб і прапор міста вживалися Чернівецькою міською управою до кінця 1918 р., тобто до розпаду Австро-Угорщини.

Нотаткам авторки суперечить інформація про прапор м. Чернівців, наведена Романом Климкевичем у праці, присвяченій гербам міст Буковини. Посилаючись на дані "Еріка Бека, колишнього буковинця німецької народности", повідомленими досліднику під час особистого листування, Р.Климкевич стверджує, що "міський прапор Черновець був блакитно-жовтий"⁹⁰. На жаль, у даний момент ми не можемо розв'язати суперечності між обома повідомленнями, оскільки не маємо змоги обстежити прапор de visa. Хоча логічно надати перевагу, так би мовити, інформації з перших рук.

Нижче акцентуємо увагу читача ще на кількох вартих уваги нотатках Р.Климкевича, сконцентрованих навколо прапора м.Чернівців. Шукаючи пояснення властивості українцям кольорової сполуки, авторитетний знавець геральдики пропонує увазі читача кілька версій. "Не знаємо, - міркує дослідник, - чи прапоротворці, вибираючи цю сполуку барв, старалися уподібнити міський прапор до крайового блакитно-червоного, чи може існував якийсь вплив на них із сторони української частини населення столиці"⁹¹. Можливо, з'ясуванню істини сприятиме ознайомлення з відозвою "До русинів міста Чернівців", що з'явилась у зв'язку зі створенням прапора міста й була оприлюднена газетою "Буковина" у 1908 р.⁹². Прикро, але через брак у колекціях часописів бібліотек Києва повного комплексу примірників рідкісного видання вона виявилася для нас недоступною. Насамкінець проци-

туємо і ті здогади Р.Климкевича, що на наш погляд балансують на межі гіпотези та фантазії: "Чернівці називано за австрійських часів "Малим Віднем"; гербові барви Відня червоно-срібна (Чернівців срібно-червона), а прапор Долішньої Австрії жовто-блакитний. Не виключений тут, отже, теж вплив патріотичних почувань віденської бюрократії"⁹³.

Першою половиною ХХ ст. датується загадковий експонат Національного музею у м. Кракові, атрибутований нами як прапор міста Великого Мізоча. Він являє собою полотнище багряної бавовняної тканини довжиною 140 см та шириною 77 см, оздоблене темносиньою бавовняною аплікацією у вигляді незвичайного знаку. Його розміри: 83 см довжини та 37 см - ширини⁹⁴.

До музею прапор потрапив 24 вересня 1932 р. як дарунок інженера Моравського. В інвентарній картці зазначено: прапор невідомого походження. Поза тим занотовано припущення, що пам'ятка могла належати якомусь відділу добровольчої дивізії з армії російського генерала Бредова, яка 1919 р. перейшла на терени "східної Малопольщі"⁹⁵.

Саме цитований вище запис детермінував дату виготовлення пам'ятки, зазначену у картці обліку музейного експонату. Географія його можливого походження, окреслювалась надзвичайно широко: Росія, Україна, Кавказ, Монголія. Причина надто розлогого пошуку батьківщини прапора, на нашу думку, криється у характері, на перший погляд, інорідного європейській культурі знаку, яким прикрашено полотнище. Наважимося стверджувати, що він є монограмою початкових літер "W" "M" назви міста Великий Мізоч, транскрибованою польською мовою як "Wielki Mizocz". Оригінальна монограма, відтворена золотими літерами у червоному щиті, дарована за герб м. Великий Мізоч привілеєм польського короля Станіслава Августа 1761 р.⁹⁶ Цікаво, що близьким цьому композиційному рішенням

шляхом пішли творці сучасної корогви міста Мізоч, які також помістили на полотнищі оригінальну фігуру історичного герба міста⁹⁷.

Висловлений здогад перевтілює попередні легендарні відомості у ланцюг взаємопов'язаних історичних та географічних реальностей. Не має нічого незвичайного у тому, що до краківського музею потрапив прапор міста, яке у міжвоєнний період входило до складу II Речі Посполитої. Наш висновок не тільки не суперечить припущенню музейних працівників, а й додає йому реалістичності. Цілком ймовірно, що воєнна круговерть, особливо динамічна на теренах Волині, могла призвести до евакуації прапора якоюсь військовою частиною, зформованою з місцевого контингенту. Втім, подробиці карми експонату краківського музею потребують подальших студій.

Нагоду довідатись про прапори ще кількох українських міст міжвоєнного періоду (між першою та другою світовими війнами) дарує нам книга Шандора Селла "Назви, герби і прапори міст" (Будапешт, 1941). У ній зображено прапори Ужгорода, Мукачева і Берегова. Усі три жовто-блакитного кольору. Про це повідомив у своїй розповіді про герби закарпатського краю нині вже покійний професор Ужгородського університету Я.Штенберг⁹⁸. Публікація ілюстрована схематичним зображенням прапора міста Ужгорода, стислий опис якого тут наводимо: "На ужгородському прапорі 7 діагональних смуг: чотири з них голубі, три - жовті (друга, четверта,⁹⁹ тобто середня, і шоста)". Також чорнобіле зображення прапорів двох інших міст відтворене А.Гречилом у праці "Українська міська геральдика". Прапор м. Мукачеве поєднував чотири горизонтальних смуги, чередуючи жовтий та синій кольори. "Вексиллюм" м. Берегове діагоналями поділявся на чотири трикутники, верхній та нижній розфарбовувався у жовтий колір, бічні - у синій. Автору не випало особисто ознайомитися з книгою

Шандора Селла, тому вимушені обмежитись неповною, загалом фрагментарною інформацією Я.Штенберга та А.Гречила, яка залишає відкритими питання періоду функціонування прапорів згаданих міст, їх історичного коріння та символічного змісту, розмірів, матеріалу і т. ін.

На теренах Радянської України поняття міського прапора зазнало глибокої трансформації, яка спричинила його ідейне переродження, позбавила первісного, історично сформованого, смислового навантаження. Атрибут самоврядування міста, зовнішній символ самобутності та консолідації міської громади, спадкоємець її історичних традицій асоціювався з пережитками ворожих пролетарському ідеалу суспільних цінностей. Очевидно, що потенційний ідеологічний спротив історичної традиції міського прапорництва тоталітарній суспільній конструкції, обумовив його становище персони поп grata у правовому полі соціалістичної держави. Натомість, у ньому резервується простір для розвою прапорництва нових форм організації громадського та господарського життя, генетично споріднених з комуністичними уявленнями про суспільство. Так, Союзна Рада колгоспів 18 травня 1972 р. затверджує "Положення про прапор колгоспу". У другому пункті цього цікавого документу, який ще чекає на свого дослідника, зазначалось, що прапор колгоспу слугує "строительству коммунистических отношений в деревне"¹⁰⁰. Щодо перехідного червоного прапора, яким нагороджували міста за успіхи у соціалістичному змаганні і, який не мав жодного зв'язку з історичною традицією, то він виступає перш за все як засіб ідейного загартування, свідчення відданності, лояльності та солідарності з панівною ідеологією, своєрідний інструмент суспільної уніфікації.

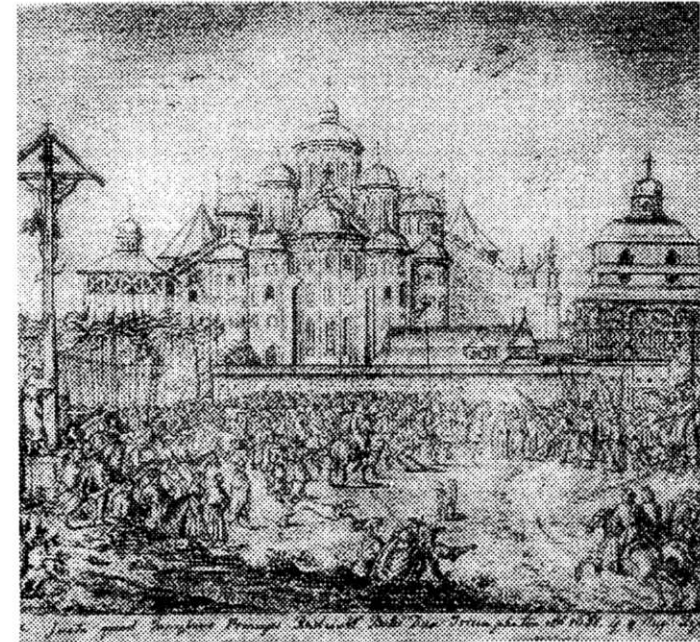
Статистика нагороджень міст червоними прапорами спеціально не досліджувалась, рівно ж як і багато інших аспектів їх функціонування. Попри важливу

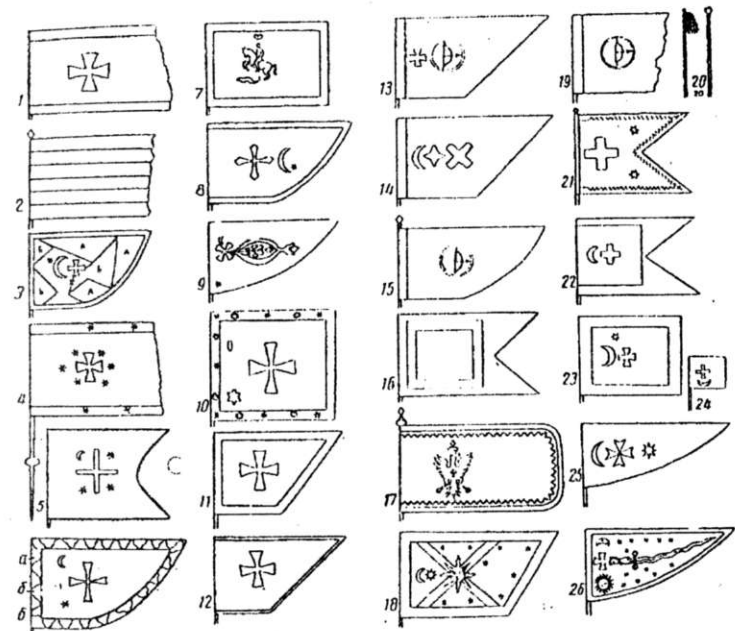
роль, яка відводилася червоним прапорам у процесі ідейного виховання суспільства, в радянський час вони не склали предмету ґрунтовного вивчення. Необхідно згадати тільки деякі оглядові праці музейних колекцій або популярні вправи у періодичній пресі. За сучасних умов, коли суспільні науки позбавляються політичної заангажованості, створюються сприятливі умови об'єктивного дослідження прапорництва радянської епохи.

Розвій демократичних процесів другої половини 80-х рр., розбудова Української Держави та зусилля по відродженню національних історичних та культурних традицій сприяли реставрації історичного полотна геральдичної та вексилологічної мозаїки українських міст. Активну роботу у цьому плані розгорнуло, створене у 1990 р. у Львові Українське геральдичне товариство, яке виробило з урахуванням історичної традиції основні принципи такої діяльності¹⁰². Серед представницького ряду її набутоків згадаємо тільки реконструкцію історичних символів Львова, Вінниці, Великого Мізоча та багатьох інших¹⁰³. Втамувати спрагу суспільного інтересу, дати наукову відповідь на його запити, а також реабілітувати у науковому житті важливі галузі історичних знань, покликане створення у 1994 р. Відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, співробітниками якого внесено свою частку у справу реконструкції та творення міської геральдики та прапорництва¹⁰⁴.

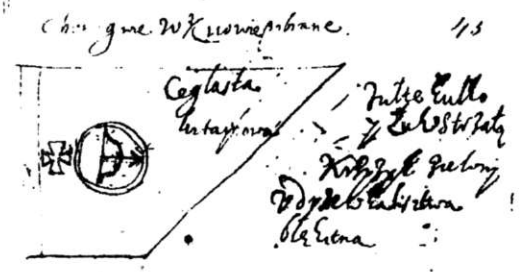
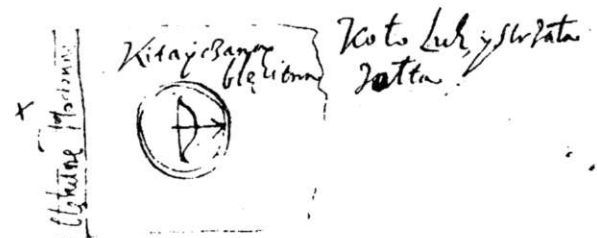
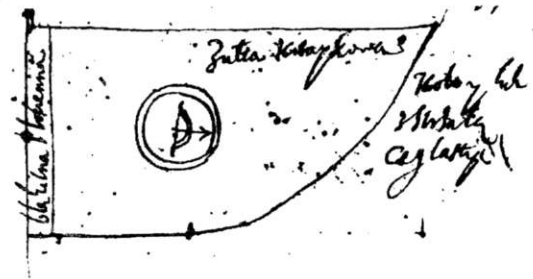
Однак, на превеликий жаль, "батьки міста" - голови місцевого самоврядування не завжди послуговуються напрацюваннями науковців. Прикро, що серед прикладів історичного нігілізму чільне місце посідає столиця. Нині київська влада послуговується штучно витвореним прапором міста, який цілком позбавлений історичної традиції і який, "правдоподібно, не затвердили взагалі жодним офіційним рішенням чи

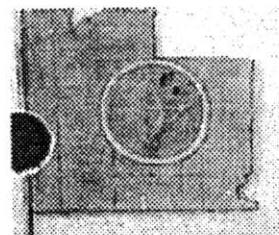
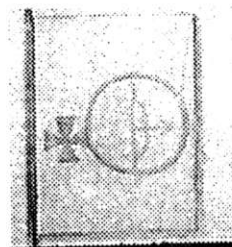
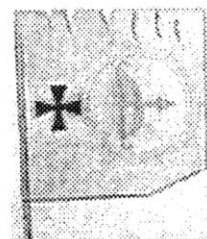
Урочистий в'їзд Я.Радзивілла до Києва 1651 р.
А.Вестерфельд (конія XVIII ст.)

Зразки прапорів, опублікованих Я.Ісаєвичем
в "Українському історичному журналі"
(№1, 1963 р.)

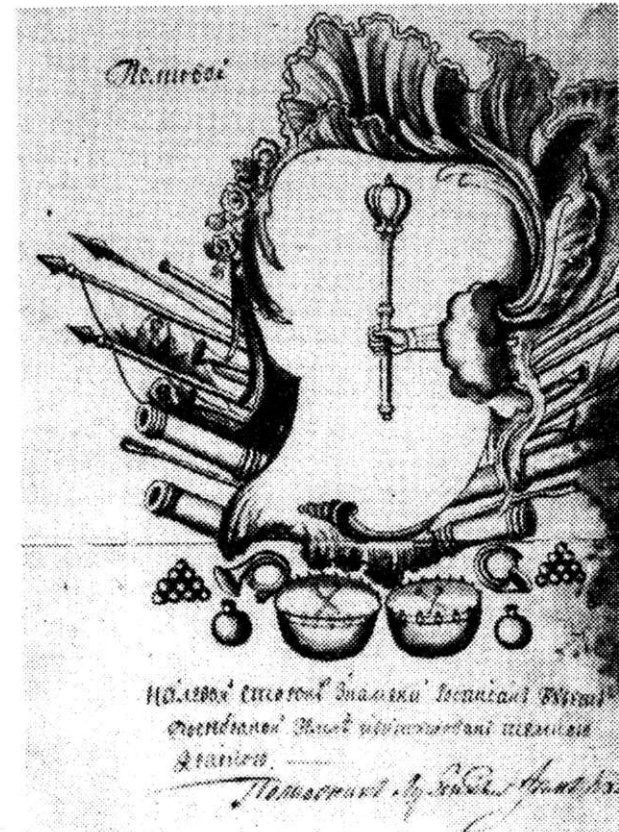

Рисунки київських прапорів.
З паперів гетьманської канцелярії
Я. Радзивілла.
Відділ рукописів Російської Національної
бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина
(С.-Петербург)

**Акварелі київських прапорів (XVII - ?ст.):
ST 273a; ST 273 b; ST 272.
Військовий музей
(Стокгольм) ***

* Щиро дякую Голові Державної колекції Швеції Є.Турек за можливість публікації акварелей київських прапорів.

Абрис полкового герба для прапора
Лубенського полку. 1758 р.
Центральний державний історичний архів
України (м.Київ)

розпорядженням¹⁰⁵. Натомість унікальна збереженість середньовічного оригіналу обдаровує київську самоврядну громаду безцінною спадщиною, якою можуть пишатися найамбітніші представники з числа багатих історією та культурою західно-європейських столиць¹⁰⁶.

Та окремі прикрі випадки ігнорування традиції, дилетантського підходу до проблеми, прогалини історичної інформації, що мають місце у практиці сучасної вексилологічної творчості, і які покликана частково заповнити й наша скромна праця, звісно, не можуть позбавити міське прапорництво в Україні оптимістичної перспективи. Її значно зміцнює право міських громад на власний прапор, яке гарантує закон України про місцеве самоврядування, що набув чинності у 1997 р.¹⁰⁷

Сьогодні вже кілька десятків міст з різних регіонів держави зусиллями науковців та влади відновили історичну традицію міського прапорництва, вбачаючи у цьому процесі важливий елемент формування історичної пам'яті, національної самосвідомості, громадянської позиції - активних чинників демократичного суспільства.

ПРИМІТКИ

¹ Легун Ю. Міська хоругва (прапор) Вінниці // Матеріали I Вінницької наук.-теоретичн. конф.: Вінниці - 630. Вінниця, 1993. С. 30;

² Акты, относящиеся к истории Западной России (далі - АЗР). СПб., 1848. Т. III. С. 292.

³ Акты, относящиеся до истории Южной и Западной России (далі - Акты ЮЗР). СПб., 1878. Т. X. С. 523.

⁴ Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana (далі - Starożytna Polska). Warszawa, 1844. Т. II. S. 519; Архив

Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР). СПб., 1905. Ч. VII. Т. III. С. 62.

⁵ Никирса М. Герб і прапор Чернівців // Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19-21 листоп. 1992 р.). Зб. тез, повід. та допов. Львів, 1992. С. 50-52.

⁶ Гречило А. Герб та хоругва міста Тереховлі. // Знак. 1993. Ч. 1. С. 4; його ж: Герб та хоругва міста Косова. // Знак. 1993. Ч. 3. С. 5; його ж: Герб та хоругва міста Добромила. // Знак. 1993. Ч. 4. С. 5; його ж: Герб та хоругва міста Новояворівськ. // Знак. 1994. Ч. 5. С. 11; його ж: Герб та хоругва міста Соснівки. // Знак. 1994. Ч. 7. С. 6; його ж: Герб та хоругва міста Мостиська. // Знак. 1996. Ч. 11. С. 7; його ж: Герб та прапор міста Підгайців. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 13; його ж: Герб та прапор Нетішина. // Знак. 1997. Ч. 13. С. 10; його ж: Герб і прапор міста Кременчука. // Знак. 1997. Ч. 14. С. 8; його ж: Герб і прапор Кам'янки-Бузької. // Знак. 1998. Ч. 17. С. 4. Терлецький Ю. Герб і хоругва міста Ковеля. // Знак. 1996. Ч. 11. С. 8; його ж: Герб та хоругва міста Здолбунова. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 8; його ж: Герб і прапор селища Клевань. 1997. Ч. 13. С. 10; його ж: Герб і прапор Рокитного. // Знак. 1997. Ч. 14. С. 8. Денисов В. Герб та хоругва міста Хотина. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 8. Сіреджук П. Герб і прапор Космача. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 9. Омельченко М. Герб і прапор міста Слов'янська. // Знак. 1997. Ч. 14. С. 7. Ільїнський В. Прапор міста Хмельницького. // Знак. 1998. Ч. 15. С. 1. Кривенко В. Герб і прапор Кіровограда. // Знак. 1998. Ч. 17. С. 5.

⁷ Легун Ю. Назв. праця; Гречило А. Герб міста Городенки. С. 136; його ж: До проблем сучасної української геральдичної та вексилнологічної творчості // Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27-29 березня 1997 р.) Матеріали. Львів, 1997. С. 21-23. Ширше тема висвітлена ним у праці "Українська міська геральдика" (К.-Львів, 1998. С. 165-166.). Терлецький Ю. Герб та хоругва селища Мізоч // Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27-29 березня 1997 р.) Матеріали. Львів, 1997. С. 88.

⁸ Гречило А. Українське міське прапорництво: тради-

ції, відродження, перспективи // Четверта наук. геральдична конф. (Львів, 10-12 листоп. 1994 р.). Зб. тез, повід. та допов. Львів, 1994. С. 28-29.

⁹ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 39, 57, 46.

¹⁰ Гречило А. Українське міське прапорництво... С. 28.

¹¹ Там само.

¹² Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. Biblioteka Lwowska. Lwów, 1933. Т. 33. S. 25.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІА України у м. Києві). Ф. 221. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1. За словами Л. Похилевича оригінал привілею у середині XIX ст. "... находилась у нынешних владельцев Корсуня". (Див.: Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 571).

¹⁴ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2.

¹⁵ Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). Ф. 389. Оп. 1. Спр. 209.

¹⁶ У деяких дослідженнях привілей помилково датується 6 жовтня 1620 р. (Див.: Прокопович В. Сфрагістичні анекдоти. / Праці Укр. Іст.-Філолог. Т-ва в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства Професора Дмитра Антоновича. Прага, 1939. С. 212).

¹⁷ РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 144зв.; Акты ЮЗР. Т. X. С. 523.

¹⁸ Там само. Арк. 142зв., 144зв. Порівняй описи герба та прапора, наведені у тексті королівського привілею мовою оригіналу ("... z takim Herbem iaki w tym liście naszym iest namalowany, na Jezierze Baszta s Krzyżem" і "... z chorągwią swą Miescką, którą im nadaemy w Polu białym Baszta Czerwona s Krzyżem czerwonym"), з російським перекладом: «... и печать мескую до исправленья печатования всяких дел их с таким гербом, каков в том листе нашем есть начертан: на озере башня с крестом» і «... с хоругвою своею мескою, которую им надаем, в поле белом башня красная с красным крестом ...» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 519-520, 523).

¹ РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 138зв. Мовою оригіналу: „То ієст Łuk wycięgniony z trzema strzałami w polu czerwonym”.

¹ Там само. Арк. 140. Мовою оригіналу: „...z Chorągwią swą Miescką którą im nadaemy w polu Czerwonym Cerkiew Białą z krzyżem białym...”.

¹ Там само. Арк. 158. Мовою оригіналу: „...z Chorągwią swą Miescką którą nadaemy, to ієст, między Brzegami zielonymi Rzekę błękitną, na której trzy skały osobne s krzyżami żółtymi...”.

Текст привілею 1620 р. також увійшов скадовою частиною до конфірмаційного привілею Станіслава Августа 1778 р., вписаного до Канцлерських книг Коронної Метрики, які зберігаються у Головному архіві давніх актів у м. Варшаві (Головний архів давніх актів у м. Варшаві. Коронна метрика. Канцлерські книги. Од. зб. 38. Арк. 549).

¹ Порівняй фрагменти текстів королівських привілеїв, наведені мовою оригіналу, Переяславу: „... iako u czasie nawalney potrzeby od nieprzyziaciela krzyża Świętego, Pogaństwa y swowolników wszelakich, przy Staroscie naszym y namiestnikach ich wszyscy z woitem swym konno y ořeżno ruszać się y przeciw każdemu nieprzyziacielowi Koronnemu y swowolnikom z chorągwią swą Miescką, którą im nadaemy w Polu białym Baszta Czerwona s Krzyżem czerwonym, stawie się według czasu y potrzeby wszelakiey ...”, Білій Церкві: „... iako i czasy nawalney potrzeby od nieprzyziaciela Krzyża S, pogaństwa y swowolników wszelakich, przy Staroscie naszym y namiestnikach ich wszyscy z Woitem Swym konno y ořeżno ruszać się y przeciw każdemu nieprzyziacielowi Koronnemu y swowolnikom z Chorągwią swą Miescką którą im nadaemy w polu Czerwonym Cerkiew Białą z krzyżem białym, stawie się według czasu y potrzeby wszelakiey ...”, Боруславу: „... iako y czasu nawalney potrzeby od nieprzyziaciela krzyża S y Pogaństwa y swowolników wszelakich, przy Staroscie naszym y namiestnikach ich wszyscy z Woitem swym konno y ořeżno ruszać się przeciw każdemu nieprzyziacielowi Coronnemu y swowolnikom z Chorągwią swą Miescką którą nadaemy, to ієст, między Brzegami zielonymi Rzekę błękitną, na której trzy

ne s krzyżami żółtymi, stawie się według czasu y potrzeby wszelakiey ...”.

¹ Нещодавно зі своєю версією ознайомив історик А. Гречило. Однак її суто гіпотетичний характер потребує документального підтвердження. (Див.: Гречило А. Українська міська геральдика. С. 50).

¹ ЦДДА України у м. Києві. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 1.

¹ Державний архів Київської області. Ф. 36. Оп. 179. Спр. 604. Арк. 26, 27-28.

¹ РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 190зв. У 1999 р. ця книга Руської метрики вийшла друком як V том міжнародної наукової видавничої серії “Пам’ятки історії Східної Європи. Джерела XV-XVII ст.” під загальною редакцією І. Граля, укладачем якого виступив П.Кулаковський. (Див.: Пам’ятки історії Східної Європи. Джерела XV-XVII ст. Том V. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652-1673 рр. Острог-Варшава-М., 1999. 607 с.).

¹ Мовою оригіналу: “Naostatek aby wyżej od Nas nadane wolności Prawa y porządki skutkiem samym były zachowane, dla Pieczętowania wszelkich spraw y Extractów pozwalamy im mieć dwie Pieczęci: iedną dla Burmistrza y całego Magistratu Radzieckiego większą Miejską, na której ma być Koziółek z rogami małemi między którymi роżkami ma być wyrity Krzyż wyniosły y znaczny, a około tego Koziółka y Krzyża napis: Pieczęć Miasta J.K.Mci Kozielca, a ta na zawsze zostawać przy samym Burmistrzu. Drugą zaś pieczęć mniejszą tey że podobney, mieć pozwalamy, a napis w koło: Pieczęć Wóytowska, a ta powinna zawsze zostawać przy Wóycie. Także i na Chorągwi Miejskiej ma być Koziółek z роżkami y z Krzyżem na białym polu wymalowany”.

¹ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 19.

¹ Godło i barwa Polski samorządowej. Warszawa, 1998. S. 65.

¹ Górski K. Jana Długosza „Banderia Prutenorum”. Warszawa, 1958. S. 10.

¹ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 39.

- ³² Похилевич Л. Назв. праця. С. 500-501.
- ³³ Панченко В. Гербівник міст України. К.-Нью-Йорк, 1996. Кольорові таблиці.
- ³⁴ Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал (далі - УІЖ). 1963. № 1. С. 85-87; 2-е вид.: Україна давня й нова: народ, релігія й культура. Львів, 1996. С. 44-49.
- ³⁵ Там само. С. 87.
- ³⁶ Румянцева В. Емблеми земель и гербы городов Левобережной Украины (периода феодализма). К., 1986. С. 64. Гломозда К. Яневський Д. Гербові відзнаки та прапорові барви України. // УІЖ. 1990. № 5. С. 52; їх же: Українська державно-національна символіка: особливості історичної традиції // Філософська і соціологічна думка. 1990. № 1. С. 99. Лепявко С. Прапори з 1655 року // Пам'ятки України. 1991. № 3. С. 49. Сергійчук В. Доля української національної символіки. К., 1990. С.18.
- ³⁷ Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) / Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. К., 1998. С. 237-251.
- ³⁸ Там само. С. 243.
- ³⁹ Військовий музей у м. Стокгольмі. Державна трофейна колекція (далі - ВМ у Стокгольмі. ДТК), 27:273.
- ⁴⁰ Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (далі - РНБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина). Відділ рукописів. Збірка Дубровського. Авт. 152. Од. зб. 17. Арк. 43.
- ⁴¹ Ісаєвич Я. Назв. праця. С. 85.
- ⁴² Лепявко С. Назв. праця. С. 48.
- ⁴³ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. М., 1908. Т. 2. Табл. IV-V.
- ⁴⁴ Турек Є., Савчук Ю. Назв. праця. С. 242.
- ⁴⁵ ВМ у Стокгольмі. ДТК 27:273а, 27:273б.
- ⁴⁶ РНБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина. Відділ рукописів. Збірка Дубровського. Авт. 152. Од. зб. 17. Арк. 43; Ісає-

- вич Я. Назв. праця. С. 86.
- ⁴⁷ ВМ у м. Стокгольмі. ДТК, 27:273а.
- ⁴⁸ ВМ у м. Стокгольмі. ДТК, 27:273б.
- ⁴⁹ Турек Є., Савчук Ю. Назв. праця. С. 241.
- ⁵⁰ Лепявко С. Назв. праця. С. 49.
- ⁵¹ Клейноди України: З історії державної і національної символіки. Комплект з 33-х кольорових художніх листівок. / Авт. Білецький О.П., Гломозда К. Ю., Жмир В.Ф. та ін. Відповід. ред. Прилюк Ю.Д. К., 1991.
- ⁵² Ісаєвич Я. Назв. праця. С. 86.
- ⁵³ ВМ у м. Стокгольмі. ДТК, 27:272.
- ⁵⁴ Антипович К. Київська міська печатка // Ювілейн. зб. на пошану ак. Д.І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К., 1927. Т. 1. С. 831-832.
- ⁵⁵ Турек Є., Савчук Ю. Назв. праця. С. 246.
- ⁵⁶ Turek E. Böhmiska fanor i Statens trofésamling. Artnémuseum, 1991. P. 76, 80, 88.
- ⁵⁷ Загальне повідомлення про міські прапори Львова та їх малюнки (ST 28:72, 28:73а, 28:73б, 28:74, etc.) захоплені шведами у 1704 р. після здобуття міста, покликаючись на інформацію Є.Турек, зробив А. Гречило. На жаль, з нього не зрозуміло, яка кількість прапорів перебуває чи перебувала у шведській столиці, не наведено описів. (Див.: Гречило А. Українська міська геральдика. С. 46). Малюнок одного з делегатів львівської групи, розміщений у книзі, створює певне уявлення про унікальну пам'ятку. Прапор прямокутний. У центрі полотнища, обрамлений пальмовим гіллям, герб м. Львова: в отворі міської брами лев тримає у лапі три пагорбки, над якими сяє зірка. У горішній частині емблематичну композицію замикає королівська корона (Там само. С. 39).
- ⁵⁸ Turek E. A Colour from Lwow Connected to Polish History. З архіву автора.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Sochaniewicz K. Op. cit. S. 40.
- ⁶¹ Ibid. S. 40-46.

- 62 У 1708 р. Російська імперія була розділена на вісім губерній. Кожна з них зобов'язана була утримувати полки, які, розташовуючись у містах, у більшості випадків засвоїли не тільки назву, а й герби останніх. Однак законодавчо така практика була оформлена щойно 1728 р., коли з'явився спеціальний указ "О бытии в полках знаменам с изображением Российского Государственного герба и городского". (Див.: Полное собрание законов Российской Империи. СПб., 1830 (далі - ПСЗ-1). Т. VIII. № 5280).
- 63 Описи полкових прапорів, виготовлені за взірцем "знаменного" гербівника 1712 р., опубліковані Вісковатовим. (Див.: Вісковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. СПб., 1899. Ч. II. С. 58-62).
- 64 Описи полкових прапорів, виготовлені за взірцем "знаменного" гербівника 1729-30 рр., опубліковані Вісковатовим (Див.: Вісковатов А.В. Назв. праця. Ч. II. С. 106-115).
- 65 РДАДА. Розряд XX. Оп. 1. Спр. 269. Деякі з цих проєктів успішно пройшли апробацію на прапорах й згодом повноправно конституювались у ролі міських відзнак. Зі "знаменних" гербовників різного часу ведуть свої родоводи герби українських міст Полтави, Глухова, Харкова, Сум, Охтирки, Ізюма.
- 66 Бранденбург Н.Е. Исторический каталог Санкт-Петербургского Артиллерийского Музея. СПб., 1883. Ч. II. Вып. I. С. 170-171.
- 67 Там само. С. 184.
- 68 Державний Ермітаж (далі - ДЕ). Інвентарні книги знамен, № 1282.
- 69 Соболева Н. Старинные гербы российских городов. М., 1985. С. 65-71.
- 70 Вісковатов А.В. Назв. праця. Ч. III. С. 85.
- 71 ЦДІА України у м. Києві. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1723. Арк. 4; Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1977. Арк. 1; Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13096. Арк. 5.
- 72 Там само. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 3152. Арк. 2.
- 73 Там само. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 5.
- 74 Прокопович В. Під золотою короговою. Париж, 1943.

- С. 58.
- 75 До 1789 р. – Городище. Нині Градизьк – селище міського типу Полтавської області.
- 76 Російський державний історичний архів (далі - РДІА). Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 210. Арк. 12-12зв.
- 77 ПСЗ-1. Т. XXI. № 15422.
- 78 РДІА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 210. Арк. 12зв.
- 79 ПСЗ-1. Т. 22. № 16188.
- 80 Там само. Дослівно 28-ий та 40-ий пункти проголошували: "Городу иметь герб, утвержденный рукою Императорского Величества, и оный герб употреблять во всех городских делах" та "Обществу градскому дозволяется иметь печать с городовым гербом".
- 81 Там само.
- 82 РДІА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 126. Арк. 39.
- 83 Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. СПб., 1907. Т. XXIV. Отд. 1. № 22834а.
- 84 Румянцева В. Назв. праця. С. 110-111.
- 85 Гречило А. Українське міське прапорництво... С. 28.
- 86 Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі - ЧОІМ ім. В.В. Тарновського), №№ 4483-4495.
- 87 ЧОІМ ім. В.В. Тарновського, № 4491.
- 88 ДЕ. Інвентарні книги знамен, №6228.
- 89 Никирса М. Назв. праця. С. 51.
- 90 Климкевич Р. Герби міст Буковини. // Український історик. 1969. Рік VI. № 1-3 (21-23). С. 131.
- 91 Там само.
- 92 Новини: До русинів м. Черніців. Відозва про створення прапора міста. // Буковина. 1908. № 72. С. 3.
- 93 Климкевич Р. Назв. праця. С. 131-132.
- 94 Національний музей у м. Кракові. Відділ зброї. V. №122
- 95 Там само. Східна Малопольща - польська назва частини західноукраїнських земель.
- 96 Архив ЮЗР. Ч. V. Т. I. К., 1869. С. 402. Lokacja miasta Mizocz Wielki // Ziemia Wołyńska. 1939. Rok II. № 3. S.

46-48. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1869 - 1899. К., 1971. С. 109-110.

97 Терлецький Ю. Герб та хоругва селища Мізоч. С. 88.

98 Штенберг Я. Герби краю (Ужгорода та району). // Новини Закарпаття. 1991. 6 квітня.

99 Гречило А. Українська міська геральдика. С. 122-123.

100 Справочник председателя колхоза. М., 1972. С. 626-627.

101 Ковпакова О.К. Прапори десятих роковин Жовтня. // Праці Київського державного історичного музею. 1958. Вип. 1. С. 204-211.

102 Гречило А. До проблем сучасної української ... С. 21-23.

103 Див. примітку № 6.

104 За участю співробітників відділу реконструйовано та розроблено відзнаки самоврядування міст Умані, Євпаторії, Білгорода-Дністровського та ін. (Наприклад: Уманська зоря. 1996. 14 травня).

105 Гречило А. Українська міська геральдика. С. 156.

106 Савчук Ю. Ось, Києве, герб твій... Київський герб як дзеркало еволюції міського самоврядування. // Політика і культура (ПіК). 1999. № 8. С. 20-23.

107 Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Голос України. 1997. 14 червня.

Ярослава Іщенко,

ЗОБРАЖЕННЯ ГЕРБІВ, ЇХ ОКРЕМИХ ЕЛЕМЕНТІВ, ЕМБЛЕМ ТА СИМВОЛІВ НА ПЕРШИХ ЗНАКАХ ДЕРЖАВНИХ ГРОШЕЙ УКРАЇНИ 1917-1918 РР.

Неодмінним атрибутом будь-якого суспільства, який характеризує певну стадію його розвитку, є товарно-грошові відносини та їх найпростіша і універ-

сальна складова - гроші. Наявність для окремої країни власної грошової одиниці поряд із певним ступенем розвитку матеріальної та духовної культури, вищої форми суспільної організації - держави, виступають провідними критеріями, за якими визначається її належність до цивілізованої стадії розвитку людства.

Тож цілком закономірно те, що в час національної революції, доби визвольних змагань українського народу, 1917-1920 рр. в Україні, вперше за її історію, з'явилися власні паперові гроші, які національні уряди запроваджували з метою оздоровлення економіки країни, відмежування від всевладдя російського рубля.

У добу визвольних змагань українського народу за свою незалежність сталися визначні події, що за своїм непересічним значенням дають відлуння і у сьогоденні. Саме тоді, в ході боротьби за незалежну державу, Центральна Рада спробувала провести в Україні грошову реформу, яка і привела до впровадження в обіг першої банкноти суверенної України з назвою грошової одиниці в карбованцях - 100 карбованців.

Видавши серію законів, які стосувались фінансово-економічної сфери - про Головну Скарбницю УНР¹, про створення Державного Банку України², уряд видає 19 грудня 1917 р. "Тимчасовий закон про випуск Державних Кредитових Білетів Української Народної Республіки"³.

Проект грошового знаку, блискуче розроблений видатним графіком-маляром Г.Нарбутом, став першою ластівкою української валюти в карбованцях. Хоча еталон, з якого друкувався знак, був створений за допомогою яскравих фарб, однак через низький рівень поліграфії та відсутність відповідних барвників він вийшов з друку блідим і невиразним. Та це ні в якому разі не позначилось на значенні появи власних українських грошей.

Саме на українських 100 карбованцях, за 52 дні до офіційного прийняття тризуба в якості Державного

Герба України, з'явився знак княжої доби Київської Русі.

На аверсі купюри центральне місце займав головний декоративний елемент - восьмикутний картуш, з тризубом білого кольору, середній зуб якого увінчано хрестом. Якщо зважити на те, що основним елементом герба є щит визначеної форми, то в даному випадку картуш може умовно слугувати в його якості. Тож на першій купюрі національної валюти України зображення тризуба можна вважати за центральну фігуру герба. Одночасно з ним обабіч картуша у двох овалах ліворуч зображено ще раз тризуб, праворуч - лук-самостріл (або куша чи арбалет) - центральна фігура старовинного герба м. Києва.

У своєрідний спосіб оздоблено центральний картуш та замкнуте в рамку поле банкноти. Рослинний орнамент, що за основними елементами схожий до традиційної вишивки на українському жіночому одязі, утворює надзвичайної краси візерунок. Зауважимо, що саме через цей малюнок гроші в народі одержали назву "горпинок". У спогадах тих років навіть зауважували, що малюнок нагадує оздоблення на жіночих фартухах⁴.

Основні зображення в дизайні аверса це - листки примхливої форми (українське бароко), квіти (стилізовані), звивисті стебла. Весь малюнок - одноколірний: на жовтуватому тлі світло коричневим наведено зображення. До речі, через жовте тло, в народі купюру охрестили ще одною влучною назвою - "яечня".

Безпосередньо біля центрального картуша, складний, оточуючий перший картуш, ще один картуш, який утворено в стилі бароко - з листя, подібного до акантового, двох розеток з чотирипроменевими листками квіток (стилізація під "черняхівську зірку"), в якій вписано обабіч ще кілька колосків злаків, очевидно пшениці. Україна здавна - сільськогосподарська країна і через те символом її є хлібний колос.

Тож, цілком закономірно з'являється його зображення і на національній валюті, яка у свій спосіб засвідчує про основний напрямок господарського спрямування держави. Завершують композицію зібрані у сніп колоски та звивисті рослини, що створює враження вази із живописним вмістом.

Не менш цікаво виглядає зворотній бік купюри: на коричневому тлі, який створює малюнок "килим", по центру з вази (на вигляд плетеної) неначе виростають дві гілки (чорна окантовка), які обвивають середній нуль з цифри 100. Подібні до цього малюнку і дві гілки (техніка виконання та сама), які розташовані над середньою частиною зовнішньої рамки. Такі ж орнаментальні гілки розміщено вгорі, обабіч виступаючого з горішньої рами половини картуша та над взятим у рамку текстом щодо забезпечення валюти державним майном республіки.

Досить своєрідно доповнює загальний дизайн малюнок, виконаний зеленою фарбою. Він заповнює половину бічних картушів (контур останніх виконано чорною фарбою), половинки горішнього та долішнього картушів. Хочемо особливо наголосити на тому, що великі цифри номіналу "100" неначе заігровані білим малюнком, який досить оригінально виглядає на зеленому тлі.

Наступним кроком на шляху фінансової незалежності України стало емітування купюр вартістю в 25 та 50 карбованців. Закон "Про негайне емітування Державною Скарбницею УНР легко циркулюючих платіжних засобів"⁵ передбачав термінове введення в обіг двох знаків, проекти яких розробив графік О.Красовський. Купюри введені в обіг 6 квітня 1918 р. знаків мали однаковий дизайн та розмір. Вони різнилися тільки кольором та номіналом. Перша була жовто-помаранчова, друга - зеленувато-синя. Головний елемент оформлення звороту становили два профілі - чоловічий та жіночий, які розміщувались в кар-

туші у центрі реверса. Власне вони символізували спадковість традицій державності: чоловічий уособлював козацьку Україну, а другий, жіночий профіль, нову, молоду, відроджену державу. У лівому (геральдичному) куті розміщено тризуб (вже без хреста на середньому зубці), паралельно йому - віньєтка з цифрою "25" та "50" відповідно. Знаки Державної Скарбниці 25 та 50 карбованців на основному тлі купюри, навколо центрального картуша містили відповідно до нього намальований більш інтенсивною фарбою орнамент. За технікою виконання він набагато простіший від нарбутівського, без гострих завершень і акцентування на вишуканих деталях, як це було у нього. Хоча у загальному дизайні відчувається вплив Г.Нарбута, зокрема у написах шрифтів, що зроблені під впливом традиції старовинного українського письма, все ж загальне враження від купюр не таке сильне, як від виконаної Г.Нарбутом сотки. До речі, відзначимо, що у рожевій віньєтці реверсу знаку 50 карбованців відсутня цифра номіналу.

Лицьовий бік нічим видатним не відзначається. На сітчастому, "хрестиком" тлі аверса (він нагадує один із мотивів народних вишиванок) вміщено по центру великий продовгуватий картуш із тризубом угорі. Тризуб неначе розриває віньєтку картуша, "проростаючи" зубцями вгору. Не можна віднести до вдалих, з погляду художнього виконання, спробу автора дизайну зобразити обабіч картуша по фігурі чоловіка і жінки. Це теж постаті - символи, які мали передати через художній образ працьовитість українського народу, як національну рису його характеру. В оточенні невибагливого орнаментального рослинного плетива стоїть на весь зріст чоловік, стрижений "під макітру". Одна його рука на поясі, іншою лівою він тримає приставлену до ноги лопату. На чоловікові вишита по коміру сорочка, штани - шаровари, заправлені у чоботи, поверх них - свитка (гунька), довжиною до колін.

Деякі фахівці вважали, що рисами обличчя чоловік подібний до Григорія Сковороди - видатного мандрівного українського філософа. Саме через наявність у малюнку лопати у народі ці купюри прозвали "лопатками".

Навпроти чоловічої постаті, з іншого боку картуша зображено постать жінки на три чверті зросту, бо ніг її не видно, їх оповив орнамент. На голові у жінки очіпок, на шії - чотири низки коралів. Одяг важко класифікувати за формою, бо він має чітко виписану манжету і якісь закруглені обшлага. У лівій руці жінки серп, правої не видно за зображенням колосків пшениці (можливо, що це сніп), які нерівномірно виростають з орнаменту. Окремі дослідники схильні були бачити в цій жіночій постаті образ великої дочки українського народу, видатної нашої поетеси Лесі Українки. Можливо припустити, що аргументом на цю користь слугувала схована рука жінки, адже відомо, що у Лесі Українки вона була хворою. Риси обличчя зображеної на купюрі постаті настільки не виразні, що тільки за наявності великої фантазії її можна ідентифікувати як образ Л.Українки. Над головою жінки зображено сонцеподібну квітку, від якої обабіч відходять гілочки - промені.

Ніякого художнього навантаження не несуть орнаментні заставки у середині картуша, що нагадують стилізовані троянди (українські "ружі" - мальви) із видовженими у напрямі до боків купюри гілочками, рясно вкритими листям, оточені звивистими рисками, які нагадують елементи розчерків старовинного українського письма.

Звичайно, що образи, подані на згаданих купюрах, можна ще трактувати як символи селянської та робітничої України, як символи народної влади, яку, як атрибути, представляють перші гроші держави. На паперових грошах, які знаменували собою початок появи власної валюти на українських землях, не так вже

і багато символіки, емблем. Та, попри все, вони все ж через графіку малих форм змогли своєрідно передати ідейний зміст нової влади, що задекларувала себе народною і спадкоємицею традицій великих пращурів - козацької України з її демократичними, республіканськими традиціями, з її прагненням до свободи і волі, до самостійного розвитку.

ПРИМІТКИ

- 1 ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 8. Арк. 82.
- 2 Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1917. № 6. 21 груд.
- 3 ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 8. Арк. 83-83зв.
- 4 Гроші в Україні: факти і документи // Авт. колектив.: М. Дмитрієнко (голова), В. Литвин, В. Ющенко, Л. Яковлева. К., 1998. С. 23.
- 5 ЦДАВО України. Ф. 2199. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5.

ЗМІСТ Частина I

Переднє слово	3
Хронологічний показчик друкованих праць Олени Станіславівни Компан (склав Я. Дзира).....	5
Спогади	13
<u>Апанович Олена</u> Спогади про видатного вченого і незвичайну особистість.....	13
<u>Брайчевський Михайло</u> . Пам'яті Олени Компан.....	22
<u>Хижняк Зоя</u> . На грядках цвіли анемони й чорнобривці.....	32
<u>Компан Ярослав</u> . Взірець мого життя	37
<u>Дзира Ярослав</u> . Четверть століття поруч	49
<u>Ігнатенко Ганна</u> . Ми любили її.....	63
<u>Шудря Микола</u> . Суцвіття. бите холодами	70
Історіографія та джерелознавство.	80
<u>Гаврилов Володимир</u> . Джерелознавчі аспекти вивчення історії післявоєнного селянства Чернігівщини.....	80
<u>Реснт Олександр</u> . Стан сучасної історичної науки в Україні: регрес чи віха поступу?.....	87
<u>Коваль Валентин</u> . захист економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р.	128
Генеалогія	139
<u>Варварцев Микола</u> . Італійська гілка роду Капністів: родовід.....	139
<u>Ясь Олексій</u> . Генеалогічна ідея в науковій творчості і методології О.Л.Оглоблина.....	146

Сфрагістика	159
<i>Перкун Віталій.</i> Особливості емблематичного ряду та легенд печаток парафіяльних костьолів Кам'янецької та Луцько-Житомирської дієцезії (1800-1916рр.)	159
<i>Пархоменко Оксана.</i> Сфрагістичні пам'ятки як історичне джерело.....	197
<i>Ситий Ігор.</i> Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів.....	214
Геральдика та вексилологія	261
<i>Савчук Юрій.</i> Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій).....	261
<i>Іценко Ярослава.</i> Зображення гербів, їх окремих елементів, емблем та символів на перших знаках державних грошей України 1917-1918 рр.....	300

ЗМІСТ Частина II

Кодикологія та архівознавство.....	307
<i>Дубровіна Любов.</i> Кодикографія у системі кодикологічного аналізу рукописної книги: до змісту поняття	307
<i>Маркітан Людмила.</i> Проблеми архівознавства та історія архівної справи XIX ст. -1941р. (Історико-джерелознавчий аспект).....	323
Міста України: джерела, історія, пам'ятки.....	343
<i>Степанков Валерій.</i> Участь міщан Поділля й південно-східної волині у революційних подіях 1648 р.....	343
<i>Гронько Петро, Верменич Ярослава</i> Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень.....	355
<i>Шевченко Наталія.</i> Міста України у суспільно - політичному русі 60-70-х рр. XVIII ст. (За матеріалами законодавчої комісії 1767-1774 рр.).....	369
<i>Богатчук Світлана.</i> Формування кадрів залізничників в Україні (друга пол. XIX - початок XX ст.)	393
Проблеми українського середньовіччя: джерела.....	405
<i>Шевчук Валерій.</i> "Епіцедіон" невідомого автора від 1585 року.....	405
<i>Гурбик Андрій.</i> Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV-XVI ст.	415
<i>Дзира Іван.</i> Національна свідомість української інтелігенції. За матеріалами історико-літературних пам'яток 30-80-х рр. XVIII ст.....	431

<i>Горбик Вячеслав, Скрипник Петро. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в контексті історико-культурної спадщини України.....</i>	460
<i>Коваль Віктор. Мовознавство як допоміжна історична дисципліна (До питання про двомовність Київської Русі).....</i>	471
<i>Муляр Анатолій. Становище селян волинського воєводства та Київського Полісся в кінці XVII - на початку XVIII ст.....</i>	495
Історичні постаті: вчені, краєзнавці.....	515
<i>Апанович Олена. Українська ментальність Володимира Вернадського.....</i>	515
<i>Миронець Надія, Хоменко Іван. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко</i>	534
<i>Кічий Сергій. Погляд на теорію Дмитра Донцова (замість рецензії на його працю "Націоналізм")</i>	567

Наукове видання

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.

Збірка наукових праць та спогадів.

Число 4. Частина 1.

Авторський колектив висловлює щире подяку доктору технічних наук, професору, співробітнику Інституту електрозварювання ім.Є.О.Патона Я.Ю.Компану - сину О.С.Компан за сприяння виходу данної колективної праці.

Видання підготували:

Комп'ютерний набір - Ю.О.Винокуров

Оригінал-макет - Л.А.Гречина

Підписано до друку 19.03.2000. Формат 60x84 1/16
 Ум. друк. арк. 18, 37 Обл. вид. арк. 12, 96
 Тираж 150 Зам. 84 2000р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАНУ,
 Київ - 1, Грушевського, 4.